

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

ÁDÁM BIBORKA
ANTAL RÓBERT-ISTVÁN
CODÁU ANNAMÁRIA
CSAPODY MIKLÓS
FELLINGER KÁROLY
HERMANN RÓBERT
KÁNTOR LAJOS
KEREKES ERZSÉBET
KOÓS ISTVÁN
KOVÁCS GÁBOR
KOVÁCS KISS GYÖNGY
KOZÁRI MONIKA
KUTI BOTOND
MARKALY ARANKA
OBORNI TERÉZ
PAPP GÁBOR
ROMSICS IGNÁC
SEBESTYÉN IRÉN
SÜLI ATTILA

12

III. FOLYAM
2016.
DECEMBER

**SZERELEM
A TÖRTÉNELEMBEN**

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXVII/12. • 2016. DECEMBER

TARTALOM

K. K. GY. • Hogy szerettek ők?	3
PAPP GÁBOR • Házastársi örök szerelem. Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya levelezése	4
KOVÁCS KISS GYÖNGY • „Szerelemből” – a törvény elé	14
OBORNI TERÉZ • „Igazi szerelmesed, Gabriel”. Bethlen Gábor és Károlyi Zsuzsanna története	20
MARKALY ARANKA • Érdek vagy szerelem? Thököly Imre és Zrínyi Ilona kapcsolata	29
SEBESTYÉN IRÉN • Az árnyék, Köd-vers, Tüzet viszek... (<i>versek</i>)	35
KOZÁRI MONIKA • Andrássy Gyula gróf és Erzsébet királyné kapcsolata	37
HERMANN RÓBERT • A tábornok neje – Görgei Artúr felesége. Nagy emberek feleségei	46
CSAPODY MIKLÓS • Amitié amoureuse. Gróf Bánffy Miklós és báró Bornemissza Elemérné Szilvássy Karola	54
ROMSICS IGNÁC • Bethlen István szerelmei	66
FELLINGER KÁROLY • Vágott virágok, Keresztutak, Egy térkép hátuljára, Harangozók (<i>versek</i>)	74
■ HISTÓRIA	
ÁDÁM BIBORKA • December elseje Sepsiszentgyörgyön	76
■ MŰ ÉS VILÁGA	
KÁNTOR LAJOS • A gyűrű és a lábjegyzetek	86
KOÓS ISTVÁN • Szubjektív perspektívák vs. objektív társadalomábrázolás	88
■ FORRÁSKÖZLÉS	
SÜLI ATTILA • Máday Ferenc Mátyás-huszár százados visszaemlékezése Háromszék önvédelmi harcáról	100

■ KÖZELKÉP

KOVÁCS GÁBOR • A terapeutaszerep mint retorikai stratégia
Bibó István politikai gondolkodásában 107

■ TÉKA

CODĂU ANNAMÁRIA • Emlékszöveg (*Sasszé*) 112

ANTAL RÓBERT-ISTVÁN • Erdélyi életformaváltások
a 20. században 115

KEREKES ERZSÉBET • Rövidzáratok 119

■ TALLÓ

ESZENYEI FARKAS-GÁBOR • Tűrés és hallgatás 122

■ ABSTRACTS 124

■ KÉP

KUTI BOTOND

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Elnök: KÁNTOR LAJOS ■ Tiszteletbeli elnök: DEGENFELD SÁNDOR
Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem) ■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF
(főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), RIGÁN LÓRÁND
(filozófia, a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT ■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON

■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, EGYED PÉTER, ILIA MIHÁLY, POMOGÁTS BÉLA, ROMSICS IGNÁC,
TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR

■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség.

A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a bukaresti Művelődési Minisztérium, a Bethlen Gábor Alap,
a Kolozsvári Városi Tanács és a Nemzeti Kulturális Alap. Decemberi lapszámunk megjelenését a Magyar
Tudományos Akadémia is támogatta.

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; Fax: 0264-375-093 ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com; korunk@korunk.org

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés 50, félévi előfizetés díja 26 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;

a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 0036-709-429-332, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com.

■ Revistă finanțată cu sprijinul Ministerului Culturii

■ Proiect realizat cu sprijinul Primăriei – Consiliului Local Cluj-Napoca

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk

(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)

■ ISSN: 1222-8338

Hogy szerettek ők?

■ A szerelem nem napjaink kiváltsága, elődeink ugyanúgy szerettek, mint a ma embere. A szerelem fiziológiája sem változott az évszázadok folyamán, ugyanúgy szenvedtek tőle a történelem nagyjai, mint a közemberek – akkor és most –, szerelmi történeteik azonban az átlagemberénél erősebb publicitást nyertek/nyernek. Hiszen kit ne érdekelnének a történelmi személyiségek szerelmei, titkos vagy éppenséggel házassággal szentesített kapcsolatai, szenvedélyes, tragikus, halhatatlan szerelmei vagy netán a pajzán szerelmek?

A szerelem örök ugyan, arca mégis folyamatosan változik. Nemcsak, mert ahány ember, annyi szerelmi történet, hanem mert az emberek a történelem során különböző módon lettek szerelmesek. A szerelem története a kapcsolatok sokféleségéről árulkodik, annak függvényében, hogy az adott társadalom éppen mit tartott/tart elfogadhatónak – hiszen a szerelem kulturális konstrukció (is).

Az összeállításban szerelem és történelem kéz a kézben jár – miközben testközelbe hozza a magyar história néhány ismert személyiségét a legérzékenyebb pontok megragadásával, érzelmi életük kötődéseinek bemutatásával. Hősei esetenként történelmi párosok, esetenként a „magányos nagyok” közül néhányan, mellettük ismert-ismeretlen kapcsolataik, szerelmeik, múzsáik, feleségeik vagy akár az anonimitásból előtűnő polgárasszonyok a maguk sikamlós és a szerelemhez csupán érintőlegesen (vagy még úgy is alig) kapcsolódó történetecskéivel. Ki kit szeretett – hogyan és miért? A tömb – amely az adott kritériumon belüli, elkerülhetetlenül szűk és esetleges válogatás ellenére is igen színes képet mutat – a história szerelmeinek birodalmában kalandozva, kordokumentumokra, levelezésekre alapozva gyűjt egybe és mesél el néhány történelmi szerelmet – ám valójában magát az életet meséli, hiszen valós történeteket mond el híres emberek szerelemeiről.

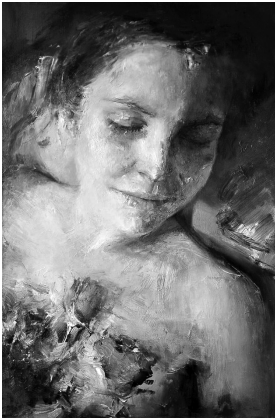
K. K. Gy.

PAPP GÁBOR

HÁZASTÁRSI ÖRÖK SZERELEM

Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya levelezése

Akora újkori Magyarország szerelmi kultúrájáról legfeljebb töredékes ismereteink vannak, amelynek elsődleges oka az írásbeliség akkori állapotában rejlik. A latin nyelvű humanista alkalmi költészet témája főképpen a barátság, a mecénás, valamint az uralkodók és a rangban magasabban levő dicsérete volt, illetve a verselők a vallásos líra műfajait művelték. Irodalmi alkotásokra így alig tudunk visszanyúlni – a magyar nyelvű szerelmi költészet úttörője, Balassi Bálint a 16. század utolsó negyedében nyitotta meg a magyar líra tárházát.

Az írásbeliség nagyarányú elterjedése a század végén indult meg, ekkora vált az állami irányítás, a közigazgatási és gazdasági érintkezés elengedhetetlen feltételévé. A központi kancelláriákon kívül megsokasodott a hivatalok és kamarák száma, aminek következtében 16. század végén ugrásszerűen megnőtt az írni-olvasni tudók iránti igény. A század harmadától-közepétől kiépülő protestáns iskolarendszer eleget is tudott tenni ennek az igénynek – a 17. század elejére ugrásszerűen megnőtt az írni tudók száma.

A 16. század derekáig az írásbeliség jobbára a főnemesség sajátja volt – ám míg a főrangú férfiak körében nemcsak általános, hanem megkövetelt is volt az írni tudás, ez a jártasság még a főnemes családok asszonyai között is ritkaságszámba ment.

Ha az elmondott körülményekhez hozzátesszük, hogy a kora újkori Magyarország tárgyi emlékeivel, így az írásos dokumentumai-

„Szerelmes Orsikám...”
„Szerelmes uram...”

val igen mostohán bánt el az idő, valóban nagyon keveset tudhatunk az akkori férfi-nő kapcsolatok stílusáról. Ezért is tulajdoníthatunk kiemelkedő kultúrtörténeti jelentőséget Nádasdy Tamás és felesége, Kanizsai Orsolya levelezésének.

Levélváltásuk fennmaradása is a magyar történelem egyik szomorú eseményéhez kötődik. A Wesselényi-összeesküvésben való részvételért kivégzett Nádasdy III. Ferenc (1623–1671) elkobzott családi levéltára nagyobb részét a magyar kamara levéltárába (a későbbi Országos Levéltárba), kisebbik részében a bécsi udvari levéltárba került. Történetünk hőse, Nádasdy Tamás a bakó elé hurcolt utód dédapja volt.

Páratlan pályáiv

■ A Nádasdyak kiemelkedő példái voltak a feltörekvő, a humanista értékrendtől megérintett nemesi családoknak – ne feledjük, a később olyan nagy arisztokratára famíliák, mint az Esterházyak vagy a Batthyányok is ugyanekkor, a 16. században emelkedtek föl az ország tekintélyes birtokosai közé.

Az 1498-ban született Nádasdy Tamást apja – Nádasdy I. Ferenc – korán kemény tanulásra fogta, az otthoni nevelőkkel töltött évek után Grazba küldte, hogy a német nyelv tökéletes elsajátítása után Bécsben tanuljon, majd Itáliába ment – előbb Bolognába, majd Rómába –, s ott jogi ismereteket, de mindenképp széles humanista műveltséget szerzett. A kitűnő képességekhez szerencse is járult. Egyik római tanárát, Vio bíborost a pápa 1523-ban Magyarországra küldte, s ő tanítványát vette maga mellé tolmácsnak. A pápai legátus minden jelentős magyarországi politikai tényezővel találkozott és tárgyalt, s mellette Nádasdy alaposan beletanult a diplomácia mesterségébe.

A bíboros annyira bizalmába fogadta, hogy melegen beajánlotta a királynak, s II. Lajos 1524-ben maga mellé vette titkárnak. Az udvarban hamar megkedvelte magát, pártfogásába vette mások között Szalkai László, akkor váci püspök, a későbbi esztergomi érsek, s kedvelte Mária királyné is.

A király a zalavári apátság kormányzójává nevezte ki, majd diplomáciai tapasztalatait hasznosítandó két hónappal a mohácsi tragédia előtt Speyerbe küldte, hogy a birodalmi gyűlésen Habsburg Ferdinándtól pénzt és katonát szerezzen a török támadás megállítására. Ott is jó benyomást keltett, de üres kézzel tért haza – immár a csatavesztés után. Számára nem volt kétséges, hogy a Pozsonyba menekült Mária királynővel és barátjaival, patrónusaival együtt Habsburg Ferdinánd vagy Szapolyai oldalára álljon – s igen hamar a Habsburg-tábor egyik legeredményesebb szervezője, voltaképpen Mária jobbkeze és első számú politikai bizalmasa lett. Mária őt küldi ki Bécsbe Ferdinánd öccséhez azzal a céllal, hogy Nádasdyn keresztül készítse föl szövetségesek megszerzésére.

Az ellentábor november 10-én Szapolyait megválasztotta királynak, mire Ferdinánd hívei december 15-re hívtak össze országgyűlést, amely kimondta I. János király eltávolítását, és Ferdinándot választotta meg uralkodónak. Ezek után mindkét király a maga táborának erősítésére igyekezett megnyerni az ország jelentősebb birtokosait – a közismerten ügyes taktikus Nádasdy a fél országgal levelezésben állt, s sikert sikerre halmozott. Olyan tekintélyes nagyurakat nyert meg Ferdinánd számára, mint Török Bálintot, Móré Lászlót vagy Perényi Pétert. Ferdinánd talán még jobban értékelte, hogy Nádasdy néhány barátjával a várral együtt megszerezte számára a Pozsonyban őrzött királyi kincseket. Ekkorra szá-

mos kisebb és közepes méretű adománybirtok révén már az ország vagyonosabb nemesei közé tartozott.

Amikor Ferdinánd megindította hadjáratát János király ellen, Nádasdy vezette az előhadakat, s egy sor vár elfoglalása után ő vonult be a védősereg nélkül hagyott Budára. Ferdinánd Buda birtoklását azonnal ki is használta, ismét országgyűlést hívott össze oda, amelynek megerősítő szavazása után 1527 novemberében megkoronáztatta magát.

1527-ben indult meg Ferdinánd hadjárata I. János ellen, Nádasdy vezette az előhadat, katonái élén ő foglalta el Győrt, Tatát, Esztergomot, Visegrádot, majd bevonult az üresen hagyott Buda várába is, ahol Ferdinánd kinevezte a budai vár kapitányának. Miután Ferdinándot a Budára összehívott országgyűlés megerősítette, november 3-án Székesfehérvárott hivatalosan is királlyá koronázták.

János király ellentámadása 1528 őszen indult meg, és 1529 szeptemberében elfoglalta Budát, s Nádasdy is fogságba esett. Ekkor figyelt föl rá Lodovico Gritti – ebben nyilván közrejátszott Nádasdy olasztudása is –, aki először Szulejmán kegyeltje és legfőbb magyarországi megbízottja volt, majd rávette a szultánt, hogy János támogassa. Gritti javaslatára János a várkapitányt szolgálatába fogadta, de előbb Nádasdy elérte, hogy Ferdinánd föloldja hűségesküje alól. Nemskára ismét Budát védte, ezúttal Ferdinánd hadai ellen, s a siker után a jutalom sem maradt el, Fogaras és Huszt volt a királyi ajándék.

Gritti, aki az országban fondorlataival már meglehetősen nagy pártot szerzett, egyre nagyobb befolyásra tett szert, s 1530-ban I. János Magyarország kormányzójává tette, s királyi tanácsossá, főkincstartóvá és még egri püspökké is kinevezte. Ezzel együtt Nádasdy hatalma is tovább ívelt, Gritti távollétében helyettesként ő lett az ország kormányzója.

Nádasdy is fölismerte, hogy a királyharc aligha fog hamar elülni, ugyanis egyik uralkodó sem volt elég erős a másik legyűréséhez; a főurak számára az adott erőviszonyoktól és birtokérdekektől függően akár a többszöri pártváltások szinte természetesen lettek. Ennek tudatában 1531 őszen Nádasdy, Sulyok György pécsi püspök, Sulyok Balázs, Török Bálint és Majláth István szövetséget kötöttek, hogy a pártváltoztatásokat követő támadások során kiállnak egymás mellett.

Ennek az egyezségnek is része volt abban, hogy Nádasdy kellő támogatást kapjon készülő házasságához az akkor mindössze tízesztendő Kanizsai Orsolyával, aki az ország egyik leghatalmasabb vagyonának várományosa volt. Korántsem melleleg már jócskán elérkezett a házasság ideje, a főúr már túl volt a harmincon. 1532-ben Nádasdy elérte János királynál, hogy a férfiágon kihalt Kanizsai család egyetlen egyenes ági leszármazottját fiúsítsák, azaz Orsolya ne csak az úgynevezett leánynegyedet, hanem a teljes Kanizsai-örökséget megkapja. Az 1533-as oklevélben a király az örökség egészébe iktatta Kanizsai Orsolyát és Nádasdy Tamást.

A Kanizsai-birtokok főképpen az ország nyugati, Ferdinánd uralma alatti részében terültek el, így Nádasdy számára elkerülhetetlen volt a Ferdinánddal való jó viszony, s ehhez I. János is hozzájárulását adta. Ferdinánd jó néven vette a visszatérést, 1534 augusztusában ő is fiúsította Orsolyát, azaz legitimálta a teljes Kanizsai-vagyon öröklését. Abban is megállapodtak, hogy csak abban az esetben kell fegyvert fognia I. János ellen, ha a hadakat maga Ferdinánd vezeti. Eközben Nádasdy megőrizte jó kapcsolatát János királlyal is, ugyanis húga, Nádasdy Anna Majláth Istvánhoz ment feleségül, Majláth pedig a király egyik legfőbb bi-

zalmasa és nem mellesleg erdélyi vajda lett – Nádasdy leveleiben szinte soha nem feledkezett meg üdvözölni „vajdáné asszonyomat”, azaz szeretett hűgát.

A frigy 1535-ben kötött meg – Kanizsai Orsolya ekkor 14 éves volt, s ez az életkor a házasodásra akkoriban nem ment ritkaságszámba; Nádasdy Tamás 37 – ő már kifejezetten koros vőlegénynek számított.

Ferdinánd a megtért Nádasdyt királyi tanácsossá, valamint tárnokmesterré, Horvátország és Szlavónia bánjává, Vas vármegye főispánjává nevezte ki – e címeivel ő lett az ország harmadik legmagasabb méltósága.

1540-ben meghalt I. János király, de az ellenségeskedés nem csendesedett. Nádasdy egyszerre harcolt délen a Horvátországba betörő török csapatokkal és az özveggy, Izabella királyné híveivel. 1542-ben Ferdinánd országbíróvá nevezte ki, valamint megkapta az országos főkapitány tisztét is, s ő lett Ferdinánd első számú hazai és külföldi diplomatája – rá várt az a feladat, hogy Izabellát lemondassa a kisgyermek János Zsigmondnak fönntartott trónigényéről.

Hadvezéri tettei is többé-kevésbé sikeresek voltak, de igazán nagy a politikai befolyása volt: bár Ferdinánd vonakodott betöltetni a nádori tiszteket, a főurak nyomásának nem állhatott ellen, 1554-ben a pozsonyi országgyűlésen nagy többséggel Nádasdy Tamást választották meg nádornak, azaz a király távollétében ő a helytartó, a haderő főparancsnoka és a főbíró.

Legnagyobb haditettét 1556-ban érte el, amikor ő vezette a magyar seregeket Szigetvár fölmentésére. A török túlerő miatt Nádasdy a közeli Babócsát kezdte ostromolni, s ezért a török had kénytelen volt felhagyni Szigetvár ostromával. A Babócsa közelében lezajlott ütközetben Nádasdy visszavonulást színellett, majd legyőzte a budai pasát, aki ezután már lemondott Szigetvár újbóli ostromáról.

Érdekházasság szerelemmel

■ A Kanizsai család a források szerint az Ostffy nemzetségből származik – a kapuvári járáshoz tartozó Osló község neve viseli a család nevét. Osló Lőrinc I. Károlytól kapta Kanizsa várát; innen a família új neve. Nagy Lajos alatt Kanizsai István hatalmas birtokokat kapott, s a család több tagja különféle vármegyék főispánja lett, Kanizsai János pedig a 15. század elején esztergomi érseki és prímási rangot szerzett.

Az egykor népes nemzetség a 16. század elejére annyira megfogyatkozott, hogy egyetlen családfője maradt, Orsolya apja, Kanizsai VI. János, Vas megye főispánja, az ország legnagyobb földbirtokosa.

A család első számú rezidenciája Sárvár volt, második gyermekként Orsolya is ott született 1521-ben. Az apa nem sokkal leánya születése után meghalt, és az édesanya csak pár évvel élte túl férjét, 1528-ban hunyt el. Fiúgyermekük, Orsolya bátyja, Kanizsai Ferenc 1532-ben halt meg. Ezután döntött el a frigy – a közvetítő valószínűleg Thurzó Elek országbíró volt –, s még abban az évben megtartották az eljegyzést. A jövőbeli após, Nádasdy Ferenc nyomban be is költözött Sárvárra, hogy gondját viselje a domíniumnak.

A házasságot Hódmezővásárhelyen kötötték meg 1435 elején – Kanizsai Orsolya még csak 14. évében járt –, s a pár visszaköltözött Sárvárra; házasságuk alatt ez is maradt fő otthonuk – már amennyi időt Nádasdy hitvese mellett tölthetett.

A frigy minden kétséget kizáróan érdekházasság volt, ám ebből fogant meg kultúrtörténetünk első dokumentált szerelmi kapcsolata. Levelezésük ugyanis az akkori feltételezett érintkezési normákat figyelembe véve sűrű tartó mély érzelmekről tanúskodik.

A levelezés 1536 végén kezdődik, s a szövegelemzésből kitűnik, hogy a sokat utazó, hosszú időt távol töltő Nádasdy tanította meg írni hitvesét. Orsolya nyelvhasználatára és helyesírására erősen hasonlatos férjével.

Első levelét Orsolya 1536. december 5-i keltezéssel még latinul, idegen kézírással küldte párjának, de a következőkben csak olyankor írta mással a levelet, ha sürgősen kellett közölnie valamit, vagy beteg volt. Forráskiadványunkban Nádasdy utolsó levelét 1561. november 13-án írta, Kanizsai Orsolya pedig 1562. április 11-én a magáét. Nem egészen két hónappal a nádor halála előtt. Nádasdy Tamás hatvannégy évesen, 1562. június 2-án betegágyban halt meg Egerváron. Nem adatott meg neki, hogy saját otthonában hunyja le örökre a szemét. A több mint negyedszázad alatt fölgülemlett vaskos levélköteg minden egyes darabja két mély érzésű ember élethosszig tartó szerelmének tanúbizonysága.

Nádasdy Tamás és Kanizsi Orsolya egyetlen gyermeke húszévi házasság után, 1555-ben született meg. A leveleikben aggódó szeretettel sűrűn említett Ferkóból lett Nádasdy II. Ferenc (meghalt 1604-ben), a törökverő hadvezér, az „erős fekete bég”.

Kanizsai Orsolya kilenc évvel élte túl szerelmét, 1571 tavaszán halt meg. De előtte mindent elrendezett fia jövőjére. Bécsbe küldte tanulni, bevezettette a királyi udvarba, a császár, Miksa is figyelte fejlődését, szinte az uralkodói család tagjának tekintették. És Orsolya asszony választott feleséget is fiának: a „csejteji szörnyként” elhíresült Báthori Erzsébet grófnőt...

„Szerelmes Orsikám..., Szerelmes uram...”

■ A fenti megszólítás szinte állandó volt levelezésükben, és a közlendők is tele voltak aggódó és szeretetteljes sorokkal. A leveleken persze érződik, hogy saját kezűleg írták-e, vagy írásták. Ha más írta, akkor jóval több a formális elem, szemben a bizalmas hangvételű saját írásokkal. Ez utóbbiakban tegezük egymást – „az te Kegyelmed Orsikája”, máskor „Orsolája” a búcsúszó. Nádasdy gyakran kedélyes bizalmassággal fejezi ki szerelmét: „szerelmes leányókám”-nak, „szerelmes fiókásom”-nak szólítja, magát pedig úgy írja alá, mint „az a te villámkovácsod”, „az a te ősz kányád”, „az a te tarkód”, „az a te vén heréld basád”.

Íme néhány sor egy Nádasdy-levélből

Szerelmes Orsikám, akár tűrjem s akár tagadjam, de bizon igen szorgalmatos és félelmes vagyok, hogy nincs jól dolgod, mert sok napja immár, hogy semmit nem írál. Istenért kérlek, írd meg, hogy mint vagy, mert jóllehet nehéz az te nyavalyád, de ha valami nyavalyád vagyon, kinnebb, hogy értsem. Én egészségbe vagyok, de jobb felől, mind alól-felül fájnak az fogaim, de azért görzölök vélek. Isten tartson meg mind vajdáné asszonyommal ....

Az te Nádazsdyd etc.

Egyenesen megindítóak, ahogy az 52 éves Nádasdy türelmetlen önmarcangolással mondja el, miért nem tudott az ígért időben hazarohanni szerelmetes hitveséhez.

Szerelmes Orsikám. Kérlek, kérlek, kérlek, ne véld szánd-szándoknak, hogy az meghagyott napokra hozzád nem mehetek, mert Isten bizonságom, hogy ugyanaz volt szándokom, hogy az napra, kire montam vala, haza, menjek. De hiszem,

hogy nemcsak. te untad meg az sok hazug leveleket, kikbe azt írtam, hogy im ma s im holnap haza megyek, de Isten látja, hogy én is megírnám az sok hazugságot, de nem lehetett egyéb benne, mert ha itt nem voltam volna, az marchéggi mester elment volna, az bányászok is semmit nem tudtak volna míelni, azért engemet szombaton estvére várj haza, előbb ne, mert hiszem az kegyelmes Istent, hogy addig úgy igazétom el az dolgot, hogy mikor az úr Isten Bécsből haza, hoz, nyugodalmas szállásra és egészséges égre jühetünk ide. De valami kevés költség nélkül vagyok szűkös, azért kérlek, mondd meg, vagy hadd meg György uramnak, hogy ezennel küldjön száz forintot ide, ki nélkül innét el nem mehetek. Ez üdö közbe készülj Bécsbe, hogy mihel innét haza megyek ez jövődő hétfőn, az vagy kedden elindulhassunk. Ingyen sem gondolom, hogy az húsvét innepére haza jühessünk, azért vüselj gondot tikfira és ludfira és egyéb szükségekre. Isten tartson békével. Dátum az te váradba Leokán 20. Mártii 1550.

Az te Nádazsdyd etc.

Igen beszédesen szól kapcsolatukról, hogy az országos nagyúr – az első számú politikus és hadvezér – sűrű levélváltásaikban aprólékos részletességgel számol be feleségének a nagypolitika fejleményeiről.

Szerelmes Orsikám. Ez mai napon lölköt adál belém, mert megértem 27. octobris napján költ leveledből, hogy békével vattok, hála legyen az kegyelmes Istennek. De az mint az kegyelmed [így] leveléből értem, még nem értetted volt sem az egri, sem az esztergomi dolgot, kik [így] hiszek, hogy immár értesz. Dicsértessék az kegyelmes Isten mind örökké örökül amen, mert csak ű szent fölsége míelte mindaz kettőt. Úr Isten adjad, hogy az vajdáné asszonyom inasán ne költ legyen [azaz gyulladáshoz kiütés, amelytől a pestises időkben nagyon tartottak], adja Isten, hogy Sárvárat se menjen tovább házad népe között, de úgy legyen, mint ű szent fölsége akarja. Saxoniai berezeg ez elmúlt éjjel mene csatára, hozza meg Isten békével és jó szerencsével. Dátum győri táborból 29. octobris 1552.

Vagy egy röpke tudósítás Grazból az 1553-as újévi miséről:

Szerelmes Orsikám. Idején juték ide, király ű felségét misén találám, jó kedvvel láta ű fölsége, megizené, hogy holnap ebéd előtt tanácsba menjek. Bán uram, Botthyányi uram, cancellarius uram, beszprómi püspök uram, Bánffy László uram itt vannak békével és egészséggel.

Meghitt kapcsolatáról, mély szerelemről tanúskodnak azok a levelek, amelyeket Nádasy nádorrá választásakor váltottak – a komolyság és a meghitt tréfálkozás egyszerre volt otthonos ebben a házasságban.

Tekéntetes, nagyságos, tisztelendő és szerelmes asszony házastársom: köszönetemet és magam ajánlását. Adom tudtadra, hogy ez mai napon, délután öt és hat óra korban, király ű felsége egész országával, az mindenható úr Istennek elvégezett akaratjából, nem az én érdemből, hanem csak az ű jó voltából Magyarországának nádorispánjává és kunoknak bírójává tőnek, ki legyen ű szent fölségének neve dicséretire, király ű fölségének hívségére, az szegény országának előmentére, nekem veled egyetemben üdvösségemre és tisztességemre amen – Az többit megérted Csányi Akacius uramtúl, az én atyámfiától. Hugomnak vajdáné

asszonyomnak mondd szolgálatomat. Isten tartson meg nagy sok esztendeig és gyógyétson meg. Datum Pozson városából, ország gyűléséből, aprilisnak 15. napján 1554.

Az te vén Nádazsdy
Thamás Házás
Társod: Nádorispán.

Meghatóan szép és meleg hangvételű a válasz:

Tekéntetes, nagyságos, tisztelendő, szerelmes uram. Az én szolgálatomnak ajánlása után az hatalmas Istennek nagy hálákat adok minden mivelünk való sok jótéteményiről, az mostaniról is, kivel ű szent fölsége ajándékozott te Kddel egyetembe és üdvözlöm először te Kdet lélekben, azután ez világ szerint is, hogy az örök mindenható úr Isten először lélekben erősítsen meg az ő szent hitinek és igéjének általa az igaz hitbe, hogy minden tévelygések távol legyenek mi tőlünk és legyünk mi szegény kis keresztény anyaszentegyház egyesek mind lélekben mind testben, hogy az mi urunkat igaz hitbe, atyafiúi szeretetben szolgálhassuk; – és te Kdet, én édes nádorispán uram tegye nagy jó szerencsésé és tartson meg az én árva szemeim előtt, kiért remélem, bízom és hiszem, hogy úgy leszen és ezt is bizonyjal hiszem, hogy te Kdet dedeommá [Te Deummá tenni, azaz fölmagasztalni] akarja tenni csak az ű benne való bizodalomért; amen.

Továbbá, szerelmes uram, én te Kd ellen ugyan nagyot vétettem, hogy én te Kegyelmednek ennyi levelére választ nem tettem; mert bizony sem haragom, sem feledékenségem miatt nem esett ez én rajtam, hanem naponként Kdet vártam. Az Csáfordy ki levelet hozott, arra most mindenről választ nem tehetek. Az hol kegyelmed azt írja, hogy más módon fogadjam Kdet, az úgy vagyon, mert úgy fogadom, mint én édes nádrispán uramat; de jól meglássa nádrispán uram is, mint jű haza, mert nyilván csak kevély nádrispánné asszonyra talál. Továbbá az négy tisztnek egyike elég énnekem és az kun-bírságot kívánom, mert tudja Kd, hogy én nem iszom bort; az doktor azt mondja, hogy nem jó nádrispánné asszonynak vizet innya; azért mégis jű valami bóza a bírságon, mégsem halok szomjijal meg. Az hatalmas úr Isten tartsa meg Kdet Datum az Kd Leokájában. 23. Aprilis 1554.

Az kegyelmed Orsikája.

[Külön papírszeleten:] *Továbbá azt írhatom Kdnek az kevély nádrispánné asszony felől, hogy viselő szoknyája egy szál sincs; aki volt, azt immár nem lehet hogy viselhesse, mert meg vagyon kopva; az öve szűne szökfű szűn, atlac legyen; nádrispánné asszony ugyan parancsol nádrispán uramnak, hogy Kocsis Istvántul megküldje prémivel és füstött gyoicsával egyetembe; errül nádrispán uram vélekedhetik, hogy nyilván csak kevély emberrel vagyon ű kegyelmének dolga.*

[Kívül] *Ez levél adassék az tekintetes nagyságos tisztelendő úrnak, Nádazsdy Tamásnak, Magyarországnak nádrispánjának, nekem tisztelendő szerelmes uramnak.”*

Közel a hatvanhoz a hazafelé tartó nádor a mielőbbi viszontlátás vágyában kocsit küld asszonyáért, hogy az elébe jöhessen. Ugyancsak kivételesen érző lélekről vall, ahogy fiukról szól: fölhívva asszonya figyelmét, hogy vigye ki a napra.

Szerelmes Fiókásom. Holnap egy szekérben: lovat bocsátok hozzád és mihelt írok, ottan jüttön jüjj Keresztúrra, onnét hova kellett jünöd, esmég megírom. Isten tartson békével. Ha lehet nem késsem. Dátum Viennae 29. április 1556.

A te apókád etc.

Alább hagyám az búskodást az te leveled megolvasván.

Ferkót lassan lassan az verőfény nézésre kell szoktatni, mert félő, hogy lágy szeme ne legyen, mert, ha Isten élteti, az kopja hegyire kell többet nézni, hogy nem sem apjára, sem anyjára, ahhoz kedig nem jó az lágy szem, bizon még idején, mondja Széchy asszonyom, hogy az világosra kell szoktatni.

A gyermek állapotáról Kanizsai Orsolya is rendre tájékoztatta a távollevő apát:

Tekintetes nagyságos uram!

Az én szolgálatomnak ajánlása után, kívánom az Kd egészségét hallanom. Mi Istennek jóvoltából egészségben vagyunk, mind az Kegyelmed kis Ferkójával egyetemben. Én magam felől most is ugyanazt, hogy jobban vagyok, hogynem mikor Kd itthon vala. [...] A doktor felől most nem tudok Kdnek mit írnom, mert volt egy-néhányszor nála, de semmivel nem bánt vele; azt mondá, hogy az dajka ne egyék halat és bort se igyék, az gyermeknek meggyet hagy főznünk. Hogy Kdnek ezeket meg nem írtam, Kd megbocsássa, mert látja Isten, hogy mind eszünk veszett vala, de Istennek legyen hála, most jól vagyok.

A Kegyelmed Orsollája

A gyermek jövőjéről való gondoskodást, egyszerismind asszonya egészségével való törődést tükrözi az alábbi szép levél:

Szerelmes Orsollám. Az én régi barátom váradj püspök uram küldöttö Bornemissza Menyhártot, tégedet és az mi szerelmes fiacskánkat meglátnyi az mostani örömnünkbe és szép szent isteni igékkel az mi fiacskánkat megáldani. Azért hal-gasd meg útet és mutasd meg Ferkót neki, de ollykor, mikor fen vagyon és hadd mondja reá az isteni ígétet püspök uram képébe.

Továbbá ím küldtem valami orvosságot az melledre, mint kelly vele élnyi, megizentem. Bornemiszától. Ha nem szükség, kit adjon isten, mégis jobb ismerni az füet. Isten tartson meg mind az mi szerelmes Ferkónkkal. Dátum Bécsbe 20. novem-bris 1555.

Az te nádrispánod etc.

Levelezésükből sokszor kihallik az egymás egészségéért való aggódás, s ebben is az ország második-harmadik embere, Tamás járt elől. Megmosolyogtató a „kamoraszék”, azaz a hordozható árnyékszékkel kapcsolatos nehézségek leírása:

Szerelmes Orsikám. Ez esse fiai eltörték az én úti kamoraszékemet, és az te kis úti székedet hozták el, kire az én aszú faromnak csak az fele is alig fér reá, és míg rajta ülök, nem különb, mintha félig csigáznának, azért kérlek, küldd ide az kamara zselleszékét mind vánkosaival egyetembe, ülhetek is rajta. Az bolt előtt való pítvarba vagyon, merthogy Kinsperger uramat várjok vala, az nagy szobában vala, és én tétetem be az kis pítvarba. Azmint írtam vala, hogy ma elindulunk, nem lehet, holnap indulunk, mert még ma érkezik ide bán uram és lovászm-

ter uram. Egy kocsi-ra tegyék az széket, még ide jutnak véle. Isten tartson meg. Datum az bodonheli táborból. 16. szeptemberis 1557.

Az te agg hadnagyod

Az egészséggel való törődés a legintimebb bajokra is kiterjedt. Tamás finom figyelméről tanúskodik az alábbi levélrészlet:

Ím, ez zsacskóba két pessaria vagyon, azaz az szerszám, kit az titokhelre kell bocsátani. És vagyon ezen zsacskóba egy szelencekenő, mely kenővel az pessariát, ha bébocsátod, megkend az kenővel. Arra kettő az pessaria, hogy hol egyiket, hol másikat bocsásd be, mert ha csak egy volna, hamar kümenne az ereje. És nappal is bocsásd be, éjjel is. Nappal két óráig tartsad nálad, éjjel tovább lehet.

Továbbá ugyanazon kenővel az derekadat és az részét az hasadnak, azhol fáj [kend meg], mikor lefekszel is – [fordítsad] – mikor felkelsz is, és az kenés után mind az derekadra s mind az hasadra meleg ruhát tétess.

Az írás persze fáradtságos tevékenység volt, és az aggódo férj szinte lebeszé-li asszonyát, hogy betegem terhelje magát:

Szerelmes Orsikám! Jól tetted, hogy tenkezeddel nem írtál. Innét tova se míveld, mert közbeszéd az, három ujj ír, és az egész test munkálkodik.

A válaszban Orsolya megnyugtatta férjét:

Az mint Kegyelmed akarja mással irattam Kdnek most; bizony, hogy nehéz vagyok most az íráshoz, de azért mikor hozzáérkezem, nem tűrhetem, hogy magam kezével is ne írjak Kdnek.

Csakis a mély szerelem íratta Nádasdyval, hogy mindennap levelet-hírt várt feleségétől:

Szerelmes Orsikám, akár tűrjem s akár tagadjam, de bizon igen szorgalmatos és félelmes vagyok, hogy nincs jól dolgod, mert sok napja immár, hogy semmit nem írál. Istenért kérlek, írd meg, hogy mint vagy, mert jóllehet nehéz az te nyavalyád, de ha valami nyavalyád vagyon, kinnebb, hogy értsem. Én egészségbe vagyok, de jobb felől, mind alól-felül fájnak az fogaim, de azért görzölök vélek. Isten tartson meg mind vajdáné asszonyommal [...].

Az te Nádazsdyd etc.

Túl a szerelmen

■ A Kanizsai család történetéről a legteljesebb leírást Payr Sándortól találtam *Kanizsai Orsolya főrangú magyar nő a XVI. századból. Élet- és jellemrajz* (Luther Társadág, Bp., 1908.) és *Nádasdy grófék házatája* (Bp., 1896) című munkáiban.

Idézeteink forrása a Károlyi Árpád és Szalay József szerkesztésében 1882-ben a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában közreadott *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése* című kötet – mi is a szerkesztők átíratát vettük át. A kiadvány fele a házastársak levélváltását tartalmazza, majd Majláth Istvánné Nádasdy Anna Kanizsai Orsolyának írt levelei következnek. Ezeket követik Nádasdy Ferenc

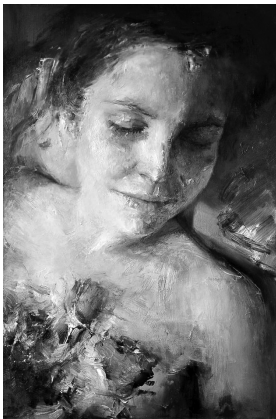
anyjának írt levelei. A Függelékben más családi levelek olvashatók – így például Báthori Erzsébet jó néhány levele.

A kötet – túl a valóban megindítóan szép családi levelezésen – kivételesen értékes forrás a történelmi kutatás számára. A dokumentumokban számos fontos köztörténelmi esemény jelenik meg, de mentalitástörténelmi szempontból is páratlanul sokat tudhatunk meg a korról. Ugyancsak fontos utalásokat olvashatunk ki belőlük arról a Sárvárról, ahol Nádasdy Tamás invitálására évekig élt Tinódi Lantos Sebestyén, ahová a nádor az általa alapított iskolába meghívta Sylvester Jánost – a tudós az itt tanuló diákoknak írta meg a *Grammatica Hungarolatina* című könyvét, amelyben összehasonlította a magyar és a latin nyelvtant; ez volt az első könyv, ami a magyar grammatikával foglalkozott. Nádasdy Sárváron nyomdát is alapított, s a Sylvester által lefordított *Újtestamentum* lett az első magyar földön, magyar nyelven nyomtatott könyv.

KOVÁCS KISS GYÖNGY

„SZERELEMBŐL” – A TÖRVÉNY ELÉ

A tanúvallomások azonban nem csupán a hangszereket hivatásszerűen megszólaltatók feleségeinek törvényszegéseiről szólnak. Esetenként más asszonyok sem állnak ellent a – főképp a katonaság képében jelentkező – erős kísértésnek.

A 16. századra a középkor felbomló hagyományai és a kezdődő újkor kialakulásának találkozásával, a kísérletező és a lehetőségeket fürkésző újraorientálódás tendenciájával a reneszánsz életszemlélet és életforma lassan Kolozsvárra is begyűrűzik, és széles skálájú, eleven, igen diverzifikálódott életet hoz magával, amelytől nem idegen a kül- és belteri vigasságok sorozata sem.

A különféle helyszíneken – vásárokbán, sokadalmakban, korcsmákban, magánházakban stb. – zajló vigadalmak állandó szereplői a zenét szolgáltató férfiak, a „hegedűsök”, akik mellett értelemszerűen szinte ugyancsak permanens jelleggel szerepelnek asszonyok is, ún. „meretrixek” no meg „hegedűsnék”.

A *meretrix* szót szemérmesebb szótáraink kéjhölgyként fordítják, a kevésbé szemérmes 16–17. századi, magyar nyelvű törvénykezési jegyzőkönyvek, valamint a mai köznyelv fordulatai nem túl finomkodóan és jóval egyszerűbben ugyanerre a minőségre a *kurva* megjelölést használják.

E meretrixek és hegedűsnék foglalatosságaira nemcsak a kor felszabadult életszemlélete hat gerjesztően; a török terjeszkedés következtében délről a biztonságosabb Erdélybe – Kolozsvárra – irányuló emberhullám, a kibontakozásnak indult céhes étellel együtt járó „míves legények” vándorlása és letelepedése, a városi polgárok szolgálatában álló, a majorságokban munkát találó legények jelenléte, a céhes/árus polgárok-

nak az otthontól való hosszabb távolléte, vásárjárása, a városon kívüli majorok és szőlők „biztonsága” szintén kedvező hatást gyakorol „örömszerző” ténykedésükre – aminek okán gyakorta tűnnek fel a kolozsvári forrásokban, elsősorban a törvénykezési jegyzőkönyvekben.¹

Az egyik hegedűsnével egy 1568-as tanúvallatás során szembesülünk. A szöveget különálló íven, nem a protokollum törzsszövegében rögzítik. A tanúk vallomása – két részre tagoltan – az ív első lapján jelenik meg. A szöveg első fele Szócs Anna bizonyosságát tartalmazza, a másodikat „contra Annam” megjelöléssel vetik papírra. Mivel mindkét rész egy hegedűsné viselt dolgaira vonatkozik, feltételezhető, hogy a „két Anna” egy és ugyanaz a személy, Szócs Anna. A megeskettett tanúk arról vallanak, hogy a hegedűsnét sok lator – azaz kurválkodó –, diákok, katona darabontok (tehát nem a város darabontjai, akik Kolozsváron lakó családjuk, pontosabban ezek asszonytagjainak a haragját zúdítanak fejükre gyakori hegedűsné-vizitáik miatt), valamint lézengők keresik fel. Utóbbiak közé tartoznak az el nem szegődött szolgák, levelesített, vagyis köröztetett gonosztevők, lókötők és más, a társadalmi normákkal és törvényekkel összeütközésbe került személyek, akik magatartásukkal egyébként is gyakorta okoznak gondot a városnak. A hegedűsnének e válogatott kompániájú vendégei dorbézolnak, duhajkodnak, „bestye lelkűt” emlegetve szitkozódnak. Teszik mindezt olyannyira nyakló nélkül, hogy – nyilván a szomszédok panaszára – az utca tizedese is állást foglal az ügyben. A hegedűsné azonban, aki ez esetben is fittyet hány a törvényre, a dorbézolókról azt állítja, „ki atyafia, ki bátyja”, akik közül többen nála hálnak, mint a szintén bátyjaiként aposztrofált két „magyar lézengő” is.

A tanúk közül hárman előzőleg szállásadói ugyan az asszonynak, megbotránkoztató és közszeméremérsértő életmódja miatt azonban rövid időn belül kitétek a szűrét. Az egyik szállásadó, Kerekes Miklósné esetében az is hozzájárul a hegedűsné kipenderítéséhez, hogy a fiát féltő asszonyság előbbivel ölelkezni látta gyermekét.²

A tanúvallomásokból két körülmény érdemel külön figyelmet. Az egyik a helyszín megjelölése – mivel bérelt szállásról van szó, a botránnyokozó nagy valószínűséggel nem kolozsvári illetőségű. A másik a látogatók státusához kapcsolódik – igen sok közöttük a katonaember. A katonaság jelenléte ugyanis evidens módon szintén gerjesztően hat a kicsapongásra „szakosodott” nők tevékenységére – és ez természetesen nemcsak Kolozsvárra vonatkozik. Az 1571–1572-ben lefolytatott dési erkölcsvizsgálaton a hegedűsnékhez hasonlókat az alábbi módon jellemzi egy tanú: „éjjel-nappal dongták a katonák”.³

A hegedűsnék viselt dolgairól rögzített tanúvallomások mellett, a lapszélre, igen eredeti módon felkerül néhány kolozsvári lator neve is, akik közül jó néhányan feltehetően az asszony szép számú „atyafiai, bátyjai”.⁴

A második hegedűsné 1573-ban tűnik fel a jegyzőkönyvek lapjain annak a rágalalmazási pernek a tanúvallomásaiban, amelyet a trombitás Demeter és felesége indít Hegedűs Jánosné ellen. A vonatkozó tanúvallomások valójában nem precízírozzák a muzsikaszó melletti dorbézolás tényét, itt sokkal inkább egyébről esik szó. A tanúk ugyanis emlékeztetnek a trombitás Demeter feleségének és Hegedűs Jánosnének a „jó erkölcs nevében” egymást ócsároló szavaira, és idézik a trombitásné replikáját Hegedűsné őt minősítő szavaira, miszerint „nem adtak nekem kurvaságomért tafota szoknyát, mint valakinek”. A trombitásné több „szerény” megjegyzéséből és a tanúvallomások egyéb utalásaiból következtethető, hogy ez utóbbi Hegedűsné, bár nem oly zajosan és oly népes kompániával,

mint elődje, de nem zárkózott el maga sem attól, hogy alkalmasint örömet szerezzen másoknak.⁵

Ahhoz azonban, hogy érthetővé váljon e második hegedűsné erkölcsi felháborodása és a különböző minősítő jelzők használata, időben vissza kell térnünk 1570-be, Szabó János, illetve trombitás Demeter tanúinak a vallomásához. A pert Szabó János indítja a trombitás ellen, ez utóbbinak a feleségével folytatott, bűnös viszonya okán. Ez esetben a férj 44, a trombitás 30 tanújának a vallomásai-ból nem az eddigi megismert asszonyságok paráznaságaihoz hasonló, hanem egy őszintének tűnő, ám a társadalom értékrendje szerint bűnösnek ítélt szerelmi regény tárul elének. A trombitás és Szabóné regényét a továbbiakban ezeknek a vallomásoknak az összegezésével ismertetjük.⁶

A történet röviden így szól: egy román legény elszegődik a városhoz trombitásnak. Feladata, hogy a „toronyból”⁷ őrködjék a város biztonsága felett, elsősorban azt kell jeleznie, ha tűzveszély fenyegeti a lakosságot; szintén feladatai közé tartozik, hogy trombitájával megjelenjék a menyegzőkön, ahol a muzsikát kell szolgáltatnia.⁸ A legénynek – amint az a továbbiakból kitűnik – feltételezhetően nemcsak jó tüdeje lehetett a trombitáláshoz, de egyéb megnyerő tulajdonságai is voltak. A trombitás Demeter „szállást tart fenn Szabó házánál, és oda jár ebédre, vacsorára, mert asztalt tartott neki Szabó János”. Hogy volt-e ebben szerepe az asszonynak vagy sem, nem derül ki. Az egyik tanú úgy véli, hogy a Szabóék házában „egymással szóltanak is az asszonnyal, de ő nem tud, mit szóltak, ha volt hon Szabó János, ha pedig nem volt”. Még felhőtlen lehet a barátság, amikor Szabó János és felesége kétszer is meglátogatják a toronyban a trombitás Demetert, „hegedűs is volt, úgy laktak” – azaz ettek, ittak, mulatoztak. Újesztendőre Szabóné kis keszkenőt küld a trombitásnak, és az is neki. Előbbi aztán megfizet „a rá való költségéről és elköszönt tőle, Szabó János nem bocsátotta el, hanem azt mondta, hogy ugyan gazdálkodni akar neki”. A fellángolt szerelmet – talán főként az asszonyét – azonban nem lehet elfojtani. Szabó János feleségét és a trombitást a toronyba – ezúttal a tömlöcbe – juttatják a bizonyítási eljárás során elkezdődött tanúkihallgatások. (1573-ban erre utal a hegedűsné, amikor azzal ócsárolja az asszonyt, hogy „egybe kötötték őket [őt és a trombitást], úgy vitték be a toronyba”.⁹) A történet folytatásaként Szabóné a kihallgatások során az egyik tanúnak mintegy válaszként kijelenti: „jó testem vagyon, felvehetek még két vereséget uramtól”. Az egyik tanúi kérdésre, miszerint nem szánja-e a gyermekeit, Szabóné a szerelméről mint eleve elrendelésről beszél: „ha Isten arra végezte az én dolgomat, nem gondolok vele, arról az pelengér a kapu, mert én szívem szerent szeretem a trombitást”. A tanúk sorában ez alkalommal is megjelenik a kolozsvári (rágalmazási) perek egyik visszavisszatérő szereplője, András Kató – ezúttal mint Balogh Mihályné –, aki azt vallja, ő semmi „látott dolgot” nem tud Szabó Jánosnéról, viszont annál többet hallott róla.

A tömlöcben azonban Szabónénak már rá kell döbbsennie arra – mint ahogyan ezt tudatosítja is magában –, hogy kora társadalmának egyik legsúlyosabban büntetett vétségét követte el, a halálbüntetéssel is sújtható nő paráznaságot. (Míg a nőtlen férfiakra-legényekre házasságtörés miatt legfennebb kisebb, megszegyenítő büntetéseket rónak ki, mint amilyen a megvesszőzés és/vagy a városból való kivezetés, addig például 1602-ben bírói ítélettel „másoknak példájokra és tanúságokra” egy házasságtörő asszonyt zsákba varratnak és vízbe vetetnek.¹⁰) A helyzetet felismerve a tömlöcben már nemcsak a pelengérről be-

szél, hanem – megint csak egy tanú szerint – „a fogságban mondta Szabó Jánosné, kész halált szenvedni, minthogy Szabó Jánossal laknék”.

Az ítéletet nem ismerjük, mivel azonban Szabó Jánosné 1573-ban mint a trombitás Demeter felesége – azaz férjezett asszony – szerepel az év törvénykezési jegyzőkönyvében, feltehetőleg ez esetben is az történt, ami a korabeli gyakorlatból következtethető. Mivel a trombitás Demeter törvényes házasságra kíván lépni a házasságtörő asszonnal, valószínűsíthetően a vétkeseket nyilvános bünbánatra, azaz eklézsiakövetésre ítélik, majd nyilvános közmegegyeztetést rónak rájuk (pellengér, botütés), és az asszony – aki házasságban követi el a bűncselekményt – a rá váró súlyosabb ítélet helyett az új házassága miatt kegyelemben részesül, azaz gráciás lesz. Már mint törvényes házások kerülnek Hegedűs Jánosék szomszédságába, ám úgy tűnik, a hegedűsné „erkölcsi érzékenységét” sérti ez a szomszédság a házasságtörő asszonnal. Végül a mindkét részről történő, állandósult gyalázkodás és ócsárolás vezet az 1573-as perhez,¹¹ amely során egy adott pillanatban a hegedűsné viselt dolgait is jól ismerő trombitás Demeter megfenyegeti a feleségét nyelvére vevő asszonyt, hogy megtapossa a sárban, Hegedűsné viszont a maga során szintén „választékos” stílusban fejti ki véleményét a trombitásnéról: „mindaddég ország kurvájának, gráciás kurvának mondom, ki jámbor urát elhatta és az oláh ebbel lakik, míglén nem bizonyítja, mit énfelőlem mondott akkor”. A „koreografált” mozdulatoktól kísért, „veretes” jelzőktől hemzsegő, egész szemantikai palettát kitöltő dialógus egyértelműen kifejezi Hegedűsné megvetését a „gráciás”, régebben házasságot tört asszonnal szemben. Az egyik tanú szerint „hegedűsné az farán felemeli szoknyáját és mond: ihon rágjátok kurvák az alfelemet, mégis elég marad benne, min üljek”.¹² A tanúvallomási jegyzőkönyvbe – mint általában – nem jegyzik be az ítéletet, így nem tudjuk, hogy a kolozsvári bíró miként ítélte e „jósomszédi” perpatvarban, így azt sem, hogy amennyiben a hegedűsnére ítéletet szabott, hát nyelve kitépése helyett mennyi nyelvváltsággal sújtja.

A harmadik hegedűsné neve nem azért került a törvénykezési jegyzőkönyvek lapjaira, mert fentebb említett asszonytársaihoz hasonlóan testi örömöket „szolgált” vagy éppen érzelmei áldozatává válik, hanem mert a kor legsúlyosabbnak ítélt bűncselekménye, a boszorkányság, az ördöggel kötött szerződés miatt indított perben személye is feltűnik a tanúvallomásokban. (A korabeli perekben, de a társadalmi megítélésben is a boszorkány mivolt tételezése nemritkán kapcsolódik össze a másik, szintén kíméletlenül üldözött bűncselekménnyel, a paráznasággal.¹³)

1584-ben a város prokurátorai – ügyészei – boszorkányság vádjával fogják perbe Zöld Ambrusnét, akit végül is a kolozsvári bíró – bírótársával, a királybíróval – arra ítél, hogy „ilyen dolgaiért, veszteségeiért és bűbajos voltaért tűz legyen rajta”, máglyán végezzék ki. Az egyik tanú arról vall, hogy egy gyermek lábát Zöld Ambrusné kötözgette, gyógyítgatta, majd bizonyos Vargánét is „kúrált” – mindkettőjüket eredménytelenül. A szokásos civódásban ez alkalommal is feltűnik egy hegedűsné, az alábbi szövegekörnyezetben: „Az hegedűsné pedig fenyegetett háromszor is, és azt is mondta, hogy rá kell szorulnom. El annyera fizettem meg, azután is, hogy áll forint 45.”¹⁴ Mivel a tanúvallomásokban hegedűsnéről többé nem történik említés, értelemszerűen ő maga, Zöld Ambrusné az egyik fenyegetőző „boszorkány”, mivel előle rejtegetik a beteg gyermekeket, és őt nem engedik többé a közelébe.

A tanúvallomások azonban nem csupán a hangszereket hivatásszerűen megszólaltatók feleségeinek törvényszegéseiről szólnak. Esetenként más asszonyok

sem állnak ellent a – főképp a katonaság képében jelentkező – erős kísértésnek. A vigasságokon hegedűjét szívesen megszólaltató Gergely deák (Gregorius Literatus) felesége rágalmazási perében felvett tanúvallomások egyértelműen bizonyítják, hogy az „erkölcsi példaképek” ugyanúgy viselkednek a katonákkal, mint a muzsikuskék. Gergely deákné esetében az egyik tanú azt vallja, hogy mikor a hegedülő Gergely és felesége, a már említett András Kató házában laktak, egy nemesember tartózkodott a deáknénál szálláson, „ura hon nem létében”, míg az „erkölcsös” András Kató ezért a tanúhoz sietett éjjel, mert „nem mert ott-hon hálni”. A két asszony nyelvelése hosszasan követhető, „az anyád is egy kurva”, illetve „katona fekte bestye kurva” fordulatokkal tarkítva, leánykori viselt dolgokat is bőven felidézve: „leánykorodban is rácok kurvája voltál, beste lélek kurva, és azért nem leszen gyermeked”.¹⁵ Úgy tűnik, a vonatkozó időszakot megelőző években a különböző színű fejedelmi darabontok mellett rác zsoldosokkal osztják meg örömeiket a kolozsvári bővérű asszonyok, a katonák sorában azonban a 16. század elején az előbbiek helyét a városbeliek által „ballon” névvel aposztrofált vallon zsoldosok foglalják el.

A hegedűszó kíséretével félrelépő kolozsvári asszonyok sorát a város boszorkánypereinek egyik szereplőjével, Borbálával, Kassai Kalmár Tamásnéval zárjuk. Őt a hírhedt városi prokurátor, Ígyártó György fogja perbe – boszorkányságért –, miután utóbbinak Rengő Annával folyó perében Borbála asszony Rengő Anna mellett tanúskodott. A kalmárkodó, országot járó asszony Kassáról kerül Kolozsvárra, ahova az árus emberek, fuvarozók révén híre is követi. „Boszorkánykodásához” ördöngös könyveket használ, a fáma szerint azonban már Kassán „ugyan híres volt”, mert „deákok, darabontok igen jártak hozzá, ott dőzsöltek, ittak, részegeskedtek”. „Boszorkánykodása” mellett ezt az életmódot folytatja Kolozsváron is, itt a Salam házában, az Óvár „szegeletén” lakik, ahol „hegedültek, dőzsöltek, táncoltak szállásán a mives legények, jöttek alá és fel házától, a deákok azonképpen”. Az Óvár szegeletén egyébként már rangosabb társaság részesül a testi örömeiben, mint holmi katonák. Ezt a fertályt főképp a mives legények – akik közül később aztán a város tekintélyes-tehetős és tiszteletre méltó, amúgy „circumspectus” polgárai kerülnek ki – no meg a diákok kedvelik.¹⁶

Az utóbbi két hegedűsné esete példázza, hogy a boszorkányság és a paráznaság esetei közötti összefüggések nem csupán abban fedezhetők fel, hogy ezek erkölcsi bűncselekménynek bizonyulnak, hanem az elkövetők személyében is. Nemegyszer előfordul ugyanis, hogy az önmagukat a társadalom bevett rendjéből kívülállónak tekintő, a társadalomból pedig kirekesztett boszorkányok vagy paráznák nemcsak az egyik bűncselekmény-típushoz tartozó tényállást valószínűsítják meg, hanem egyidejűleg a boszorkányságát és a paráznaságát is.¹⁷ A boszorkányság okán perbe fogott Kassai Kalmár Tamásné elleni vallatások egyik kérdése is az, hogy a tanú „tudja-e parázna életét” a vádlottnak.¹⁸

Amint arról az előbbieken szó esett, ezekre az asszonyokra életvitelük miatt, „nős paráznaságért” akár halálos ítélet is kimondatik, ám a communitas hasonlóképpen súlyosan bünteti azt a férjet is, aki elnézi, „amit felesége mível”, vagy éppen cinkosságot vállal vele. Házasságtörési ügyben valójában azonban igen kevés ítélet maradt fenn. A tanúvallomások – mint bizonyítékok – némelykor nem is kerülnek a bírák elé. Előfordul az is, hogy bizonyos okok miatt – ilyen egyebek között a férj megbocsátása – a házasságtörő feleséget és bűntársát csupán vezeklés jellegű ítélet sújtja (az említett pellengérré állítás, megbotozás, eklezsiakövetés), van azonban adatunk arra vonatkozóan is, hogy például a vád

képviselőjét megvesztegetik, álljon el a paráznságért indítandó pertől, amint az a prokurátor Ígyártó György esetében történt 10 forint kifizetésével.¹⁹

A közölt esetek természetesen nem önmagukban állók, a korabeli élő társadalomból vett egy-egy metszetként többnyire jóval több adatot nyújtanak, szövevényesebb összefüggésekről árulkodnak, mint maga a bűncselekmény, amelyből fakadnak. Mint annyi más, a törvénykezési jegyzőkönyvek lapjain megőrződött ügy, egymagukban alkalmasak mélyebb vizsgálatra és arra, hogy egy-egy önálló tanulmány magvává váljanak.

A jegyzőkönyvi adatok ugyanakkor arról is tanúskodnak, hogy a közvetlenül látottakról/hallottakról valló tanúk mellett esetenként olyanok is felsorakoznak, akik harmadkézből hallott információkra hivatkoznak vallomásaikban, amelyekben a hát mögötti kibeszélés, a pletyka – a történelem legkorábbi időszakában megjelent és máig is mindent átható kommunikációs jelensége a maga terjedésével-gerjedésével-erjedésével – a valójában ártalmas volta ellenére is a vonatkozó korban még nem létező média helyett a társadalomban felbukkanó visszaosságokra tereli a figyelmet.²⁰

A fenti írás a törvénykezési jegyzőkönyvek magánjogi pereinek mellőzésével a büntetőjogi perek egy csoportjából szemelgetett. Azokról az asszonyokról kívánt egyfajta vázlatot megrajzolni, akik nemcsak társadalmuk morális normarendszerét, de az írott törvényeket is megszegik; jelen esetben ők – egyértelműen a számbeli „kisebbséghez” tartozók – kerülnek e kolozsvári kishistória lapjaira. A communitas számszerűen jelentősebb része – nevesített vagy egyéb formában – nem tűnik fel az említett jegyzőkönyvek lapjain. Ők azok, akik nem pikáns „fegyvertényekkel” írják be a nevüket a történelembe, „csak” építik-gyarapítják a „polgárok republikáját”, úgyannyira, hogy a tárgyalt 16. században a város rendületlenül haladhat azon az úton, mely végül is oda vezet, hogy Kolozsvárból egyértelműen „Transsilvaniae civitas primaria” vagy „metropolis Transsilvaniae” válik.

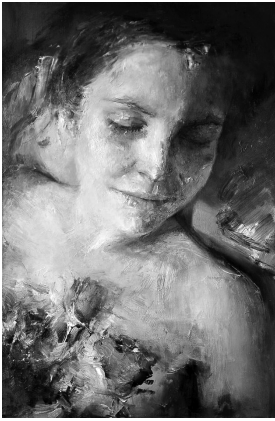
■ JEGYZETEK

1. Vö. Kovács Kiss Gyöngy: *A vigadó 16. századi Kolozsvár és a pajzán hegedűsnék*. Korunk 2010. október. 3–10.
2. Az Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága Kolozsvár város levéltára (KvLt) Privilegia, 514. (A továbbiakban: Privilegia)
3. Kiss András: *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Buk–Kvár, 2004.² (A továbbiakban Kiss 2004) 195.
4. Privilegia 514; Kiss 1998. 195.
5. KvLt. Törvénykezési jegyzőkönyvek (A továbbiakban Tjk) II/6. – régi jelzet III/3. – 74.
6. Tjk II/3. – régi jelzet III/2. – 20–38.
7. Az említett torony nem azonos az óvári toronnyal, a város tömlőcével. A trombitás őrhelye az északi városfalnak a Kurta Szappany utcától – ma Dávid Ferenc utca – keletre álló takácsok tornya volt.
8. Vö. *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. Szerk. Szabó T. Attila. (A továbbiakban SZT) XIII. 398, 585; Szabó T. Attila: *Kolozsvár települése a XIX század végéig*. Kvár, 1946. 109; Asztalos Lajos: *Kolozsvár*. Helynév- és településtörténeti adattár. Kvár, 2004. 475.
9. Tjk II/6. – régi jelzet III/3. – 74.
10. Tjk II/9. – régi jelzet – VI/1. – 126 b. – Vö. SZT IV 1272.
11. Tjk II/6. – régi jelzet III/3. – 74.
12. Tjk II/6. – régi jelzet III/3. – 74. – Vö. SZT V. 3.; XI 21.
13. Kiss 2004. 22.
14. Komáromy Andor: *Magyarországi boszorkánypererek oklevéltára*. Bp., 1910. 68, 71.
15. Tjk II/4. – régi jelzet III/1. – 235–236.
16. Komáromy: i. m. 24.
17. Kiss 2004. 27.
18. Uo.
19. TJK II/7. – régi jelzet IV/1. – 588.
20. Kovács Kiss Gyöngy: *Pletyka, becsületsértés, rágalmozás a fejedelemség kori Kolozsváron*. In: *Uő: Megidézett múlt*. Kvár, 2008. 27–42.

OBORNI TERÉZ

„IGAZ SZERELMESED, GABRIEL”

Bethlen Gábor és Károlyi Zsuzsanna története

■ „Történelmet írni rendkívül nehéz, mert a történelmi alakra ráarakódik a múlt töméntelen salakja s a vélemények kikristályosodott törmeléke”¹ – Móricz Zsigmond éppen az Erdély-trilógia írásakor vetette papírra e sorokat. Móricz Bethlen Gábor és hitvese, Károlyi Zsuzsanna kapcsolatának rekonstruálását jórészt forrásokra alapozta, és bár a fejedelemasszonyt jószívű, őszinte, tiszta lelkű asszonynak ábrázolta, az összkép talán túlzottan is a szenvedő, visszahúzódozó, a közügyek és a politika iránt érdektelen, sőt megkockáztatom, enervált hölgyre emlékeztet. A legtöbb Zsuzsannáról szót ejtő (történet)író is szigorú vallásosságát, mélabús természetét és visszafogottságát hangsúlyozta. Bethlen életvidám, ambiciózus és harcias természetéhez kevésbé illőnek tűnnek ezek a tulajdonságok. S hogy kettejük viszonya milyen lehetett? Levelezésük nyomán, amelynek egy része egyébként már Móricz idejében publikált volt, így az író nyilván olvasta is, Bethlen Gábor és Károlyi Zsuzsanna kapcsolatáról ki-ki megalkothatja saját szubjektív benyomását.

A szerelemről a 17. századi társadalomban élő elképzelés az előző század szabadossággal telt világához képest megváltozott, az érzést ebben az évszázadban szorosabban kapcsolták össze a házassággal, ha úgy tetszik „divatba jött” a házastársak közötti szerelem. A házastársak egymás iránti érzéseinek kifejezése a magánlevelezésben is egyre gyakoribbá vált, így nemesi-főnemesi körök asszonyai sem ódzkod-

tak érzelmeik kinyilvánításától. Számos gyönyörű levélváltás maradt fenn házastársaktól, ám roppant nehéz arra nézve faggatni ezeket a történeti forrásokat, hogy vajon íróik valós érzelmeikről írtak-e, vagy színleltek, valamilyen maguk által is elfogadott társadalmi norma súlya alatt, vagy valamely remélt előny érdekében. A szerelem és a házasságok kora újkori történetével foglalkozó Péter Katalin egy helyütt azt fogalmazta meg, hogy bizony igen nehéz a kései olvasónak megtudni az igazat két ember kapcsolatáról, és nem szerencsés kívülről törtenésznek a régieknél szerelmet diagnosztizálnia pusztán a fennmaradt írások és azokon alapuló spekulációk alapján.²

A házasság

■ A történeti irodalom úgy tartja számon, hogy Bethlen Gábor és Zsuzsanna kapcsolatát Bocskai István nemcsak támogatta, de a fiatalok az ő révén ismerkedtek össze. Mindketten árvák voltak már kisgyermekkoruk óta, talán felötlött Bocskaiiban, hogy emiatt is megérthetik majd egymást házastársakként... nem tudni. Az azonban bizonyos, hogy a fejedelem az esküvőjükön is jelen volt, 1605 augusztusában, Szatmáron, bár ezt az alkalmat kisebb kellemetlenség előzte meg. A menyegzőre először kitűzött időpontra – április 24-ére – ugyanis Bethlen Gábor betegsége és katonai kötelezettségei miatt nem tudott megérkezni Nagykárolyba.³ Távolaradása kínos lehetett a családnak és a leánynak is, eléggé fel is bosszanthatta Zsuzsanna rokonságát, majdnem kútba esett a házasság.

Az esztendő márciusában viszont Bethlen még lelkesen szervezte Szent György-napra kitűzött lakodalmát, ekkoriban kelt levelében örömmel taglalta, hogy várhatóan maga Bocskai, sőt Káthay Mihály fejedelmi kancellár és Homonnai Drugeth Bálint is jelen lesz az esküvőn. Mivel Zsuzsanna édesszülei – Károlyi László és Szinyi Klára – már nem éltek, és gyámja, atyai nagybátyja, idősebb Károlyi Mihály is meghalt 1595 körül, így özvegyének, Károlyi Mihályné Perényi Erzsébetnek és az ő fiának, ifjabb Mihálynak vált kötelességévé a leány kiházásítása, lakodalmának megszervezése.⁴ Ifjabb Károlyi Mihály erre nem hajlott valami okból, vagy Bethlen maga határozta el, hogy kiveszi kezükből az esküvő megszervezésének teendőit, nem tudhatni, annyi bizonyos, hogy losonczy Bánffy Péter a menyegzőre ötszáz forintot vett át Bethlen számára a Károlyi családtagoktól, még az esztendő áprilisában.⁵

Az áprilisi esküvő tehát elmaradt, amiért Bethlen május 10-én, Hunyadról írt levelében mentegette magát. A levélből arra következtethetünk, hogy korábban ifjabb Károlyi Mihály és a család közölte vele, hogy mivel nem jelent meg a kitűzött napon, a továbbiakban ne tekintse magát Zsuzsanna jegyesének. Megírta nekik távolaradása okát, egyrészt két hétig súlyos beteg volt, másrészt pedig azért nem tudott Nagykárolyba menni, mert Bocskai bizonyos várak meghódoltatását bízta rá. Szúrósan jegyezte meg, hogy nincs szüksége a lakodalom ottani celebrálására, mert hiszen: „én meg találok az én atyámfiát, [azaz Zsuzsannát] enyém az mind menyegzővel s mind a nélkül...”⁶

Zsuzsanna májusi leveléből azt is megtudjuk, hogy a menyegzőre kijelölt második helyszínt, Szatmárt maga Bocskai választotta.⁷ 1605 októberében immár Bethlen feleségként, Vajdahunyadról keltezett levelében Zsuzsanna kérte unokabátyjától, Mihálytól az édesapja után maradt örökségként még őt illető ruháknak és ékszereknek, amelyeket feltehetően csak a következő év májusában kapott meg teljes egészében, ekkor tett ugyanis a Károlyiak számára a tartozásuk

alóli felmentésről bevallást a kolozsmonostori konvent előtt.⁸ Majd júliusban, egy kisebb, Károlyi Mihállyal bizonyos lábasjóságok körül kialakult összezördülés után, Bethlen Gábor is megadta a felmentést a családnak.⁹

A házasságuk első esztendeiről Bethlen és felesége személyes érzelmi kapcsolatáról egyelőre nincsenek használható forrásaink, de hogy levelezhettek, az bizonyos, hiszen Zsuzsanna kitűnően tudott írni, és férje sokat volt távol ez idő tájt. Bethlen számára mozgalmas évek következtek, Bocskai majd Rákóczy Zsigmond, végül Báthory Gábor mellett volt része kedvezésben és üldöztetésben egyaránt. Néhány dokumentum említi ezekben az években Zsuzsanna nevét, például Bethlen főbenjáró ítéletét követő törökországi bujdosása idejéről sejthetjük, hogy igyekezett minden kapcsolatot felhasználni annak érdekében, hogy a fejedelmi kegyelmet kieszközölje férje számára.¹⁰ Ismert Bethlen egy 1613. október 17-én – azaz néhány nappal a fejedelemválasztás előtt – Kolozsvárról feleségének írott levele, amelyben Zsuzsannát szerelmes rokonomnak, édes rokonomnak szólította, s hogy Zsuzsanna levelét „örvendetes szívvel vöttem és olvastam, azt neked meg nem írhatom papiroson” – írta feleségének.¹¹ A levélben Zsuzsannát szinte politikai követségre kérte: menjen el Sennyeynével Dóczy András felső-magyarországi főkapitányhoz, és erősítse meg korábbi, arra vonatkozó kérését, hogy a királyság hadai ne támadják meg Erdélyt Báthory Gábor kiűzetése miatt, mert akárhogy is lesz a fejedelemválasztás, Erdély a továbbiakban is hűséget tart a királyhoz és a királysághoz. Bethlen így írt: „édes szívem és szóval is kérjed ő kegyelmét, írjon császár urunknak és palatinus uramnak is, afféle szándékjoknak hagyjanak békét, mert bizony elvesztik Erdélyt is abból Magyarországot is”, ha megtámadják. Kérte, hogy feltétlenül tudósítsa „odakintről”, azaz Szatmárról, ahol Zsuzsanna éppen tartózkodott, hogy vajon a magyar király küld-e hadakat Erdélyre vagy sem. Zsuzsannának főképp Dóczytól kellett erről híreket szereznie.

De hagyjuk is ennyiben a közügyeket, ugyanebben a levélben ilyen kedves szavakkal ekként búcsúzott feleségétől: „Felette igen kérlek szerelmes szívem, nekem mindjárt írass választ minden állapotodrúl; hallhassak bizonyos hírt felőled és ha költséged szükség, azt is ird meg, hadd küldhessek.” Az erdélyi rendek pár nap múlva, 1613. október 23-án Bethlen Gábort fejedelemmé választották.

Zsuzsanna fejedelemasszony

■ Károlyi Zsuzsanna csak a választás után három héttel, november 15-én – éppen férje születésnapján – érkezett meg Kolozsvárra.¹² Az ő életében is nagy változást jelenthetett a fejedelemasszonyság. Principissa lett, ahogyan a korabeli latin nyelvű forrásokban nevezték. A fejedelemasszonyi rang és jogkör az erdélyi jogrendben nem volt különösképpen körülírva, szabályozva.¹³ Minden fejedelem és asszonya a maguk elképzelése és a kettejük közötti személyes kapcsolat alapján alakította ki azokat a kereteket, feladatköröket, életvitelbeli körülményeket, amelyekkel az egyes fejedelmi feleségek rendelkeztek. A klasszikus fejedelemasszony első mintaképe bizonyosan Károlyi Zsuzsanna volt, aki férje számára az uralkodásban is segítőtársként, jószághormányszási, udvartartási ügyekben helyetteseként járt el, és aki esetenként bármilyen más, akár politikai természetű megbízatást is el tudott látni. Zsuzsanna mindezekon túl, Bethlen hadjáratai alatt pénzt, ellátmányt, lovakat, egyéb utánpótlást küldött számára, sőt a fejedelem egy alább még idézendő levelében pedig egy alkalommal egyszerűen csak azt írta feleségének, hogy szerezzen pénzt, mert fogytán van.

Zsuzsanna régi életrajzírója, Bodrogi János, aki a nagyenyedi kollégium tanáráként írta meg rövid művét 1899-ben, hangsúlyozta, hogy Bethlen számottevő birtokadománnyal ajándékozta meg feleségét. Kiemelte, hogy az adománylevelek arengáiban ódai magasságokba emelte Zsuzsanna érdemeit. A szerző azonban túlzott jelentőséget tulajdonított ezeknek a szövegeknek, amelyek valójában az akkoriban keletkezett adománylevelekben igen gyakori, általánosnak mondható formulák és megfogalmazások voltak. Közülük mégis egyet emelnék ki: az Enyedet és Miriszlót Zsuzsannának adományozó oklevélben, nyilvánvalóan a fejedelem intenciói alapján, a nevében kiadott oklevélben e sorokat jegyezte le a kancelláriai deák: „gyenge nő létére is a szerencsének úgy kedvező, mint kedvetlen fordulatai alkalmával azon igyekezett, hogy uralmam sikere és méltósága meglegyen”.¹⁴

Ez egész biztosan igaz lehetett már arra az időszakra is, amikor Zsuzsanna a fejedelemasszonyi méltóságot töltötte be. A számára adott birtokadományok között említsük meg Dévát és a hozzá tartozó uradalmat, Alsó- és Felső-Porumbákot, és számos Fehér megyei helységet, amelyek jelentős bevételt hoztak a fejedelemasszony számára. A jövedelmekből az őt szolgáló személyzetet és testőrséget fizethették, tudjuk ugyanis, hogy 1621-ben Kassán már mintegy százfőnyi testőrség állt rendelkezésére.¹⁵ Ebből arra is következtethetünk, hogy a fejedelemasszonynak a gyulafehérvári udvarban is lehetett külön testőrgárdája, sőt olyan személyes szolgálói, udvartartási köre, amelynek feltáráásával egyelőre még adós a történettudomány. Bethlen egyik feleségének írott levele arra enged következtetni, hogy Zsuzsannának saját hopmestere, azaz udvarmestere bizonyosan volt.¹⁶

„Édes szerelmes uram”

■ Nem rejtem véka alá, hogy ennyi idő távlatából nem ítélnék meg, mennyire volt valódi szerelem a házastársak között, valamilyen benyomásunk azonban kialakulhat a levelek elolvasása nyomán. Péter Katalin egy írásában úgy vélte, Zsuzsanna és Bethlen Gábor között a házastársi szolidaritásnál, megértésnél aligha lehetett több, ugyanis Zsuzsanna meglehetősen visszafogottan, passzívan viselkedett, saját kezdeményezőkézséggel nem rendelkezett. Bethlen pedig nem volt közlékeny férfiember, de becsületesen igyekezett mindenben megfelelni a férji szerep elvárásainak és gondoskodni hitvesének minden igényéről.¹⁷ Lássuk, mit lehet kideríteni a házaspár egyelőre csekély számban ismert, mégis sokatmondó levelezéséből.

Szabó Károly 1879-ben tett közzé kilenc levelet, amelyek akkoriban az Erdélyi Múzeum-Egyesület birtokában voltak. A levelek 1620–21-ben keltek, amikor a fejedelem hadjáratban volt a királyságban, Zsuzsanna pedig részben Kassán tartózkodott. A fejedelemasszony már betegeskedett, mégis aktívnak és lelkesnek mutatkozott mindazokban a tevékenységekben, amelyeket részben férje utasításai róttak rá, részben saját döntéséből folytatott. Zsuzsanna a fejedelem ott-hon hagyott helyettesének tűnt fel ezekben a levelekben. 1620 augusztusában Kassáról sűrűn így írt férjének, amikor egy bizonyos ügyben intézkedni kívánt, és a fejedelem döntését kérte: „édes szerelmes uram... Kegyelmedet kérem én édes uram, hogy kegyelmed ezekre énnékem írjon sietséggel választ, mert ez dolog késedelmet nem kíván.” Ugyanezen levelében írta férjének, hogy kőművekkel alkudozott az ungvári vár falainak építéséről, és mint írta: „én nem tar-

tom drágának száz öl kőfalt fl.80” – azaz nyolcvan forintért.¹⁸ Kérdezte, hogy mikor menjen fel férjéhez Nagyszombatba, vinné a varróasszonyát is, mert egy supellátot akar varratni, az összecsomagolandó ruháinak számát már feljegyezte. A fejedelemasszony egyébként hamarosan csatlakozott is urához, és Pozsonyban, Nagyszombatban és másutt is, sok fogadáson építette kapcsolataikat, és viselhetette fejedelmi ruhatára számos kivételesen elegáns darabját.

Zsuzsanna betegsége 1619 tavaszán kezdődött, a szörnyű tünetekről Bethlen ekképpen számolt be ifjabb Károlyi Mihálynak: „miheltött [evett] akármly keveset, azontól tüzess gyuladás borította el eövigh, mint a veres bársony, [...] azontól oly rettenetes és szenvedhetetlen szívdobogás, szív fájás jött reá, és fuladás, hogy néha egy s néha két óráig sem szólhatott egyetis, hanem mint egy halh eleven, úgy feküth [...] ennek soha semmi doctorok, orvosok nem resistálhattak, hanem egy reggel hat órakor szintén ökredezni kezdett, én magam futottam oda fejét tartani... azután megkönnyebbedett vala, de ismét egy hét múlva annál nehezebben kezdett vala lenni...”¹⁹ Kisvártatva jött az udvarhoz egy szegény füvesember, aki gyógyfüvekből fürdőt készített neki, amitől jobban lett, túrhető állapotba került, de nem gyógyult meg teljesen.

Zsuzsanna betegsége ellenére utazott, intézkedett, ha szükség volt rá. Férjéhez 1620 júliusában, Rimaszombatból írott levelében ijedten tudatja vele, hogy bizonyos reá bízott komolyabb tartalmú leveleket magával vitt véletlenül, de gyorsan visszaküldte azokat.²⁰ 1620 júliusában, már Kassáról tájékoztatta férjét az ottani állapotokról, panaszolva, hogy az építkezés nem halad, mert a városban nincsen egy szál fa, egy csepp mész sem, de ha Bethlen is úgy akarja, máris rendelkezik felőle. Örömmel és készségesen írta, hogy jó egészségnek örvend: „ide haza mi szorgalmatos gondot viselünk édes szerelmes uram, csak hogy Kegyelmed ne felejtkezzék el róllunk.”²¹ 1620. július 29-én a Kassára magával hozott ezüsttálakról írt férjének. A levélből megtudjuk, hogy a fejedelem két évvel korábban, Kolozsvárott 30 ezüstitányért csináltatott feleségének, és abból egy elveszett, amikor Thurzó György nádor özvegyét, Czobor Erzsébetet megvendégelték Besztercén – de ami ennél a ténynél fontosabb, és Zsuzsanna finom viselkedésére utal, hogy mint írta, ezt akkor nem merte megmondani férjének, „látván kegyelmednek sok busulását”.²² Sürgetve kérdezte Bethlent, mikor jön haza Kassára, mikorra várhatja, mert „szívem szerint konyhamester lennék akkor a kegyelmed hazajövetelekor”.²³ Egy héttel későbbi, augusztusi levelében az ungvári vár körüli állapotokról tájékoztatta a fejedelmet, és arra kérte, hogy adjon számára valamiféle felhatalmazó levelet, „egy pecsétes instructiót”, hogy akinek parancsol, az utasítását elfogadja.²⁴ Megtudjuk azt is, hogy a levélváltás meglehetősen gyakori lehetett a házastársak között, ekkoriban említette Zsuzsanna, hogy heti hat alkalommal is írt férjének.

„Szerelmes édes szívem”

■ Bethlen Gábor sem fukarkodott Zsuzsanna iránti érzelmei kimutatásával, szerelmes szívemnek, édes asszonkámnak, édes Susának szólította leveleiben. Zsuzsanna 1619 legvégén érkezett Gyulafehérvárról Váradon át Kassára, így közelebb volt a Felvidéken hadakozó férjéhez. Bethlen feleségéhez ekkoriban írott leveleiben mindig beszámolt – meglepően részletesen – az éppen aktuális hadieseményekről, követek, futárok érkezéséről, politikai helyzetről, a hadak és a soron lévő traktátusok állapotáról. Mintha csak legjobb barátjának írta volna, oly

nyíltság és szeretetteljes hangvétel nyilatkozott meg a fejedelem soraiban, még akkor is, amikor katonái hogylétét ecsetelte. 1621 januárjában Nagyszombatból írt: „Azért szerelmes aszszonkám ne gondolkodjál [azaz aggódjál] mi felőlünk, mert az úristen velünk vagyon, és gondot visel ő felsége reánk... írass édes szívem egésséged felől, mert hétfőn estve hozák leveledet, melyben írod az száz meggyógyulását és egésségre való fordulását, kin az úristennek hálát adtam, és bizony igen örülök rajta. Adja az úristen, láthassuk egymást jó egésségben.”²⁵ Feleségét arra is figyelmeztette, hogy Kassán tartózkodva mire, illetve kikre vigyáztasson, ugyanezen leveléhez csatolva elküldte neki a császárral kötendő megállapodás tervezetét, amelyet kancellárja hozott meg, kérte, hogy Kassán néhány ott lévő fontos emberrel olvastassa el, de igen ügyeljenek a tartalom jó megértésére. Április végén a fejedelem Losonc közelében kapta kézhez felesége levelét, amelyre írt válaszában Zsuzsanna betegségén mélyen megrendülve írta: „ha lehetne egy részét magamra venném nyavalyádnak”. Ugyanezen levelében így búcsúzott: „magam semmit sem akarok kérni édes szívem, mert ha lehetne, szárnyon repülnék hozzád”.²⁶

Zsuzsanna betegsége 1621 nyarán elhatalmasodott, amit a fejedelem nagy fájdalommal vett hírül: „Az nagy hatalmas de nagy kegyelmű úristen könyörüljön édes szívem rajtad, és adja meg elébbeni jó egésségedet, hogy az én sok fáradságim után nyughatnám, élhetnék veled együtt...”²⁷ 1621 júliusában Zsuzsanna már Erdélyben volt, a fejedelem ekként rendelkezett levelezésükről: „Én édes aszszonkám immár tovább tovább menvén, s te is beljebb mégy Érdélben, és ritkábban hallhatunk egymás felől: mindazáltal én ígíretem szerént nem két hétben, hanem minden hétben is, ha kétszer nem, egyszor levelem által, istenegésségemet adván, minden állapotunk felől tudósítlak.”²⁸ Ezután következett a szokásos részletes bethleni haditudósítás. Úgy látszik, a levelezés a fejedelem számára nem volt eléggé intenzív, talán Zsuzsanna megint rosszabb állapotba került, mindenestre Bethlen augusztus végén kedvesen neheztelő hangon megjegyezte: „Nem kevés panaszom vagyon reád édes asszonkám, hogy nekem ily ritkán íratsz magad felől. Immostan bizonyos postát küldött gubernátorunk hozzám, ki ötöd napra jött ide, s Vinczen voltál, még is nekem semmit nem irattál, én pedig ez óráig minden héten legalább két levelet, de bizony né mely héten négyet is irtam és küldtem. Mind is hat leveledet ha vöttem tőled elválásomtól fogva; azért én is ezután oly ritkán fogok írni; ugyan haragszom azért, mostan hogy nem küldtél levelet ettől az postától.”²⁹ Egy szintén júliusban kelt levelében a fejedelem számos elintéznivalót, feladatot rótt feleségére, majd így folytatta: „Szerezz sok pénzt édes szívem és hozz, mert arra volna nagyobb szükségem. Körmöcz-Bányáról hozának 30 ezer frtot igen jókor, mert szinte bele fogyokvala. Áldjon meg az úristen édes szívem. Minapi Tokajból írt leveledre még választ nem írhattam, de el nem felejttem...”³⁰

Zsuzsanna állapota hol javult, hol rosszabbodott, sok gondterhes percer okozhatott a hadjáratban lévő fejedelemnek. Az esztendő augusztusában aggodalmasan írta: „Felette igen kérlek édes szívem, nekem irass magad betegeskedésed és minden állapotodról, viselj gondot magadra, és ha orvost találsz, gyógyítsad magadat, én édes asszonkám, talám az úristen könyörül rajtad.”³¹ Meghagyta feleségének, hogy szerezzen a majorságokból minél több pénzt, mert nála már fogytán van, és szigorúan gondot viseljen az uradalmi tisztartókra. Kérte, hogy küldjön kenyérsütőt, felügyelje a fehérvári, kisaludi kerteket, Fogarasról zabot és lisztet vitessen Jászvásárra, ahol azt pénzzé tehetik, és Radnóra is menjen el, ott

is tegyen rendbe mindent, „mert az lehetne legkedvesb lakó helyünk még, ha élhetnénk”. Meghagyta neki, hogy Szent Mihály-napra jöjjön ki Váradra, ha tud, de legyen úgy, ahogy a fejedelemasszony akarja.

Szeptemberben Zsuzsanna valamelyest jobban érezte magát, erről tudósította Bethlent, aki igen megörvendett a jó hírnek: „Leveledet gubernátor uram postája meghozta édes szívem, melyből értvén naponként való gyógyulásodat, az úristennek én azért nem tudok elegendő hálákat adni; ő felsége tekintsen kegyelmesen reánk, és adja meg elébbeni jó egészségedet édes asszonkám.”³² Bethlen ismét ellátta feladatokkal hitvesét. A lelkére kötötte, hogy a kénese (higany) bányákat szorgalmasan üzemeltesse, mert olyan nagy a kereslet, hogyha ezer mázsát tudnának Erdélyben termelni, azt is el tudná adni, igen jó, 220 forintos áron, de a rezet, viaszt, ökörbőröket is remekül el lehet adni. A hadjárat közepette még arra is volt gondja, hogy feleségének ajándékról gondoskodjon: „Szűnyog Gáspár megjöve Velenczéből; oly vég vont aranyat hoztak, kinél szebbet soha nem láttál, fekete vont arany, felemelt virágú, de az virága varrott, töltött.”³³ Az esztendő októberében ismét így kedveskedett feleségének: „Édes Suskám, én te számodra oly fő varrót fogadtam, egy fő mestert férfiat, a ki bársonyon, atlaczokon szokott drága varrásokat varrani, kinél jobbat Németországban sem tartanak; ugyan azon tar bársonyokat, atlaczokat oly szépen tud metélni virágokra, hogy jobb nem lehet.”³⁴ A fejedelem a legtöbbször ily módon írta alá feleségének írott leveleit: igaz szerelmesed, G., Gábiel, igaz szerelmesed...

1621 októberében Zsuzsanna rosszabbul lett, a fejedelem egyszerre aggódott, félt, és tehetetlenségében dühödten kereste az okokat felesége betegségére, kétségbeesve írta: „Szerelmes asszonkám áldjon meg az úristen. Leveleimet immár az postára hogy akarom adni édes szívem, érkezék egy Rác nevű katona leveleddel, melyet megolvastván és újulását nyavalyádnak abból értvén, úgy búsulok rajta, hogy én azt bizony meg sem írhatom...”³⁵ Kérte, gyógyíttassa magát, mindenféle módon, ahogy csak tudja. Rontásnak, egy bizonyos gonosz nőszemély – Báthory Anna – jelenlétének is tulajdonította felesége betegségét. Kérte, hogy a fejedelemasszony udvarmestere által parancsolja meg a jogügyigazgatónak, intézzék a pert úgy, ahogyan korábban meghagyta.³⁶

Zsuzsanna – a választott király felesége

■ Bethlent 1620 augusztusában a beszercebányai országgyűlés magyar királlyá választotta, felesége is azonnal elkezdte viselni a választott királyné címet. Zsuzsanna minden bizonnyal kedvelte az előkelő környezetet, amelyet már erdélyi fejedelemisszonya idejében megkapott, az elegáns ruhákat, ékszereket és egyéb luxuscikkeket, amelyekkel férje minden kétséget kizáróan elhalmozta. A fejedelem fennmaradt bevásárlási listáiból az derül ki, hogy bár kifejezetten a fejedelemisszony által elrendelt vásárlást csak egy alkalommal – 1620. július 28-i keltezésel – jegyezték fel, a külszöke városokban beszerzett árucikkek egy része olyan asszonyi luxusholmi volt, ami leginkább Zsuzsanna szükségleteit elégíthette ki, neki akart kedvében járni a fejedelem.³⁷ 1615-ben például asszonynak való kesztyűt, selymes harisnyát, aranyas harisnyát, hajtekerőt, velencei bársonyokat, arany rózsákhoz gyémántokat vásároltatott.³⁸ A nemesfém használati tárgyak és ékszerek, gyöngyök mellett rendszeresen hozatott külföldről különféle édességeket, mazsolát, citromot, narancsot és „pézsmás confectumokat”, birsalma liktáriumot, pomagránátot, gesztenyét, mandulát, tengeri halakat, osztrigát.³⁹

Ami Zsuzsanna választott királynéi szerepét, tevékenységét illeti, arra nézve, ha szűken is, de vannak forrásaink. A Szepesi Kamarának Bethlen uralkodása alatt keletkezett iratai nagy részét kiselejtezték. A fennmaradt alig egycsomónyi iratanyag mégis szolgál némi adalékkal, bár Zsuzsanna rendelkezései, kisebb-nagyobb ügyekben megfogalmazott utasításai arányait tekintve csekély számban lelhetők fel benne. 1621 januárjában, immár választott királynéi titulussal, Szabó Bernátnak, saját szabómesterének negyedéves bérét kérte kifizetni a Kamarától.⁴⁰ Ugyancsak januárban ifjabb Bethlen István számára könyvek, papírosok, kalamáris megvételét rendelte el, s azokat Kornis Mihály át is vette, hogy elszállítsa a gyermeknek.⁴¹ Februárban a szamosújvári udvarbírónak rendelt kiadatni 50 mázsa salétromot.⁴² Máskor gyalogosoknak rendelt ki fizetséget a kamarától, mint írta „Uram őkegyelme parancsolatjából”.⁴³ Az esztendő márciusában pénzt küldött férjének Abaffy Miklós által, mivel megtudta ura fogvatartott állapotát.⁴⁴ Elrendelte, hogy a Kamara Nyáry Istvánnak, aki „sok időtül fogván itt, az magunk személye mellett vagyon”, fizesse ki az udvari szolgálat konvenciója szerint járó 178 forintot.⁴⁵ 1621 augusztusában, már Gyulafehérvárról utasította a Szepesi Kamarát, hogy egy bizonyos Radul Lászlót, udvarbíráját férje mellé kellett küldenie, ezért a hosszú útra lássák el társzekérrel és kellő étellel.⁴⁶

A felsorolt példák arra engednek következtetni, hogy Zsuzsanna, ha nagyobb horderejű, politikai jellegű ügyekben nem is intézkedett – bár ilyenre is akad példa –, részben férje kérésére, részben saját indíttatásból, kifizetéseket rendelhetett el, uradalmak és várak tisztségviselőinek parancsolhatott, udvari-gazdálkodási ügyekben rendelkezhetett. Olybá tűnik, hogy igazi társa, kis túlzással élve uralkodótársa lehetett az ő Gábrrieljének. A fejedelemasszony és választott királyné hosszú szenvedés után 1622. május 13-án hunyt el Gyulafehérváron.

Tény, hogy a fentebb bemutatott levelek már Zsuzsanna betegeskedésének idején és nem a házastársak (szerelmesek?) kapcsolatának kezdetén keletkeztek, a féltő szeretet, az aggodalom, a sajnálat, a segíteni akarás, a kedveskedés és együttérzés érzelmi sokszínűsége egyaránt megjelenik soraikban. Amit azonban mindenkifelett hangsúlyoznék, az a bizalom. Érzésem szerint Bethlen Gábor Zsuzsannának mint igaz jó barátjának, bizalmasának, úgy írta leveleit, közösen megélt sorsuk, a gyermekkori árvaság, majd saját gyermekeik elvesztése – három vagy négy gyermeküket, köztük két fiút veszítettek el – is közelebb hozhatta őket egymáshoz. Ha másban nem is lehetünk bizonyosak, leveleikből az egymáshoz való szoros kötődés minden kétséget kizáróan kiderül.

■ JEGYZETEK

1. Móricz Zsigmond: *Bethlen Gábor*. Nyugat 1929. október 1. 19. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> (2016. október 17.)
2. Péter Katalin: *Házasság a régi Magyarországon 16–17. század*. L'Harmattan, Bp., 2008. 150. (Múltidéző zsebkönyvtár), ld. még Péter Katalin: *Házasság a XVII századi Magyarországon*. In: *Fejezetek a szexualitás történetéből*. Szerk. Oláh Tamás. Gondolat, Bp., 1986. 164–200.
3. *A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára*. A család megbízásából kiadja gróf Károlyi Tibor. Sajtó alá rendezí Géresi Kálmán. IV. Oklevelek és levelezések 1600–1700. Franklin-társulat könyvnyomdája, Bp., 1887. 6. (A továbbiakban Károlyi család oklevéltára.)
4. Károlyi Zsuzsanna édesapja, Károlyi László már 1585-ben, majd 1595-ben édesanyja is meghalt. Vö. Bodrogi János: *Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony*. Nagy-Enyed, 1988. 9. Itt jegyzem meg, hogy a Károlyi családban a 17. század elején közel egy időben két Zsuzsanna élt, esetenként össze is keverednek a szakirodalomban. Károlyi László leánya, Zsuzsanna lett Bethlen Gábor felesége; Károlyi Mihály leánya Zsuzsanna 1603–1610 között gimesi Forgách László felesége, majd annak halála után, 1614-től haláláig (1641) Esterházy Pál hitvese volt. Éble Gábor: *A nagykárolyi gróf Károlyi család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével*. Bp., 1913. I. tábla. Vö. a *Károlyi család oklevéltára* IV. kötetében közölt dokumentumok.
5. Károlyi család oklevéltára IV. 9.
6. Károlyi család oklevéltára IV. 11–12.

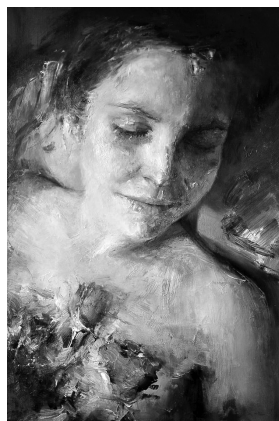
7. Uo. IV. 13.
8. Uo. IV. 22–23.
9. Uo. IV. 28.
10. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. VI. 1608–1614. Szerk. Szilágyi Sándor. MTA Könyvkiadó hivatala, Bp., 1887. 276. (Magyar Történelmi Emlékek Harmadik osztály Országgyűlési Emlékek/Monumenta Hungariae Historica Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae.) (A továbbiakban EOE.)
11. EOE VI. 337.
12. EOE VI. 310.
13. Vö. Oborni Teréz: *Principissa*. Fejedelmifeleségek Erdélyben. Rubicon 19. (2008) 4. 70–9.
14. Károlyi család oklevéltára IV. 94. Idézi Bodrogi: i.m. 38–39.
15. Radvánszky Béla: *Udvartartás és számadáskönyvek*. I. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. Bp., 1888. 214–216.
16. Történelmi Tár 1879. 217. (A továbbiakban TT.)
17. Péter Katalin: *Milyenek voltak az erdélyi fejedelemszonyok?* In: Uő: *Magánélet a régi Magyarországon*. Bp., 2013. 35–49. (Magyar Történelmi Emlékek Értekezések) 39–40.
18. TT 1879. 201–202.
19. Bethlen 1619. május 29-én, Gyulafehérváron kelt levele a Károlyi levéltárban maradt fenn. Idézi Bodrogi: i. m. 40–41.
20. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek III. (1864) 195. Idézi Bodrogi i.m. 46.
21. Uo. 197. és Bodrogi: i.m. 47.
22. Uo. 199. és Bodrogi: i.m. 48.
23. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek III (1864) 199. Említi Nyáry Pál: *Régi étkek, régi dinom-dánomok*. Magyar Családtörténeti Szemle 162. (1940) 11. 260.
24. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek III. (1864) 205–208. Idézi Bodrogi: i.m. 50.
25. TT1879. 202–203.
26. TT 1882. 124.
27. TT 1879. 212.
28. TT 1879 207.
29. TT 1879. 213.
30. TT 1882. 127–128.
31. TT1879. 214.
32. TT 1879. 215.
33. TT 1879. 216–217.
34. TT 1879. 218.
35. TT 1879. 217.
36. Báthory Anna (1594–1636) boszorkánysággal, Károlyi Zsuzsanna megrontásával történt megvádolásáról és elítéléséről, birtokai elkobzásáról számos írás született. Ld. a teljesség igénye nélkül Komáromy András: *A „bűbajos” Báthory Anna*. Századok XXVIII (1894) 298–314; Nagy László: *Erdélyi „boszorkányperek” a politikai hatalom szolgálatában*. Századok 112 (1978) 6. 1097–1141; Nagy László: *A rossz hírű Báthoryak*. Kossuth, Bp., 1985; Nagy László: *„Sok dolgot próbála Bethlen Gábor...”* In: *Erdélyi boszorkányperek*. Magvető, Bp., 1981.
37. Radvánszky B.: i.m. 37–38. Idézi Bodrogi: i. m. 36–37.
38. Radvánszky B.: i.m. 7–10.
39. Uo. 12, 15. skk.
40. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma E 270 Bethleniana 1. cs. fol. 24.
41. Uo. fol. 28.
42. Uo. fol. 32.
43. Uo. fol. 47. és 62.
44. Uo. fol. 64.
45. Uo. fol. 68.
46. Uo. fol. 180.

MARKALY ARANKA

ÉRDEK VAGY SZERELEM?

Thököly Imre és Zrínyi Ilona kapcsolata

A magyar történelem talán egyik legvitatottabb személye Thököly Imre, aki nemcsak mint hadvezér ismert, hanem mint a 17. század egyik legnagyobb földbirtokosa, a bujdosók vezére, a törökök szövetségese. Annak ellenére, hogy apja halála után elveszíti magyarországi birtokait, a század végéhez közeledve sikerül az egyik leggazdagabb nemesévé válnia a kornak. Ennek háttérében nemcsak kitűnő diplomáciai és gazdasági érzéke érhető tetten, hanem a gazdag Rákóczi-özvegygel, Zrínyi Ilonával kötött házassága is nagyban hozzájárult a vagyoni gyarapodáshoz. A történetírás egyik legvitatottabb kérdése is ehhez kapcsolódik, mégpedig, hogy Thököly Imre és Zrínyi Ilona szerelmi vagy csupán érdekházasságot kötöttek 1682. június 15-én. Jelen tanulmányban ennek a kérdéskörnek az elemeit szeretném vázolni, nem érvelni egyik vagy másik álláspont mellett, csupán rávilágítani a kérdés bonyolultságára, némi adalékot nyújtva, talán új fénybe helyezve e két személy kapcsolatát. A levelezéseket felhasználva, illetve a téma sokszínű szakirodalmát áttekintve igyekszem megvizsgálni kapcsolatuk alakulását a kezdetektől egészen halálukig, felvillantva néhány korabeli véleményt is, mint például II. Rákóczi Ferenc, Zrínyi Ilona fiát, továbbá volt anyósát, Báthori Zsófiát és a Gyöngyösi Istvánét. Ez utóbbiról részletesebben is kívánok értekezni, hisz általa egész Európa megismerhette a magyar történelem két meghatározó személyét, kapcsolatukat és házasságuk-

A bensőséges megszólítások, az aggódo gondolatok is az egymás iránti érzelmeket, hűséget támasztják alá. Nemcsak gondolataik, hanem cselekedeteik is a két fél összetartozását mutatják...

tésüket. Ma is ez szolgál az egyik legjobb kútfőként a korszak politikai, társadalmi viszonyainak vizsgálatára, illetve a kor dilemmájának vázolására, mégpedig a császár és a szultán közötti választásra. Mielőtt ismertetném Thököly Imre és Zrínyi Ilona kapcsolata kezdetének körülményeit, kissé visszatekintenek az előtte történt eseményekre is.

Thököly Imre 1657-ben született a család ötödik gyermekeként. Azonban két bátyja rövidesen meghalt, így két nővérével és húgával nevelkedett.¹ Alig nyolcévesen Apafi Mihály fejedelem kinevezte Máramaros vármegye főispánjának, nem sokkal később pedig Árva vármegye örökös főispánja lett. Tanulmányait az eperjesi kollégiumban kezdte, azonban a német katonaság betörése és apja 1670-ben bekövetkező halála menekülésre kényszerítette. A császáriak elfoglalták Likavát, ahonnan Bécsbe vitték a család kincseit. Imrét, az Erdélyi Fejedelemséghez tartozó Huszt várába menekítették.² Ilyen körülmények között került 13 évesen Erdélybe, ahol a nagyenyedi kollégiumban folytatta tanulmányait, és a fejedelem, valamint Teleki Mihály segítségével támaszkodva vezette a család megmaradt birtokait. Thököly Imréről apja gondoskodott. Végrendeletében az erdélyi fejedelmek oltalmára bízta,³ és mint korábban utaltunk rá, serdülő éveit Apafi Mihály fejedelem és Teleki Mihály védőszárnyai alatt töltötte.⁴ Kapcsolata kezdetben mind a fejedelemmel, mind pedig Teleki Mihály kővári kapitánnyal felhőtlen volt. Utóbbival iskolai évei alatt, de később is folyamatosan leveleznek, amelyből nemcsak a kapcsolatuk jellege rajzolódik ki, hanem Thököly tartózkodási helyei, tevékenységei is. Az iskolai évek alatt a levelek alapján úgy tűnik, Teleki Mihály intézte birtokai javait, ez az 1671-ben írt levélből is jól látható, melyben Thököly gazdasági intézkedést is említ. Nyilván, iskolai évei alatt mást bízott meg ennek a felügyeletével.⁵ Thököly Imrere nehéz örökség várt, hisz ma már tudjuk, hogy a menekülést és a vagyonszétválást, illetve a későbbiekben egy dicsőséges visszatérést egyaránt megtapasztalta, majd mint a bujdosók vezére harcokat folytatott az ország különböző területein.

Közben az ország egy másik részén Zrínyi Péter és Frangepán Anna Katalin lánya, Zrínyi Ilona Thököly Imre születésekor már valószínűleg a 14. életévét töltötte be. Gyermekkorát Horvátországban töltötte, apja 1665-től horvát bán. Igényes nevelésének tulajdonítható, hogy legalább négy nyelven beszélt, levelei kitűnő íráskészségről, műveltségről tanúskodnak.⁶ A történetírás vitás kérdésének számít Zrínyi Ilona születésének dátuma, hiszen erről korabeli feljegyzés nem maradt ránk. Nagy László történész úgy véli, hogy nem 1643-ban született, sokkal inkább 1652-ben. Feltevését azzal indokolja, hogy a korabeli szokásokkal ellentétben Zrínyi Ilona 23 évesen ment nőül első férjéhez, I. Rákóczi Ferenchez, amit a történész valószínűtlennek tart, hiszen ekkor általában 14 évesen mentek férjhez a lányok. További érvnek számít az is, hogy 52 évesen nem szülhetett gyereket Thökölynek, mert akkoriban ez az életkor már idősnek számított.⁷ Mindezeket dokumentumok hiányában sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudjuk, azonban csupán azzal érvelni, hogy Zrínyi Ilona nem a korszak szokásainak megfelelően cselekedett, nem elegendő. Ellenérvként szól az is, hogy a Zrínyi családban szokás volt az elsőszülött lányt Ilonának nevezni, továbbá maga a fejedelemasszony egyik levelében Petronellát „öccsének” (húgot jelent) nevezte, amely jelzi, hogy ő a család elsőszülöttje.⁸ Visszatérve Zrínyi Ilona első házasságához, 1666 márciusában férjhez ment I. Rákóczi Ferenchez, és új otthonába, Sárospatakra költözik. Tíz év házasság után özvegyen maradt, megörökölte a Rákóczi-birtokokat, így ezáltal Magyarország egyik leggazdagabb özvegyévé vált.

Thököly Imre és Zrínyi Ilona 1677 januárjában találkozhattak több alkalommal is különböző vacsorákon.⁹ Mindezt az is alátámasztja, hogy az özvegy egy későbbi levelében írta Franz Ulrich Kinsky főkanccellárnak, hogy „Thököly Imrének öt évig kellett rám várnia és még sem estünk kétségbe...”¹⁰ A kapcsolat kezdeményezője az ifjú gróf lehetett, aki többször is levelet vált Zrínyi Ilonával tájékoztatva őt Zrínyi János erdélyi fogságáról. A levelekben lévő megszólítások és célozgatások utalnak Thököly szándékára is.¹¹ 1679 júniusában értesíti a fejedelemszonyt Zrínyi János szabadulásáról, és egyben megjegyzi „...talán én is rövid nap az szent Békességh megh lételevel személy szerint Nagyságodnak udvarolhatok”.¹² Az udvarlás a továbbiakban is folytatódik, 1680-ban Makovicán találkoznak. 1681 végén már körvonalazódik a házassági szándék Thököly Imre részéről, azonban a kor szokása szerint főúri házasságokhoz az uralkodói engedély szükségeltetett, amely nélkül Zrínyi Ilona sem volt hajlandó férjhez menni új kérőjéhez. Éppen ezért Thököly Imre Eödönffy Lászlót küldte az uralkodóhoz a házassági kérelem jóváhagyása ügyében, a következő levéllel: „...ha a méltóságos fejedelemszony bizonyos jellel arra ígéri magát, hogy hozzám jön, én is azon leszek, hogy ő Felségéhez minden hadaimmal vissza menjek, s életem fogytáig igaz híve leszek ő Felségének. A törököt is lecsendesíteném s mi magyarok lennénk azok, kik a török alól felszabadítanánk a hazát.”¹³ Ebben a levélben Thököly Imre ígéretet tesz a császárnak, hogy amennyiben engedélyezi Zrínyi Ilonával kötendő házasságát, hű szolgája lesz, és még a törököt is kiűzi az országból. Azonban az engedély váratottot magára, az uralkodó a törökökkel való viszony változását várta, anélkül, hogy egyezséget kötne Thökölyvel. Ugyanebben az időben kötött házasságot Eszterházy Pál nádor Thököly Imre nővérével, Évával, így az ifjú gróf az ország első számú főméltóságával került rokoni kapcsolatba. A menyasszony volt anyósa, Báthori Zsófia is rossz szemmel nézte a Thökölyvel kialakuló viszonyt, és ez egyre inkább kapcsolatuk megromlásához vezetett. Egyenesen elítélte alakuló viszonyukat, melyről egy levelében ekképp vélekedik: „Ha szegény fiam élne, megköpné ezt.” Ez az ellenszenv nemcsak Thököly törökbarát politikájából fakad, hanem evangélikus vallása miatt sem vált kedvelté a hithű katolikus nemesasszony szemében. A királyhű főméltóságok a házassági kérelemben a megosztottság felszámolásának lehetőségét látták. Mások a Thököly–Rákóczi–Zrínyi-vagyon egyesítésével abban bíztak, hogy ennek segítségével sikerül győzni a Habsburg-uralommal szemben. Éppen ezért nemcsak a kortársak, hanem napjaink történészei is úgy vélik, hogy megfontolt, politikai, materiális, gyakorlati szempontok és szándékok motiválták a kötendő házasságot, nem pedig az egymás iránti érzelmek.¹⁴ Szilágyi András indokolja ezt az Eszterházy-gyűjteményből nemrégiben előkerült zománcozott ékszerrel is, amely nagy valószínűséggel Thököly Imre jegyajándéka volt menyasszonyának, Zrínyi Ilonának. Ezen az ékszeren nem láthatók a tipikus szerelmi motívumok, mint például Cupido vagy a nyíllal átdöfött szív. A jegyajándék legfőbb alakja a Merkúr-figura, aki lélekvezető jelentőségével arra utal, hogy úrrá lehetünk az élet viszontagságain és megpróbáltatásain. Ez a felfogás, gondolatvilág jellemezte a 17. század emberét.¹⁵

A házasság 1682. június 15-én kötött, pár nappal az uralkodói engedély megérkezése előtt. Magát a szertartást Lipóczy Miklós evangélikus lelkész végezte, ami azért szokatlan, mert Zrínyi Ilona hű katolikus lévén ezek alapján nélkülözötte a katolikus szertartást.¹⁶ A korban a kastélyok életében a lakodalom volt a legkedvesebb ünnep, amely a nagybirtokosoknál országos összejövetelnek is

számított. Azonban Thököly Imre és Zrínyi Ilona esküvője viszonylag szerény körülmények között zajlott le. A menyasszony rokonságát Zrínyi János ezredes képviselte. Az udvart Philipp Sanseverino Saponara ezredes, továbbá követeket küldött Sáros vármegye és Bártfa város. Tarczal város jegyzője mint résztvevő megjegyzi, hogy a kevés pompát csupán a vőlegény néhány híve emelte.¹⁷ Itt kell megjegyeznünk, hogy nyugaton a rölapoknak köszönhetően egyre nőtt az ifjú pár hírneve, ekkortájt jelenik meg a *Magyar Simplicissimus*, amely ugyancsak növelte Thököly Imre hírnevét. Az esküvőt követően napvilágot lát egy másik alkotás is Gyöngyösi István Gömör vármegyei alispán tollából, aki esküvői éneket írt az ifjú párnak, amely valójában egy dicsőítő versnek tekinthető. Ez az egyetlen olyan korabeli forrás, amely ugyan rímbe szedve, szimbólumokkal álcázva részletesen leírja Zrínyi Ilonát, Thökölyt, az esküvőjüket, beleszöve a korszak politikai változásait is.¹⁸ A majdnem ötszáz versszakos mű kitűnő korképnek számít. A két részre osztható mű első része a házasság előkészítését írja le, ahol Venus, aki magát a költőt jelképezi, meggyőzi a két felet a házasság szükségességéről. Zrínyi Ilona ábrázolása során a szerző, kiemeli külső, belső szépségét: „Ugyanis elnézve az ő állapotját, / Istenasszonyt képző testit s ábrázatját, / Az egeknek ily szép teremtett állatját: / Mint tehetd le szíved kezdett lángoztatját? / El-múlt ugyan immár az tavasz életében, / De nyarának most van legkedvesb színében; / Dido lehet ily akkor-idejében, / Mikor Aeneasnak esett volt kedvében.”¹⁹ Majd ez a keleties szépségleírás átvált, a görög-római mitológia szimbólumaira, amellyel Zrínyi Ilonát Minervaként, azaz a bölcsesség istenasszonyaként jeleníti meg. Mint Ariadné, kivezeti szerelmét a labirintusból, segít neki a nehéz időkből hű társaként.²⁰ A második részben a házasság megtörténtét írja le, Cupido megjelenésével a szerelem az, ami alakítja sorsukat, illetve Mars, aki Thököly katonai és politikai sikereire hívja fel a figyelmet. A vers leírásából is azt észlelhetjük, hogy a házasságkötés politikai indíttatású volt. Ez azonban nem zárja ki, hogy a későbbiekben ők valóban megszerették egymást. A Zrínyi Ilona által írt levelek megszólításai is erre engednek következtetni: „Édes kincsem uram”, „Édes Kedves uram”, „Én édes uram”, „Szívem uram”, valamint ugyanezt megfigyelhetjük Thököly Imre levelei esetében is, „Édes feleségem”. Továbbá az 1685-ös rabsága idején írt naplóbejegyzései is arról tanúskodnak, hogy napi szinten foglalkozott felesége állapotával, többször is aggodalmát fejezte ki iránta.²¹ Jóllehet a korszak többi házaspárja gyakorta élt hasonló megszólításokkal, úgy vélem, nem kell feltétlenül kétségbe vonnunk érzelmeiket, és csupán egy hűvös, érdekekkel tele házasságról beszélünk, annál is inkább mivel Zrínyi Ilona mindezeket tetteivel is alátámasztotta.

Thököly Imre fogsága idején Zrínyi Ilona igazi vezérként helytállva védi Munkács várát. A férj távollétéből adódóan feleségét csak levélben, szép szavakkal és tanácsokkal tudja támogatni. A hosszú ideig tartó ostrom után a vár feladása igen nehéz döntés lehetett a fejedelemasszonynak, hisz ő és gyermekei Bécsbe kerülnek, a császár fogságába. A vár kapitulációjáról írt 1688-as dokumentum érdekes részletekre hívja fel a figyelmünket. Egyrészt a császáriak elvesznek tőle mindent, ami a törökkel való kapcsolatára utal. Mindezek lehettek ruhaneműk, mint például süvegek, palástok, valamint „minden ingó vagyis belső-értéket, gyöngyből vagy másból állókat, mellyek vagy Thökölit vagy más áru-
lőkat illethetnének”, megakadályozva ezzel a további felkelés vagyoni megalapozását.²² Megtiltották azt is, hogy Thökölyt értesítsék a vár feladásáról, igyekezve megszüntetni a kettőjük közötti kapcsolatot. Ez a próbálkozás sikertelen-

nek bizonyult, hiszen a későbbi levelezésből kiderül, hogy ugyan igyekeznek megakadályozni a két fél közötti párbeszédet, Thököly azzal próbálta fenyegetni, a bécsieket, hogy amennyiben nem adják át levelét és küldik vissza a választ, akkor a nála fogva tartott két császári generális sem teheti ugyanezt családjával, feleségével.²³ A későbbiekben sikerült a két generális szabadon bocsátásával kiváltani feleségét a bécsi udvar fogságából, erről Zrínyi Ilona 1692-es leveléből is értesülhetünk, amit a réz-effendinek (reiz-effendinek) címez, hogy megtudja és egyben megköszönje azon urak közbenjárását, akik az ő szabadulásában közbenjártak. Eképpen ír erről: „Mikor az édes uramhoz érkeztem Pasaroviczára tudakozván: kik legyenek az török urak közül hatalmas császárunk kapuján jóakarói, és az én Bécsből való szabadulásomban az kik igyekeztenek?...”²⁴ Tehát ez év nyarán már férjével tartózkodhatott Törökországban. A tudósítások alapján Zrínyi Ilona zökkenőmentesen kapcsolódott be az emigráns életbe, részt vett a reprezentációs események szórakozási alkalmain is, nem kerülte a zenés, táncos vigadalmakat.²⁵ Azonban mindezek rengeteg pénzt emésztettek fel, a török és francia segélyek is apadtak, ezért a fejedelemasszony gazdag kincstárának ékszerei is zálogba kerültek. 1701-ben Nikodémiába költöztek, életük utolsó éveit itt töltötte a házaspár. Thököly Imrét és Zrínyi Ilonát, diplomaták tömkelege vette körül, csodálva a hős asszony műveltségét, közösségteremtő képességét.²⁶ 1703-ban meghalt Zrínyi Ilona, majd nem sokkal később második férje, Thököly Imre 1705-ben lelte halálát. II. Rákóczi Ferenc bujdosása idején készült *Vallomások* címe írásában ekképpen jellemezte édesanyja és mostohaapja kapcsolatát: „Nagy lelkekben is erőt vesz a szerelem hatalma.”²⁷

Történelmünk vitatott kérdése Zrínyi Ilona és Thököly Imre kapcsolata. Maguk a kortársak is eltérő véleménnyel voltak erről, ahogyan a történészek is különböző álláspontot képviseltek, vagy képviselnek ma is. Az teljesen valószínűnek látszik, hogy magát a kapcsolatot az ifjú Thököly Imre kezdeményezte, és csupán öt év elteltével teljesült vágya. Zrínyi Ilona csupán császári engedéllyel volt hajlandó hozzámenni kéréséhez, azonban végül nem várták ki a jóváhagyás megérkezését. A házasságot követően egy fordulat is észlelhető, hisz addig a császár véleményére adó és azzal szembe nem szegülő asszony néhány év leforgása alatt a németek ellen harcoló, férje politikai nézetével egyetértő fejedelemasszonnyá vált. Gömör vármegye alispánja versének első részében politikai megfontolásnak, a béke eljövételének titulálta a házasságukat, azonban megjelenik a szerelem is mint formáló és alakító tényező. A kor szelleme, a hatalmi erőviszonyok visszaköszönése mellett, a házasság iránti korabeli elvárás is megjelenik a dicsőítő strófákban. Azonban sem a velük szembeni elvárás, sem a kapcsolatukról való megítélés nem igazolódt a későbbiekben. Zrínyi Ilona férje nézeteit teljes mértékben támogatja, mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a németekkel szembeni végső kitartása Munkács váránál. Ez idő alatt a két fél sűrű levelezése rávilágít arra, hogy távollétükben is tartják a kapcsolatot, és az eléjük gördített akadályokat is igyekeznek megsemmisíteni. A bensőséges megszólítások, az aggódo gondolatok is az egymás iránti érzelmeket, hűséget támasztják alá. Nemcsak gondolataik, hanem cselekedeteik is a két fél összetartozását mutatják, hisz Thököly hajlandó volt feleségét két császári generálissal kiváltani, aki ezt követően azonnal férjéhez utazott Törökországba, és ott élte le élete hátralévő részét, példázva a köztük lévő különleges kapcsolatot, egymás iránti hűséget, amely a történelem viszontagságai ellenére sem sérült. II. Rákóczi Ferenc vonatkozó sorai is utalnak e szoros összetartozásra, arra, hogy édesanyja tetteit egyet-

len dologgal magyarázza, mégpedig a szerelemmel – amit ő esetleg csak utólag értett meg.

■ **JEGYZETEK**

1. Seres István: *Thököly Imre és Törökország*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2006. 32.
2. Uo.
3. Angyal Dávid: *Késmárki Thököly Imre 1657–1705*. II. Franklin-társulat nyomdája, Bp., 1889. <http://mek.oszk.hu/05600/05641/html/1kotet/02.htm>
4. Varga J. János: *Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben*. MTA Történettudományi Intézet, História Könyvtár, Bp., 2007. 19.
5. Gróf Thököly Imre gyermek- és ifjúkori levelei Teleki Mihályhoz. 1671. április 6. Nagyenyed. „küldjek-e solicitálni az kamarán lévő javaimat, vagy mit tanál jobbnak Kegyelmetek, örömet érteném.” http://epa.oszk.hu/00900/00979/00219/pdf/1914_31_05_259-278.pdf, 269.
6. *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. XIII Főszerk. Kőszeghy Péter. Balassi Kiadó, Bp., 2012. 200.
7. Nagy László: *Kard és szerelem. Török kori históriák*. Gondolat Kiadó, Bp., 1985. 375.
8. R. Várkonyi Ágnes: *Zrínyi Ilona, „Európa legbátrabb asszonya”*. Magyar–Török Baráti Társaság, Bp., 2009. 18.
9. *Magyar Történelmi Emlékek*. Torma Károly (szerk.): *Késmárki Thököly Imre naplója 1676–1678-ból*. MTA, Bp., 1866. 9.
10. R. Várkonyi Ágnes: i.m. 126.
11. „Méltóságos fejedelemasszony nékem jó Asszonyom... Gróf Zrínyi János úr dolgaimben légyen, kinek is az Nagyságod méltóságos tekintetéért is mint igyekeztem és sigyekszem szolgálnom, arrul Hidi úr elégséges bizonytságot tehet.” 1679. február 28. uo.
12. Uo. 128.
13. Uo.
14. Szilágyi András: *Mecurius navigans. Egy zománcozott díszítésű függő ékszer az Eszterházy-gyűjteményből*. In: *Ars Decorativa* 25. Szerk. Szilágyi András, Bp., 2007. 56.
15. Uo. 30.
16. R. Várkonyi Ágnes: i.m. 134.
17. Uo. 136.
18. Gyöngyösi István: *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága*. <http://mek.oszk.hu/06000/06096/html/#d0e5953> (Letöltés: 2016.10.25.)
19. Uo.
20. R. Várkonyi Ágnes: i.m. 138.
21. „...annyival nagyobb vigasztalást vettem, hogy csak két hete lévén, Munkácsról való kijövelemnek, és feleségemnek jó egészségben és jó reménség alatt hatták... Istennek ezekért hálákat adtam.” *Magyar Történelmi Emlékek*. Thaly Kálmán (szerk.): *Késmárki Thököly Imre naplója, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai*. II. MTA, Bp., 1873. 302.
22. Uo. 318.
23. „Édes Feleségem! Hogy rígen nem vehetted leveletem azt nem az én idegenségemnek, hanem az időnek tulajdonítsad... míg ezeknek vigeződik, emberem vagy levelem hozzád mehessen, mely nekem elég szívem fájdalomával vagyon, és ezzel én is disgustáltatván, ezután Hajszernek és Dóriának éntülem sem lisen szabadságok...” Uo. 399.
24. *Magyar Történelmi Emlékek*. Thaly Kálmán (szerk.): *Thököly Imre Fejedelem 1691–1692-iki leveleskönyve*. Bp., 1896. 280.
25. *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. XIII. Főszerk. Kőszeghy Péter. Balassi Kiadó, Bp., 2012. 200.
26. Uo.
27. R. Várkonyi Ágnes: i.m. 18.

SEBESTYÉN IRÉN

Az árnyék

Ledőltek mind a bölcs szavak,
Követ veszélyes árnyék,
Vigyázz – mert hiszek benned is,
Mielőtt pokolra szállnék.

Szó-törmelék közt lépkedem
Könyörtelen az emlék,
Távoli vizek tisztasága
A partokon keres még.

Elbújnék, mint a gyermekek,
Egy dalba, imádságba,
Mint szőke lány, hajsátorába
Túnt nyár illatával.

Távolodom – így érkezem.
Egyre durvább a játék,
És egyre közelebb kerül,
Fölém hajol az árnyék.

Köd-vers

Ködben éltem, ködben háltam,
Köd előttem, köd utánam.

Ismertem a zsákutcákat,
Pohár mélyét, bordélyházat,
Ködből jöttem, ködben háltam,
Köd előttem, köd utánam.

Ködeimben boldog voltam,
Tegeztem a fogyó holdat,
Betartottam Nap parancsát,
„ragyogj át imát, halandzsát!”

Veled voltam, úgy kerestél,
Faggattad a barna estét,
Kilenc kapualjban háltam,
Kilenc férfi sírt utánam.

Tízediket én sirattam,
Visszanézett – köd maradtam,
Kilenc férfi arca rám vall,
Köd előttem, köd utánam.

Amíg láttál, fényben álltam,
Köd előttem, köd utánam.

Tüzet viszek...

Tüzet viszek, ne lássátok,
Ha látjátok se mondjátok,
Tűz, tűz – tiszta víz,
Ki lesz, akit élni hívsz?

Vizet viszek, ne lássátok,
Ha látjátok se mondjátok,
Víz, víz – tiszta tűz,
Ölelésbe menekülsz.

Tüzet húzok fel a kútból,
Vizet merek a parázsból,
Tűz, víz – lassú tánc
Kilenc arcú a halál.

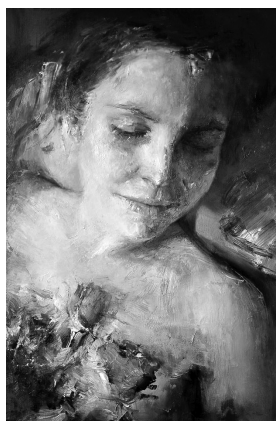
KOZÁRI MONIKA

ANDRÁSSY GYULA GRÓF ÉS ERZSÉBET KIRÁLYNÉ KAPCSOLATA

■ Andrassy Gyula gróf és Erzsébet királyné 1866. január 8-án találkoztak először, Bécsben, a Burgban, amikor Deák Ferenc indítványára egy országgyűlési küldöttség utazott „a hon tisztelet s forrón imádott anyjának, a felséges királynőnek üdvözlésére”.¹ Baráti kapcsolatukat az az esztendő alapozta meg és az eredendően meglévő szimpátia mellett a közös cél. Mindketten a kiegyezés megkötésén fáradoztak.

Erzsébet köztudomásúan szerette a magyarokat. Ennek bizonyára több oka volt. Az anyósával, Zsófia főhercegnővel való szembenállása – aki egyébként nagynénje is volt, édesanyja testvére, de ez a rokoni kapcsolat sem hozta őket közelebb egymáshoz –, aki a csehek pártján állt.² Aztán Erzsébet szabadságszeretete, ami találkozott a magyarok érzéseivel. Magyarországon az udvari kötöttségektől mentesen, sokkal szabadabban is érezhette magát. A gödöllői kastély, amit a magyaroktól kapott, ragyogó ajándék volt számára.

Erzsébet királynét mintegy 30 éven keresztül Európa legszebb asszonyának tartották. Sportos alkat volt, rendkívül jó lovas, szerette a falkavadászatokat, és a korban nagyon szokatlan módon tornatermet rendeztetett be a bécsi Burgban. Egyáltalán nem illett bele a környeze-

Már a kortársak is nagyon szerették volna tudni, ahogy az utókor is, hogy a királyné és Andrassy kapcsolata valóban csak plátói volt-e.

A tanulmány a szerző megjelenés alatt álló, Andrassy Gyula-monográfiájának részlete, amely a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült.

tébe, sem a nőktől elvárt viselkedés sémáiba, hogy az osztrák császárnétól elvárt viselkedésről már ne is beszéljünk.

Még gyerek volt, amikor férjhez ment,³ és szinte gyerekként szülte az első gyermekét is. A gyerekek nevelését az anyósa elvette tőle. Csak jóval később mert fellázadni ez ellen, a harmadik gyermek születésekor. Rudolf katonás nevelését is ellenezte, mert a 7 éves kisfiú szenvedett tőle, és Erzsébet szembe is szállt Ferenc Józseffel a gyerekevelés miatt. Viszont sokat utazott, nem volt klasszikus anya, és egyik gyermekével sem volt harmonikus, komoly kapcsolata.

1837-ben született, tehát 1866-ban már közeledett a 30. életéhez. A kor előrehaladtával az udvarbeli helyzete is egyre jobban megszilárdult. Ferenc József és Erzsébet között először nagy szerelem volt, majd ez egymás iránti mély szeretetté változott. Ez az érzés elkísérte őket életük végéig, Erzsébet haláláig. Ferenc József tolerálta a felesége különcégeit. A köztük lévő szeretet jól látszik az egymásnak írt leveleikben. Ferenc József 1867-től valamennyi levelében magyarul, „Édes, szeretett lelkem”-ként szólította meg a feleségét. A levelek egyébként német nyelvűek voltak.

Erzsébetet és Andrássyt is megelőzte a híre, mielőtt találkoztak, és természetesen már megismerkedésük előtt tudtak egymásról. Két összeillő, okos és szép ember találkozott. Hogy a kapcsolatuk Andrássy részéről szerelem volt, az a leveleik alapján nem is lehet vitatott. Merthogy leveleztek, de Ferenczy Idán, Erzsébet társalkodónőjén keresztül.⁴

Ha elolvassuk Andrássy leveleit, jól látszik, hogy Erzsébetnek szólnak, hiába volt a boríték Ferenczy Idának címezve.⁵ Belül ezeken a leveleken semmilyen megszólítás nincs. Az Erzsébetnek szóló levelek aláírása: „Az Ön hű barátja”. Kezdetben még rajta volt a levélpapíron a grófi címer és a családi jelmondat: „Fidelitate et fortitudine”. Az idő múlásával ezek eltűntek, és a levélpapírra közös eszményük, a ló vagy az ibolyavirág került. Az ibolyavirág azért, mert Andrássy mint „szép akasztott” a párizsi szalonokban ibolyavirágot hordott a gomblyukában.

Erzsébetnek Andrássyhoz szóló leveleit nem ismerjük, ha egyáltalán voltak ilyenek, azokat Andrássy biztosan megsemmisítette. Erzsébetnek Ferenczy Idához szóló leveleiből lehet a kapcsolatra következtetni, mert Ida sokszor nem kísérelte úrnőjét és olyankor leveleztek. Mivel Ida tapintatos volt, amiről nem akarta, hogy idegen kézbe kerüljön, azt a megőrzött levelekből is kikaparta.⁶

Erzsébet verseket is írt. A *Das Kabinet* című verse magyarul Tandori Dezső és Mészöly Dezső fordításában is fennmaradt.⁷ Egyértelmű, hogy ez a kis vers Andrássyról szól.

Az eredeti szöveg:

„Der zweite, ach! Wie war der Lieb!
Der hat mir treu gedient
Wenn so etwa auf Erden blieb.
Der hätt' Bestand verdient!”

Tandori fordításában:

„A második, oh! Kedveltem őt!
Híven szolgált nekem;
Ha ilyen őrizhetne e föld,
Érdemelné, legyen.”

Mészöly fordításában:

„A második hű lovagom
Maradt, bármerre ment;
Nincs is e földön jutalom,
Mit meg nem érdemelt.”

Andrássy leveleiből kiderül, hogy Erzsébet sokat volt úton, és ennek Andrássy nem örült; hogy szokott Andrássynak ajándékot hozni külföldi útjairól; hogy volt alkalom, amikor Andrássy egy másik férfi várható jelenlétével csábította Erzsébetet egy társasági összejövetelre, ahol bemutatta őket egymásnak; hogy Erzsébet bizony kacérkodott más férfival is. Persze nem tudhatjuk, hogy mennyire volt tréfás vagy éppen nagyon is komoly ez a megjegyzés.

A 'kacérkodott' szó valószínűleg jól fejezte ki Erzsébetnek a férfiakhoz való viszonyát. Bizonyára imponált neki, hogy tetszett a környezetében lévő férfiaknak, akik a lábai előtt heverték. Nem tudunk viszont arról, hogy Erzsébet rengeteg külföldi útja során bármikor kalandot keresett volna. Feltételezhetjük azonban, hogy az osztrák titkosszolgálaton kívül a többi is figyelte. Bécsben, az udvarban Erzsébetnek volt ellentábora. Ők megpróbálták valami kompromittálót találni, de ez nem sikerült. Van olyan vélekedés is róla, hogy számára inkább nyűg, mint öröm volt a házastársi kötelesség.⁸ Tudjuk, hogy az idő múlásával ezt úgy oldotta meg, hogy ő maga szerzett barátnőt Ferenc Józsefnek, Schratt Katalin színésznő személyében. Az első találkozót Erzsébet szervezte meg, ő is találkozott Schratt Katalinnal. Később már Ferenc József szervezte a randevúkat Ferenczy Idán keresztül. Ida lakásának bejárata a Ballhausplatzról nyílt, és belül átjárása volt a Burgba, Erzsébet lakosztályába.⁹

Már a kortársak is nagyon szerették volna tudni, ahogy az utókor is, hogy a királyné és Andrássy kapcsolata valóban csak plátói volt-e. Suttogtak róluk, sőt Mária Valériát „a magyar gyermek”-nek nevezték, és tudni vélték, hogy Andrássy az apja. Mária Valéria egyáltalán nem lelkesedett ezért a helyzetért. Andrássyt nem szerette, sőt utálta. 1884 novemberében azt írta róla a naplójában, hogy „Ellenszenves családiassága annyira undorít, hogy szinte akaratlanul is hideg, sőt gúnyos hangnemet használok ezzel az emberrel szemben. Biztos ő is utál engem annyira, amennyire én őt, legalábbis remélem!”¹⁰ És Erzsébet hiába igyekezett Mária Valériát magyar érzelműnek nevelni, a kislány sem magyar-nak, sem osztráknak nem tartotta magát, hanem németnek. Rudolf azonban lelkesedett Andrássyért, akit jól ismert, mert Andrássy közös külügyminisztersége idején szinte családtag lett náluk. Fiai, Tivadar és Duci (az ifjabb Gyula beceneve ez volt a családban) játszótársai voltak Rudolf trónörökösnek.¹¹

Amikor Andrássy a keleti útjára, a Szezezi-csatorna megnyitására kísérté Ferenc Józsefet, akkor is volt gondja arra, hogy Erzsébetet folyamatosan tudósítsa az utazásokról. A Szezezi-csatornát 1869. november 17-én nyitották meg. A megnyitó óriási ünnepség volt, amelyre uralkodókat, miniszterelnököket és diplomatákat hívtak meg. Meghívást kapott Ferenc József és felesége, de Erzsébet királyné nem kedvelte a nagy ünnepségeket, így ő nem vett részt ezen az utazáson. Andrássy tehát erről az útról is hűségesen írta a leveleit Erzsébetnek. Az első levelet, amelyet ismerünk erről az útról, Andrássy Jeruzsálemben írta 1869. november 11-én, és Gödöllőre küldte:

„Eddig nem írtam önnek mert nem volt alkalmam – de írónnal folytattam egy naplót mellyből reménylettem önnek egy pár kivonatot küldhetni – azt mondták pénteken meg a Courier – a meddig reménylettem időt találhatni – és most rögtön azt izenik hogy ma este megy – mi pedig egy óra mulva indulunk – Jericho és a holt tenger felé.

Tehát csak egy pár sort írhatok annyit hogy ön tudja hogy élek – és pedig a legjobb egészségben. Reménylem hogy az első alkalommal küldhetek néhány ki-

vonatot naplóból – Most csak annyit hogy talán a hajó mellyen utaztam szerencsét hozott nékem¹² mert minden utazó között – Bellegarde¹³ és én voltunk azok kik a tengertől nem szenvedtek. Az egész út olyan mint egy álom az ezer és egy éjből. [...] Ha nem volna olly fáradságos végtelenül sajnálnám hogy ő Felsége a Királyné nem kísérte el a Császárt – olly szép mind az a mit látunk. Végezniem kell már várnak a lovak – reménylem holnap estve ha a Jordántól visszajövünk lesz időm írni – és majd az első Courierral küldeni. A Császár üvegeket rendelt a Jordánhoz hogy vizet vigyünk haza – mint ön tudja ezzel keresztelik a Főherczegeket – én részemről – fürdeni fogok benne – és akkor szent ember leszek.

Isten önnel viszontlátásig szívből üdvözli

híve és barátya

A

Mellékelve küldök néhány virágot a Gezemani kertből hol Christus urunk sétálni szokott.”¹⁴

A második levelet pedig 1869. november 18-án írta Ismailából Gödöllőre.

„Reménylem Jerusalemből irt soraimat megkapta. Kivántam volna önnek innen naplómnak egy részét mellyet írónnal firkáltam – különböző papir darabokra leírva elküldeni, de lehetetlen volt időt találnom. Mint értesültem ön Jaffáig részletes tudósításokat kapott közvetett uton onnan azomban még csak egy pár sort! Ezt fogom tehát pótolni naplomból. ...

Röviden írom önnek tehát csak mi történt azóta – hogy Jerusalemből irtam [...] Én feltettem magamban hogy a Jordánban fürdöm miután itt azt tartják hogy a ki a Jordán szent vizébe fürdik az csodákat csinálhat – arra pedig nállunk szükség van. Meg is tettem – fejfel ugrottam a Jordánba Tegethoffal¹⁵ és még néhányal együtt – megvettem egy arabtól egy igen jó lovat és azután a Császár után vágattunk és elis értük a holt tengernél. Most tehát vigyázzon ön én szent ember lettem – és a mi több csodákat is tudok csinálni. Visza menet a holt tengertől meg is kísértettem. – Egy ember fejével lefelé – erősen betegen csüngött egy Dromedárról – feje minden lépésnél a nyereghez ütődött úgy látszik igen erős láza volt – hozzá lovagoltam megfogtam a kezét belényomtam egy aranyat és a csoda megtörtént az ember felegyenesedett és úgy megörült hogy legalább mig én láttam nem volt nyoma a hideglelésnek. Így csinál az ember csodákat ha a Jordánba fürdött. [...] most Isten önnel reménylem viszontlátásra Triestbe – Ugy tudom holnap van ő Felsége a Királyné neve napja – mondja meg ha alkalma van hogy a távolban is vannak kik minden lehető jót és boldogságot kívánnak neki.

Viszontlátásig üdvözli önt

híve és barátya

A”¹⁶

Az a pletyka terjedt el Andrássyról, hogy Jerikóban a rosszkor hazajövő férj elől az ablakon ugrott ki hiányos öltözékben. Erzsébet egy kedves versikét küldött a hazatérő Andrássynak Triesztbe, amelyben erre a történetre utalva ugratta:

Reggel tér meg sátorába – s lába szára meztelen!
 Kalpag és atilla nélkül mily pikáns és csodaszép!
 Fenszterlizve rajtakapták! Grandiózus csatakép!”¹⁷
 Andrássy Triesztből válaszolt. Tagadta, hogy a történet igaz volna:
 „Andrássyról csak pletykált a Bolha
 Hogy Jerikóban, hogy s mint van dolga!
 Ablakot nem látott ő, csak zsalut,
 Melytől az ördög biz’el nem aludt...
 Hogy milyen közlőből egy török dajna,
 Fogalma sincs arról őneki, sajna!
 Pedig itt vétkezni könnyű lett volna,
 S nem bánta volna, ha úgy fordul dolga:
 Sebaj, ha kiróg is eszeveszetten,
 Mert feloldozták örök időkre Jeruzsálemben!”¹⁸

Született olyan levél is, ami formailag is Erzsébetnek szól. Amikor 1876-ban Andrássy édesanyja, gróf Szapáry Etelka elhunyt, Erzsébet részvétét nyilvánította. Andrássy bensőséges hangú levélben válaszolt a részvétlevélre:

„Legkegyelmesebb Úrnőm!

Felséged kegyes volt legmagasabb részvétét kifejezni azon súlyos veszteség felett melly engem és családomat érte. Tette azt felséged saját modorában – olly módon, melly eléri czélját, mert igazán jót tesz.

Mindennapi emberek az udvariasság aprópénzével szoktak kielégíteni egyaránt mindenkit és minden körülmények között. Felséged ezt nem teszi. Nem mindég kész kegyes lenni egy kicsinyt – de ha akar az lenni, akkor nem félig kegyes, és nem félig jó, hanem egészen az.

Azt mondják, hogy a kivételesen nemes jellemeket csak nehéz pillanatokban lehet felismerni. Én azt Felségedről nem mondhatnám, én nem kételkedtem Felséged kivételes jellemében és jó szívében soha. Felségedet mindig olly jónak és nemes szívűnek ismertem, mint a millyennek mutatkozott irányomba ezen nehéz percekben.

De ha kegyessége nem lepett is meg – még is meg kell vallanom, hogy azon igaz részvét mellyet olly egyszerűen és nemesen fejeztek ki Felséged kegyes sorai, olly örömet okoztak nekem, mellyet alig hiszem hogy illy nehéz percekben érezni képes legyek.

Fogadja Felséged legforróbb hálámat, és tartsa meg legmagasabb kegyelmében ezentúl is azt ki volt és marad

Felséged

Leghívebb és legengedelmesebb alattvalója

BudaPest, Nov 10én 876

Andrássy Gyula”¹⁹

Állítólag mindössze egyszer voltak kettesben, 1872-ben, akkor is csak pár percre. Ezt Andrássynak Ferenczy Idához írt leveléből tudjuk:

„Tegnap sötét volt tökéletesen amikor [Gödöllőről] hazajöttünk – esett az eső. Ő Felségeiknek még a vasútig kellett lovagolniok – történetesen ott volt az én bérkocsim – felajánlottam Ő Felségeiknek. Ő Felsége a Császár elfogad-

ta, de – csak a Királyné számára – és így én voltam szerencsés ötlet a vasúthoz kísérhetni – mikor megérkeztünk a vasúthoz – teli volt az indóház emberekkel, kik Ő Felségeiket várták képzelheti mily furcsán néztek ezek midőn a Királyné egy Fiakerből szállt ki – és én kísértem a terembe – csak akkor látszóttak megnyugodni midőn a Császár és Vilmos főherceg megérkeztek. Látya ön milyen öreg ur lett az Ön barátya – hogy reá bízzák a szép aszszonyokat – szállítani éjszaka és sötétben... Egyébiránt bevallom, hogy hosszu utat csinálni sötétben egy döcögös uton – még a legokosabb családapának is – gennant dolog lehetne – az én utam azonban egy pár perczig tartott – s olly hamar talán Keglevics Béla vagy az ön Pista barátya sem feledné el hogy kit bíztak reája.”²⁰

Idővel a vonzalom vagy szerelem barátsággá alakult. Andrassy halálakor Mária Valéria leírta a naplójában, hogy Erzsébet egyetlen, igaz barátját gyászolja:

„1890. február 18. – Andrassy gróf ma éjszaka meghalt, hosszú, nehéz szenvedés után. Ha nem is váratlan, de egy új, keserű csapás mama számára, aki igaz és állhatatos barátsággal úgy ragaszkodott hozzá, mint talán senki máshoz. »Utolsó, egyetlen barátom« – mondta ma.

Február 21. Ma temetik Andrassyt. Mama özvegyéhez utazott – én később mentem utána. – Amikor a Mama elment, biztosította Andrassy özvegyét hűségéről, odaadásáról, szeretetéről, és arra kérte, hogy ő és fiai minden helyzetben támaszkodjanak rá. Mama azt mondta nekem, hogy csak most jött rá, mi volt számára Andrassy: először érzi magát egészen elhagyatva tanácsadó és barát nélkül.”²¹

Kapcsolatuknak kezdettől volt hatása a politikára, az események alakulására. Közismert, hogy Ausztria 1866 nyarán vereséget szenvedett a csehországi Königrätznél Poroszországgal szemben. Ezzel a vereséggel végérvényesen kiszorult Németországból, a német egység megteremtése nem valószínűsíthető osztrák vezetéssel. Poroszország győzelmének több következménye és utóhatása lett Ausztria vonatkozásában. Az egyik következmény az lett, hogy felértékelődött Magyarország szerepe a Habsburg Birodalomban. Az udvarban kezdtek komolyabban venni a Magyarországgal való kiegyezés lehetőségét. A kiegyezés folyamata azonban nem volt egyenes ívű, sok hullámvázis zajlott még benne, amíg végül sor került a felelős magyar kormány kinevezésére.

Wertheimer Ede Andrassy Gyuláról írt monográfiájának Königrätz fejezetében nem a hadieseményeket írja le, hanem éppen ezt a folyamatot, a háború hatását a magyarokkal való kiegyezésre, Deák Ferenc és Andrassy Gyula tevékenységét, Ferenc József és Erzsébet szerepét, Sennyey Pál és Majláth Antal magatartását és a tárgyalások egyes lépéseit.²²

1866 őszén még Ferenc József nem volt eltökélt, hogy a kiegyezést választja. Nehezen vált meg az egységes, abszolutisztikusan kormányzott birodalom eszményétől, illetve nem volt egyértelmű, hogy nem a föderatív átalakítás hívei kerelkednek-e fölül. A tanácsadók megosztottak voltak, az egyik tábor ebbe, a másik abba az irányba próbálta hangolni az uralkodót. 1866 őszén még látszott, hogy a magyaroktól tartanak. Szeptember–októberben kolerajárvány volt. Ez jó ürügy volt arra, hogy a magyar országgyűlést ne hívják össze, holott Pesten és Budán már ekkorra a kolerajárvány mérséklődött, Bécsben, Prágában és

Lembergben erősebben dühöngött, de azokban a városokban mégis összehívták a tartománygyűléseket.²³

A dualizmusnak nem volt támogatottsága a birodalom osztrák felében. Beust színre lépése nagyon megváltoztatta az erőviszonyokat. Wertheimer is úgy ítéli meg, hogy Beustnak valóban volt szerepe a kiegyezés megkötésében, de leírja, hogy Deák szerint bárki jött volna Belcredi helyére, annak számot kellett volna vetnie a Magyarországgal való kiegyezéssel, kénytelen lett volna a kiegyezést elősegíteni.²⁴

Ausztriában a pártok közül először az autonomisták álltak a magyarokkal való kiegyezés mellé. Ők szabadelvűek voltak, és a liberális intézmények megteremtését kívánták elérni. Megértették, hogy az 1866. szeptember 23-ai prágai békével Ausztria kiszorult a német egységből, és elvesztette reményét arra, hogy az ő vezetésével teremtsék meg a német egységet.

Tény viszont, hogy az 1866. november 17-ei császári leiratot, amely a magyar országgyűlést ismét egybehívta, Beust szövegezte. Ezzel Beust győzelmet aratott Belcredi fölött. Beust nehezen tudta a leiratot átvinni a minisztertanácson, de végül mégis sikerrel járt hosszas viták után. A történet nagyon szövevényes. Tárgyalások kezdődtek. Először Beust volt Pesten 1866. december 20-án, majd egy magyar delegáció ment Erzsébethez, a császárné születésnapjára ünnepségére, 1866. december 27-én.²⁵ 1867. január 8-án Andrássy – aki az utókor szerencsésére rendszeresen levelezett a feleségével, amikor távol volt az otthonuktól, és a levelekben a politikai kérdésekről folyamatosan ír – azt írta a feleségének, hogy az operátumból nem lesz semmi. Andrássy ugyanis előző nap volt Ferenc Józsefnél kihallgatáson. A tárgyalások a kormány tervezete fölött – mármint a birodalmi kormány – Beust elnöklete alatt január 9-én kezdődtek. Wertheimer úgy tudta, hogy Lónyay indítványára sikerült azt elérni, hogy a tárgyalások alapja ne a kormány tervezete, hanem a magyar országgyűlés 15-ös albizottságának a munkálata (munkaanyaga, javaslata) legyen. Egyheti tárgyalás után január 15-én állt be a kedvező fordulat.

A fordulat pedig Erzsébet hatására állt be, mert ahogy Majláth György kancellárnak írt leveleiből tudjuk, Erzsébet már hosszú ideje kérte Ferenc Józsefet, hogy Andrássyt nevezze ki a birodalom külügyminiszterévé vagy legalább magyar miniszterelnökké.²⁶ Erzsébet régóta állt bizalmas kapcsolatban Majláthtal, aki az első magyartanára és pártfogója volt a bécsi udvarban. Deák Ferenc nem kívánt miniszterelnök lenni. Ő választotta ki és ajánlotta Andrássy Gyulát erre a posztra. Deák Andrássyt „providentialis [gondviselészerű] férfiú”-nak nevezte. Erzsébet királynénak nagy szerepe volt abban, hogy Ferenc Józsefet ráhangolja a magyarokkal való kiegyezésre, és abban is, hogy az uralkodó fogadja el Deák javaslatát, és Andrássy Gyulát nevezze ki magyar miniszterelnöknek.

Andrássy 1879 őszen történt lemondása után is kapcsolatban maradt az uralkodócsaláddal, és a politikából sem vált ki teljesen. Ferenc József továbbra is rendszeresen kikérte a véleményét, és igénybe vették a tanácsait is politikai kérdésekben. Az uralkodó 1881-ben, Haymerle közös külügyminiszter halálakor vissza is akarta hívni Andrássyt a külügyminiszteri posztra, de Andrássy erre nem látta elérkezettnek az időt. Viszont részt vett a főrendiház és a delegáció munkájában. Jelen volt udvari bálokon, vadászatokon.

Erzsébet királyné később is megpróbálta Ferenc Józsefnél elérni, hogy hívja vissza Andrássyt a külügyminiszteri posztra, és még 1886-ban is sajnálta, hogy már nem Andrássy irányítja a külügyeket. Írt egy verset is, amelyből ez kiderül:

„Huncut módon rászedik
Berlinben, arcátlanul lám,
A kis köpcös Kálnokyt.
S amiket Andrásy kötött még,
Fontos szerződéseket,
Ha nem tévedek, ilyeskép
Bismarck titkon tönkretett.”²⁷

Ekkor azonban Erzsébet már nem járt sikerrel, Ferenc József tartózkodott attól, hogy ismét Andrásy-t nevezze ki közös külügyminiszternek.

Andrásy unokája, Katinka leírta az emlékirataiban, hogy ők mélységesen tisztelték Erzsébet királynét. Azt hallották róla, hogy „okos, jó asszony, a magyaroknak valóságos őrangyala, és minden erény megtetesülése”. Az ő családjukban tabutéma volt a nagyapja és a királyné kapcsolata: „...már nagyleányként hallottam – idegenektől – a nagyapám és a királyné kapcsolatáról szóló pletykát. Hogy mennyi volt benne az igazság, mennyi nem, azt nem tudom; annyi bizonyos, hogy szüleim elkeseredetten és szívósan tagadták, s a legcsekélyebb célzás is *trés mal vu*²⁸ volt előttük. [...] Ha igaz az, amit róla és a királynéről beszélnek, akkor alaposan bosszút állt az uralkodón.”²⁹

Andrásy Katinka még egy bekezdésnyit írt a nagyapja és Erzsébet királyné kapcsolatáról: „Amikor nagyapám halálos ágyán feküdt Voloskóban, egy kis isztiai halászfaluban, Abbázia mellett, Erzsébet királyné egy aranyórát küldött neki ajándékba. Úgy éreztem, nem a legtapintatosabb ajándék egy haldoklónak. Nagyapám egyébként nagyon ritkán beszélt a királynéről, de iránta tanúsított hódolata hagyományossá vált a családjukban, s a királlyal szemben érzett megvetésünk forrását is alighanem az ő érzelmeiben kell keresni.”³⁰

Természetesen változatlanul nem tudunk semmi bizonyosat, de azt hiszem, hogy nem is lényeges. Azt biztosan tudjuk, hogy Andrásy és Erzsébet között két egymást szerető ember mély és tartós kapcsolata volt.

■ JEGYZETEK

1. Andrásy és Erzsébet kapcsolatáról F. Dózsa Katalin: „*Tanácsadó és barát*” – Andrásy Gyula gróf. 3–13. In: *Gróf Andrásy Gyula – a lángoló zseni*. Időszaki kiállítás a Gödöllői Királyi Kastélymúzeumban. 2009. június 5. – szeptember 27. Gödöllő, 2009. Gödöllői Királyi Kastélymúzeum.
2. Bencze László: *Uralkodók, főrangúak, katonák*. Bp. 2001. Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok. 137–141.
3. Ferenc József és Erzsébet házasságkötéséről lásd Bencze: *Uralkodók*, 102–104.
4. *Kedves Idám!* Erzsébet királyné, Ferenc József, Andrásy Gyula és Schrott Katalin levelei Ferenczy Idához. Szerk. Tolnayné Kiss Mária. Akadémiai Kiadó, Bp., 1992.
5. Később, amikor Andrásy összeharagkozott Ferenczy Idával, akkor már neki is írt külön leveleket.
6. A levelek egyébként egészen regényes körülmények között nem semmisültek meg és maradtak ránk, ahogy azt Tolnayné Kiss Mária a *Kedves Idám!* című könyvének előszavában leírja.
7. Idézi F. Dózsa Katalin: „*Tanácsadó és barát*” – Andrásy Gyula gróf. 4. és 12.
8. F. Dózsa: „*Tanácsadó...* 10; Bencze: *Uralkodók...* 137–141.
9. Vö. *Kedves Idám!*; Franz Herre: *Ferenc József élete és kora*. Bp., 2000.
10. Idézi F. Dózsa, 10. *Mária Valéria főhercegnő, Erzsébet királyné kedvenc lányának naplója 1878–1899*. Válogatta és sajtó alá rendezte Martina és Horst Schad. Királyi Házak sorozat, Bp., 1998 alapján.
11. Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1985. 27.
12. A hajó neve Elisabeth volt.
13. Gustav Bellegarde gróf császári főhadsegéd.
14. *Kedves Idám!* 56.
15. Wilhelm Tegetthof ellentengernagy (1827–1871).
16. *Kedves Idám!* 58–60.
17. *Kedves Idám!* 61. Mészöly Dezső fordítása.
18. *Kedves Idám!* 63. Mészöly Dezső fordítása.
19. Idézi F. Dózsa: „*Tanácsadó...* 8. A levelet a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzik.
20. Tolnayné Kiss Mária kommentárjából tudjuk, hogy Keglevics Béla és Károlyi István gróf a királyné állandó hódolói közé tartoztak.

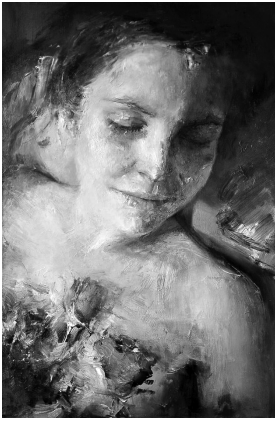
21. Mária Valéria főhercegnő naplója 216.
22. Monori Wertheimer Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából kiadatlan források alapján. Első kötet, külügyminiszteri kinevezetéséig. A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, Bp., 1910.782. A Königrätz fejezet a 252. oldaltól.
23. Wertheimer: Andrássy... I. 283.
24. Wertheimer: Andrássy... I. 285.
25. Erzsébet december 24-én született, az ünnepséget tartották karácsony után.
26. *Gróf Andrássy Gyula beszédei*. Kiadta Lederer Béla. Első kötet: 1847–1868. Franklin-Társulat, Bp., 1891. 194.
27. Fordította Tandori Dezső. Idézi Brigitte Hamann: *Erzsébet királyné*. Bp., 1988. 530.
28. Nagyon rossz szemmel nézték.
29. Károlyi Mihályné: Együtt a forradalomban 26–27.
30. Károlyi Mihályné: i.m. 29.

HERMANN RÓBERT

A TÁBORNOK NEJE – GÖRGEI ARTÚR FELESÉGE

Nagy emberek feleségei

„Adélnak
azt az ajánlatot tettem,
hogy ha eléggé szeret,
hát kövessen Toporcza
a jövő őszszel.
S ő beleegyezett.”

A 19. század nagy magyarjainak családi életéről viszonylag sokat tudunk. Közismert Széchenyi rajongó szerelme Selilern Crescentia iránt, Batthyány Lajos feleségének, Zichy Antóniának a közéleti szerepvállalása is köztudott. Már az iskolában tanultunk Petőfi Sándor és Szendrey Júlia szerelméről, a tájékozottabbak tudnak Kossuth feleségének, Meszlényi Teréziának férje politikájára gyakorolt vélelmezett befolyásáról, s a sort még hosszan folytathatnánk.

A 19. század egyben a magyar női emlékiratirodalom virágzásának kora is. Déryné, Szendrey Júlia, Batthyányné, Pulszky Ferencné Waltherr Terézia mellett emlékiratokat hagyott hátra a kalandos sorsú kémmű, Beck Vilma vagy az egyik első magyar írónő, Kánya Emília. Ugyanakkor szinte egyáltalán nem rögzült a magyar történelmi köztudatban Görgei Artúr feleségének, az elzászi francia születésű Adèle Aubouinnek az alakja.

Adèle Aubouin 1822. szeptember 10-én látta meg a napvilágot a franciaországi Pontarlier-ben. Apja a század elején még gazdag vasgyáros volt, de tönkrement, s Adèle születésekor már egyik vejének birtokán élt családjával. Adèle-nek két nővére, egy bátya és egy húga volt. A lány korán elárvult, először apját, majd 13 éves korában édesanyját is elveszítette. Emma nővére révén egy németországi leánynevelő intézetbe került, majd 17 éves korától nevelőnőként kereste kenyerét, előbb Németországban, majd Csehországban.

szágban. Itt először a Likawetz családnál dolgozott, majd innen került az egyik családtag révén Josef Redtenbacher kémikus professzor házába.

Itt ismerkedett meg a kilépett cs. kir. tisztból kémikussá lett magyar fiatalemberrel, Görgei (Görgey) Artúrral*, Redtenbacher kedvenc tanítványával. Erről a következőket írta emlékiratában:

„Egész személyiségét fellépésének rendkívüli szerénysége jellemezte, amely igen disztingvált benyomást gyakorolt ugyan, de anélkül, hogy a szemlélő, már első látásra valami rendkívüli impressziót nyerhetett volna róla. Csak a további társalgás folyamán, amelynek csakhamar urává lett, s amelyet felöltő ügyességgel vezetett, – és csak amikor a pápaszeme mögül elővillanó kék szemének meleg, kedves, mégis éles tekintete érte az embert, – amikor szellemes diskuszióját hallotta az ember, amely akárhányszor gúnyos éllel és meglepően erős kritikával villogott: csak akkor és apránként kapta a hallgató azt a benyomást, hogy egy ritka érdekes, rendkívüli férfiúval van dolga. – Ám azért a mélyebb érzésnek, az érzelmi melegségnek sem volt híján, sőt, aki a szavát hallgatta, könnyen juthatott arra a meggyőződésre, hogy ez az ember igazán sajátos keveréke az okosság-nak, a biztosan ítélt szellemi fölénynek és a – szentimentalizmusnak, de a szentimentalizmusa is változékony, fordulatos...”

Noha Görgei nem különösebben udvarolt a fiatal, csinos nevelőnőnek, 1848 januárjában – miután kiderült, hogy Adéle rövidesen visszatér Franciaországba – egyszer csak megkérte a kezét, s január 16-án el is jegyezte őt.

Maga Görgei 1848. január 19-én tájékoztatta unokatestvérét, Görgey Gusztávot házassági terveiről: „Én az első évtől fogva bejáratos voltam a házhoz, sőt az elmúlt nyáron három hónapon át falun ott is laktam nálok. Ekkor volt alkalmam Adélt közelből kiismerni és – megszeretni. Anélkül, hogy belőle valamit neki elárultam volna, magamban elvégeztem, hogy – ha ő érzelmeimet viszonzozza s én a Szepességen megkeresek annyit, a mennyi szükséges a megélhetéshez – egy év múlva elveszem. Ekkor közbejött, hogy Redtenbacher ánya júliusban szintén férjhez megy és hogy ekkor Adél, rokonai kívánságának engedve, visszatér Franciaországba. Már most ezt tovább szó nélkül nem nézhettem. Gyors elhatározással – számba vévén egyrészt, mindkettőnknek mily kevésre van szükségünk és hogy másfelől Mari nénénktől talán csak nem lesz sok, ha toporczi birtoka kezeléséért két szobát, az élelmet, fát s a t ... igénylek. – Adélnek azt az ajánlatot tettem, hogy ha eléggé szeret, hát kövessen Toporczra a jövő ősszel. S ő beleegyezett. De mivel társalkodói állása már augusztusban véget ér s ő azután nem tudna hová lenni, holott szeretne nem nagyon távol tőlem tartózkodni s a nyilvános decorumot is megfigyelni: ezért rövidíték az időn.”

Görgei március elején néhány napot Bécsben töltött, majd visszatért Prágába, ahol március 29-én feleségül vette Adéle-t. Tanúja volt a március 13-i bécsi forradalomnak és prágai forradalmi mozgolódásoknak, de élénk figyelemmel kísérette a magyarországi eseményeket is.

Az esküvő után az ifjú pár Bécsbe, majd onnan Pozsonyon át Toporcra utazott. Pozsonyban Artúr István társaságában az országgyűlés karzatán tanúja volt az áprilisi törvények születésének, s úgy vélte, „hogy ily nagy vívmányokat nem lehet – ingyen kapni! azoknak nagy ára, vérdíja szokott lenni; ezt az árát meg kell adnunk, ha előre nem: hát utólag”.

A táborkok 1848 augusztusáig Görgey, azt követően haláláig Görgei Artúrként írta alá a nevét. Egységesítési okokból a tanulmányban az utóbbi alakot használjuk. Felesége emlékirata Görgeyné alakban jelent meg.

Pozsonyból ismét gőzhajóval utaztak Pestre, majd onnan kocsin a Szepeesség felé, Toporcra vették az útjukat. Útközben megálltak Lőcsén, ahol meglátogatták Artúr anyai nagynanyját. Itt találkoztak Artúr fiatalabbik bátyjával, Árminnal is. Lőcséről Késmárkon át érkeztek meg Toporcra.

Görgei Artúr és felesége Toporcon töltötték mézesheteiket, Artúr átvette a birtok igazgatását, azonban május közepére megváltozott a helyzet. Artúr egyre nehezebben tudott szót érteni Mari nénivel, aki elhunyt férje hagyományos gazdálkodási metódusának megváltoztatásában szinte kegyeletsértést látott. Május 16-án megjelent a Batthyány-kormány felhívása az első 10 honvédszászlóalj szervezéséről. Artúr ezután úgy gondolta, a harctéren, immáron Magyarország katonájaként több hasznot hajthat, mint ha a háromnyomásos gazdálkodás vagy a vetésforgó előnyeiről és hátrányairól kénytelen naponta vitázni szeretett nagynénjével. Ezek után megállapodtak az öccsével, hogy mindketten belépnek az újonnan alakuló hadseregbe. A dolgot Istvánnak kellett előkészítenie, akit főnöke, Zsivora György pesti ügyvéd amúgy is felszólított, hogy térjen vissza a fővárosba, s foglalja el helyét az irodában. István dolga lett volna, hogy előkészítse bátyja századosi kinevezését a honvédséghez. Annyi bizonyos, hogy István május 18-án este már (vagy még) Pesten volt, mert a Radical Körben tartott adakozás során 5 forintot adományozott a haza védelmére.

Míndez István verziója a történeletről. Mindennek azonban némileg ellene szól az a levél, amelyet Artúr Toporcáról való távozása után írt a feleségének. Az ifjú férj 1848. május 26-án hagyta el Toporcot, s másnap reggel 7 órakor már Késmárkról írt levelet a feleségének. A levélben megismételte előző napi szóbeli ígéretét: „...nem keresem majd soha szándékosan a veszedelmet, és nem fogom elfeledni, hogy az élettemmel tenéked tartozom. Nem kockáztatom az életemet, sem az egészségemet, és nem leszek katona...” Bár ember tervez, Isten végez. – De ha kitörne a háború., és valamely végzetes fordulat által Magyarország fennállása forogna kockán, akkor beállok önkéntesnek, még pedig lehetőleg olyan csapathoz, mely közel tihozzátok táboroz.” A levél további részében arról ír, hogy le fog tenni „eddig örült” szerénységéről, „és igen igyekezni fogok szerezni magamnak olyan állást, amelyre hivatottságot érzek magamban”.

A levél egyértelműen a feleség aggodalmát kívánta eloszlatni, ugyanakkor érdekes, hogy Artúr milyen határozottan ígéri, hogy nem lesz katona (noha az ország végveszélyével kapcsolatos kitételben már nem tartja lehetetlennek sem azt). Ha a levélnek a megszerzendő állással kapcsolatos kitételét kombináljuk a fentebb említett, Görgey Istvánnak az Eötvösnél tett látogatásra vonatkozó adatával, elképzelhető, hogy ezekre ekkor, tehát május végén – június elején került sor. Eötvös május 24-én utazott Innsbruckba, s június 2-án tért vissza onnan, Széchenyi pedig június 19-én indult el oda; az említett időpontban tehát mindketten a fővárosban tartózkodtak. Ha e feltételezés igaz – amit a levél kitételei igen valószínűvé tesznek –, akkor abból az is következik, hogy Artúr ekkor még nem döntötte el, vajon a tudósi, vagy a katonai pályát választja-e; sőt egyelőre nagyobb hajlamot érzett az előbbi, mint az utóbbi iránt. Eötvös elutasító magatartása azonban eldöntötte a dolgot, s ismét a katonatiszti pálya került előtérbe.

Május utolsó napjaiban aztán Görgei Artúr is Pestre érkezett, s naponta várta a kinevezést. Június 5-én arról írt a feleségének, hogy „a megteendő lépések meg vannak téve, most csak várni kell az eredményt”. Idejét nagyobb részét a magyar nyelv tanulásával tölti. Egyben igyekezett megnyugtatni a feleségét, hogy

havi 80 pengő forintos fizetéséből takarékosan megélhetnek. „Hanem azt ne gondold, hogy mint századosnak, rögtön ellenség elébe kell indulnom és agyonlövetnem magamat. Ha itt volnál, csakhamar magad is nevetnél hijábaló halálos félelmeiden – annyira nyugodtan megy itt minden a maga természetes életvidor útján.”

Görgeit 1848. június 9-én kinevezték a Győrben szerveződő 5. honvédszászlóalj századosává. A kinevezési oklevelet azonban csak néhány nap múlva kapta meg, mert még június 12-én is arról írt a feleségének, hogy ugyan mindenfelől gratulálnak a századosságához, de még mindig nem nevezték ki. Ugyanebben a levélben számolt be a június 11-én a Károly laktanyában az oda beszállásolt honvéd újoncok és a szintén ott tanyázó, a fent említett olasz ezredből származó sorkatonák közötti véres összeütközésről is.

Görgeiné ettől kezdve a katonafeleségek általános sorsában osztozott: viszonylag ritka levélváltások, még ritkább személyes találkozások és állandó izgalom a férj sorsa miatt. Emlékirata alapján jól követhető 1848–1849. évi útvonala.

1848 augusztusában Pestre utazott, útközben Rimaszombaton megismerkedett Markusovszky Lajos orvossal, aki később férje orvosaként és barátjaként játszott meghatározó szerepet az életükben. Pesten szobát bérelt a Bálvány utcában, ahol időnként Artúr is megjelent. Rövidesen a Bálvány utcából átköltözött a Károly-kaszárnyába, ahol Görgei egyik rokonánál és tisztársánál, Kosztolányi Móricnál lakott. Kosztolányi feleségével, „a szép és kedves olasz” Mambrino Fannival rövidesen elvალaszthatatlan barátnők lettek.

Szeptember 28-án tanúja volt annak, ahogy a tömeg a meggyilkolt Lamberg altábornagy holttestét bekísérte a Károly kaszárnyába. Nyilván ennek a sokszereű élménynek is szerepe volt abban, hogy a két hölgy rövidesen elköltöztek Görgeiné. Budára ment lakni. Láhner György alezredes, majd ezredes, később tábornok lakásába. (Láhner korábban ugyanabban a cs. kir. gyalogezredben szolgált, mint Kosztolányi, s az ő felesége, Lucia Conchetti is olasz volt.)

Görgei ekkor már a Tiszán inneni önkéntes mozgó nemzetőrség szolnoki táborának, majd a Csepel-szigetnek a katonai parancsnoka volt. Szolnoki tartózkodása során többször beutazott a fővárosba. Szeptember 13-án, amikor levélben ajánlotta fel szolgálatait Kossuthnak, a levél végén megadta feleségének pesti címét is, hogyha a volt pénzügyminiszter valamit sürgősen üzeni akarna neki. Szeptember 24-én ismét Pesten járt, ezen a napon kapta meg kinevezését a Csepel-szigetre. Ezt követően csak két hét múlva, október 11-én látogathatta meg ismét a feleségét – aznap, amikor Kossuth személyesen fogadta, s titokban tábornokká nevezte ki.

Ezután hetekig nem találkoztak, de Görgei időről időre felhasználta az alkalmat, hogy a fővárosba utazókkal levelet küldjön neki. Görgeiné bejáratos volt a budapesti katonai társaságokba. Karácsonykor aztán Görgey Gusztáv társaságában Győrbe utazott, ahol férje éppen a város kiürítését készítette elő. Így aztán néhány nap múlva visszaküldte feleségét a fővárosba. „Most rajtam csüng Európa szeme. Az egész világ kíváncsi rá, mi történik majd velem és Windisch-Grätzcel” – mondta búcsúzóul.

Görgeiné nem sokáig maradhatott a fővárosban. Rövidesen újabb üzenetet kapott a férjétől, hogy utazzon toporci rokonaikhoz, ahol nagyobb biztonságban lesz, mint Budán. Az út előkészületeit Láhner György ezredes intézte. Görgey Gusztáv kíséretében, csikorgó hidegben Lőcsén és Késmárkon át Toporcra utazott, de miután időközben a toporci háztartás feloszlott, és a Szepesség egy ré-

sze ellenséges megszállás alatt volt, visszakocsizott Késmárkra, onnan pedig a Szepes és Liptó megye határán levő Lucsivnába egy ottani rokonukhoz, Szakmáry Donáthoz és nejéhez, Görgey Idához. Artúr egy ízben egy ismeretlen nővel pénzt küldött neki Lucsivnára, s Görgeiné ettől a nőtől értesült az elmúlt napok eseményeiről is.

Lucsivnán kereste fel Görgeinét Hrankay József nyugalmazott kapitány, s ajánlólevelet kért tőlem Görgeihez. Elmondta, hogy Windisch-Grätz nevében az a megbízatással megy hozzá, hogy rábírja fegyverletételre. Görgeiné mereven visszautasította Hrankayt, és kijelentette, hogy a férjére semmiféle befolyást nem akar gyakorolni.

Közben egy jó barátjától arról értesült, hogy a helyi hatóságok megtudták a kilétét, és hogy jó lesz menekülnie. Ezért elhatározta, hogy a táborba megy a férjéhez. Görgei főhadiszállását január 30-án este Liptószentmiklóson találta.

Este bál volt a megyeházán, de a mulatságon Görgeiné már nem vett részt, mert halálosan fáradt volt. Innen Lucsivnán át Poprádra, onnan Csütörtökhelyre vonult a tábor, majd február 4-én Lőcsére értek, ahol a főhadiszállást a megyeházán ütötték fel.

„Mialatt Artúr egymagában bezárkózott rögtönzött dolgozószobájába – írja emlékiratában –, hogy a további hadműveleteinek tervét dolgozza ki és erre az időre láthatatlanná lett mindenki számára, az alatt én arra használtam az időt, hogy rendbe hozzam nagyon is lerongyolódott öltözékemet és hogy újra emberi külsőre tegyek szert. Mert biz a tábornoknak nem igen lett volna oka elkérkedni felesége pompás eleganciájával... Még csak cselédem sem volt, mindent magamnak kellett csinálnom, varnom, olcsó selyemből ruhát rögtönözöm. Mint ahogyan vérbeli katona-asszonyhoz illik.”

Február 5-én a lőcsei főhadiszálláson nagy bált rendeztek a kávéház helyiségeiben. A táncmulatságra hivatalos volt az egész lőcsei és környékbeli társadalom. Görgeiné maga is ott volt a bálban, s tanúja volt, amikor pontban éjfélkor Görgei egy ezredtrombitás kíséretében megjelent váratlanul a kávéházi bálteremben, felment a pódiumra, a zenészeket elhallgattatta, s helyettük most az ezredtrombitás fújt a trombitájába, majd a beálló csendben a tábornok közölte, hogy Guyon Richárd ezredes hadosztálya elfoglalta a branyiszközi hágót, s ezzel megnyílt az út Eperjes és Kassa felé.

A tábornokné az éjszakát Lőcsén töltötte, másnap továbbment Szepesváraljára, ahol a szepesi káptalan vendége volt, az éjszakát pedig a püspöki palotában töltötte. Február 7-én haladt át a branyiszközi hágón, s elszörnyedve látta a két nappal korábbi küzdelem nyomait. Innen Sirokán át Eperjesre érkezett.

Eperjesen a császáriakkal együttműködő Hedry Ernő alispán lakásába szállásolták be, azonban alighogy a tisztálgatáshoz fogott, tiszték rohantak be a házba, s kimentették őt az időközben lángra kapott épületből.

Innen Kassára ment tovább a hadsereggel, ahol a Meskó családnál lakott, és megismerkedett „a kassai hölgytársaság színe-javával”, köztük a konzervatív Desewffy Emil szeretetreméltó nővérével, Semseynevel, aki estélyt is rendezett a honvédtisztek tiszteletére. A tisztikar halálából „a szeretetreméltó kassai hölgyek iránt” bált adott. „A vígasságra én az egyetlen és már jól ismert szürke selyemruhámat öltöttem magamra – írja emlékiratában Görgeiné. – A kassai hölgyek azonban, ragyogó szépségükhöz méltón, gazdag selyemruhákban jelentek meg, amelyeket nemzeti színű díszítések ékesítettek. A hölgyek pompás ékszer-

díszeket is aggattak magukra, de a bál végeztével a haza oltárára ajánlották fel e ragyogó ékességeiket.”

Kassáról Miskolcra vonult tovább a hadsereg. Görgeiné Mezőkövesdig együtt utazott a főhadiszállással. „...azt hittem, Mezőkövesden már kívülre leszek a harcvonalnak, holott most jutottam még csak igazán bele” – írja. Szobájából egész nap hallotta az aznap Kápolnánál kezdődő csata zaját. Február 27-én pedig ablakai alatt vonultak el az ütközet sebesültjeit hozó végtelen kocsisorok.

Február 28-án Mezőkövesden is lezajlott egy ütközet, de ezt követően a hadsereg visszavonult a Tisza mögé. Görgeiné ezután férje kívánságára elhagyta a tábornokot, és kocsin Tiszalókra ment, Görgei egyik segédtisztjének, Duka Tivadarnak a társaságában, aki egy uradalmi tisztviselőnél bérelt számára szállást. Itt ismerkedett meg Andrassy Gyula gróffal, a későbbi miniszterelnökkel is.

Március 9-én megjelent Görgei is azzal, hogy utazzanak együtt Debrecenbe. A tábornok ezen a napon kapta meg – többekkel együtt – a frissen alapított Magyar Katonai Érdemrend II. osztályát Kossuthtól. Magára az átadási ünnepségre a feleségét nem vitte magával. Még aznap este elhagyták Debrecent; Görgeiné visszatért Tiszalókra, Görgei pedig Egyekre a főhadiszállásra.

Néhány nap múlva, március 14-én Görgei főhadiszállása Tokajban volt, ahová Görgeiné is utánament. Itt Bónis Sámuel szabolcsi kormánybiztosnál szállt meg. Tokajban a helyi hölgyek valóságos rajongással vették körül a tábornokot, s évődtek Görgeinével, hogy elcsábítják a férjét, ami némileg bosszantotta az asszonyt.

A következő állomáshely március 17-én Miskolc volt, majd a hónap végén, március 30-án Eger. Görgei itt kapta meg az ideiglenes fővezéri kinevezését, s itt fogadták el a tavaszi hadjárat haditervét. A tábornok közölte nejével, hogy csaták hosszú sora áll előtte, s ezért hátrahagyja őt Egerben.

Görgeiné néhány napig itt maradt, a helyi káptalan vendégeként. A papok nagy előzékenységgel viselkedtek vele, s megpróbálták számára olyan szállásról gondoskodni, ahol közelebb lehet a hadsereghez, biztonságban van, s könnyebben kaphat híreket a férjéről. Végül Parádot ajánlották számára, ahol a Károlyi grófok egyik hivatalnokánál szállt meg. Nagyon egyedül érezte magát, mert egy cseléden kívül nem volt társasága.

Április elején aztán két, becsületszóra szabadlábban járó osztrák tiszt érkezett a településre. A két tiszt állandóan whistet játszott Görgeinével, aki emlékirataiban is azon sajnálkozott, hogy milyen rossz kártyapartnere lehetett a tiszteknek. Rövidesen sebesült honvédtisztek is jöttek, s Görgeiné minden szállítmány érkezésekor azon aggódott, hogy a férje is köztük lesz. Szerencsére nem így történt, sőt rövidesen levelet kapott a férjétől, amelyben az a tavaszi hadjárat diadalairól számolt be neki.

Az újabb személyes találkozóra csak 1849. május 21-én, Buda bevétele után került sor. A sikeres ostromot követően Görgei az öccsét, Istvánt küldte Parádra a feleségéhez. Az asszonyt azt követően Mjk József őrnagy és a két fogoly osztrák tiszt kíséretében utazott fel Pestre, ahol előbb a Magyar Király szállodában, majd Festetich György gróf hívására az ő palotájában szállt meg. Május utolsó napjaiban valósággal fürdőzött férje dicsőségében, akit, bárhová ment, mindenütt éljenző tömeg fogadott. Maga a tábornok folyamatosan kérte és intette nejét, hogy minden körülmények között viselkedjen és öltözködjön a legnagyobb egyszerűséggel. Görgeinének ez nem esett nehezére, hiszen, mint írja, ez a viselkedés felelt meg ízlésének és természetének.

Június 5-én tanúja volt Kossuth pesti bevonulásának – a diadalmenetet szállása ablakából nézte végig. Miután Görgei hol a fővárosban, hol Esztergomban,

hol Tátán, hol a hadseregnél tartózkodott, a felesége is elhagyta a fővárost. Előbb Tátára, majd onnan Esztergomba utazott, ahol a primási palotában szállt meg. Június 29-én vagy 30-án itt kapta férje levelét a június 28-i győri csatavesztésről azzal, hogy minél messzebbre távolodjék el a hadszíntértől (Görgei egyik segéd-tisztje, Bakody Tivadar családjának tiszaroffi kúriáját ajánlotta). Görgeiné végül csak Pestig ment, ahol július 3-án értesült az előző napi komáromi csatáról s arról, hogy férje súlyos fejsébet kapott egy lovassági összecsapásban. A Komáromból a fővárosba érkező orvosok igyekeztek megnyugtatni a tábornoknét, nem sok sikerrel. Július 5–10. között valamikor levelet kapott Görgeitől, aki beszámolt benne állapotáról, hozzátéve, hogy keressen magának minél távolabbi menedéket, s talán legjobb lenne, ha visszatérne Franciaországba a rokonaihoz. Egyben elküldte félhavi fizetését is.

Görgeiné ezt követően a hadügyminisztérium elnöki osztályfőnökének, Molnár Ferdinánd ezredesnek és másoknak a rábeszélésére a kormány új kijelölt székelyére, Szegedre utazott, Molnár családjával együtt. Előbb Ludvig Jánosnál, Görgei volt kormánybiztosánál, majd a Wodianer családnál lakott. Szegeden tanúja volt az ottani lőporgyár felrobbanásának július 28-án. Találkozott Láhner György tábornok feleségével, s vele együtt hagyta el a várost július 30-án vagy 31-én.

Aradra utaztak tovább, ahol Görgeiné Láhneréknél szállt meg. Augusztus első napjaiban, valószínűleg 4-én felkereste a várban a betegnek fekvő Damjanich János tábornokot, aki igen szívélyesen fogadta őt. Ott maradt ebédre, a társaságban ott volt Aulich Lajos tábornok, a hadügyminiszter is.

Az ebédet követően Damjanichnál hirtelen megjelent Kossuth Lajos. Görgeiné itt találkozott először személyesen a kormányzóval, aki igen jó benyomást tett reá. Emlékirata szerint Kossuth azonnal a katonai kilátásokról kezdett el beszélni, s a kormányzó optimizmusa már-már rá is átragadt, amikor hirtelen futár érkezett Görgeitől a Nagysándor József tábornok hadtestének augusztus 2-i debreceni vereségéről szóló hírről.

Augusztus 5-én vagy 6-án Üchtritz Emil alezredes és Piller János (?) kíséretében elhagyta Aradot, hogy Görgei észak felől közeledő hadseregéhez siessen. Hosszan tévelyegtek az utakon, késő este értek Simándra, majd másnap Nagyszalontára. Itt találkozott hosszú idő óta először Görgeivel. A találkozás megdöbbenítő volt: „Artúr kilépett a házból, és én láttam, hogy néhány hét alatt ilyen borzasztóan megváltozott a sebe miatt. Júniusban virágzó, fiatal, erős embert hagytam el, és Szalontán sápadt, gondtól és testi fájdalomtól megviselt embert találtam” – írja emlékiratában.

Találkozásuk rövid volt, mert Görgei az ebédet követően utasította Danielisz János ezredes, a tábori főintendánst, hogy kísérje a feleségét Nagyváradra a Hankovich családhoz. (Hankovich György képviselő, honvédőrnagy maga is Görgei leghívebb emberei közé tartozott.)

Az oroszok nagyváradi bevonulását követően a család Görgeinét egy közeli majorságba menekítette. Augusztus 16-án itt értesült a fegyverletételről. Valószínűleg még aznap beutazott Nagyváradra, s itt találkozott újra a férjével.

Az elkövetkező napok kétségek és remény közepette teltek mindaddig, amíg meg nem jött a hír, hogy a cár kegyelmet adott Görgeinek, és a fiát küldte Ferenc Józsefhez ennek kieszközlésére – ennek megtagadása esetén pedig Oroszországba viteti Görgeit. Rövidesen aztán megjött Haynau cs. kir fővezér levele a császári kegyelemről, illetve az a rendelete, hogy Görgeinek és családjának

Andrássy Norbert cs. kir őrnagy kíséretében száműzetése kijelölt helyszínére, a karintiai Klagenfurtba kell utaznia.

„Egy meteorszerűen ragyogó és meteorszerűen lebukott kurta dicsőség után így költöztünk mint hazátlan idegenek egy idegen és ismeretlen országba, idegen és ismeretlen emberek köze” – írja emlékiratában Görgeinek.

Görgeinek 1849 után kevés működési tér jutott. 1849–1867 között a karintiai Klagenfurtban, majd Viktringben élt rendőri felügyelet alatt feleségével, majd itt született két gyermekével, Bertával (1850–1934) és Kornállal (1855–1933). Fennmaradt levelezése a tanú rá, hogy e tizennyolc év alatt felesége volt a család egyik fő összetartó ereje, ő lendítette át férjét nemegyszer az időről időre rátörő elkeseredettségen vagy önvádon. Sőt 1862-ben felesége rokonságát felhasználva két emlékiratban fejtegette francia politikusoknak, hogy a francia császárság létérdeke Ausztria hatalmának biztosítása, ez pedig csak a magyar alkotmányosság helyreállítása révén képzelhető el.

A kiegyezést követően felesége egyengette számára a hazatérés útját; járt Deáknál és Andrássynál is. Más kérdés, hogy a hosszú száműzetés és a meglehetősen gyötrelmes hazatérés kikezdte a kapcsolatukat. (Egyes források szerint Görgeinek Ausztriában volt egy futó viszonyból származó, házasságon kívül született gyermeke is; nyilván ez sem tett jót a családi összetartásnak.)

Miután Görgeinek nem sikerült itthon megfelelő munkához jutni, az 1870-es években az erdélyi vasútépítésekben dolgozott munkafelügyelőként. Ide, érthető módon nem vitte magával a feleségét, aki aztán 1876-ban a toporci rokonsághoz költözött, akik nagy szeretettel vették körül. A tábornokkal többé nem éltek együtt – Adéle (vagy ahogy magyarul nevezték, Etelka) Toporcon élte életét 1900-ban bekövetkezett haláláig.

Élete végén tollba mondta emlékiratát fiának, Kornélnak, aki aztán anyja halála után „piacra dobta” a kéziratot, de végül Görgey Istvánnak sikerült azt visszavásárolnia. Ő továbbadta unokaöccsének, Görgey Albertnek, akitől viszont Kardos Samu debreceni ügyvéd, amatőr történetíró (egy terjedelmes, de megbízhatatlan Wesselényi-monográfia szerzője) kapta kölcsön a kéziratot. Noha írásba adta, hogy Görgey Albert engedélye nélkül nem közöl semmit a kéziratból, 1911-ben *Az Est* című napilap hasábjain 16 folytatásban közreadta a munka kivonatos fordítását. Az eredeti kéziratnak azóta nyoma veszett, így a történészek hálásak lehetnek az inkorrekt eljárásért Kardos doktornak, hiszen az ő közlése nélkül ma jóval kevesebbet tudnánk Görgeinek személyiségéről és sorsáról. Egy olyan sorsról, ami azt példázza, hogy a hozzátartozók legalább annyira kénytelenek osztozni a nagy emberek dicsőségében, mint a kálváriájukban.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Görgey Artúr *élete és működése Magyarországon*. Szerk. Simon V. Péter. Bp., é. n.

Görgey Albert: *A toporci és görögői Görgey nemzetség és a svábóci és tótfalvi Sváby nemzetség történetéből*. II. javított és bővített kiadás. Igló, 1909. [1910.]

Görgey Artúr: *Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben*. S. a. r. Katona Tamás. Pro Memoria. Európa Könyvkiadó, Bp., 1988. II

Görgey István: *1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások*. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. Bp., 1885–1888. I–III.

Görgey István: *Görgey Arthur a száműzetésben, 1849–1867*. Bp., 1918.

Görgey István: *Görgey Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1916. 454.

Görgeyné naplója. Közli Adorján Andor. *Az Est* 1911. febr. 5. – márc. 3. No. 38–54.

Kosáry Domokos: *A Görgey-kérdés története*. Bp., 1994. I–II.

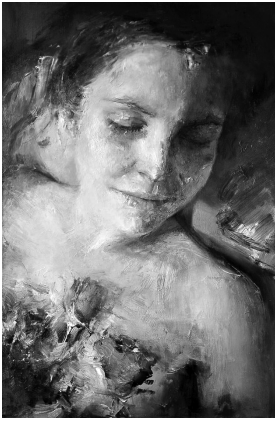
Pelyach István: *Egy korszakzáró és áru-ló-mítoszt teremtő fegyverletétel*. Duka Tivadar emlékirata a világosi fegyverletételről. AETAS 1992. 1–2. sz. 158–172.

Pethő Sándor: *Görgey Artur*. A hadműveleteket leírta Julier Ferenc. Bp., é. n.

CSAPODY MIKLÓS

AMITIÉ AMOUREUSE

Gróf Bánffy Miklós és báró Bornemissza Elemérné
Szilvássy Karola

Kettejük históriája mára tehát romantikus történetté lett, amelyet érthető módon Bánffy személye von különös fénybe mindazzal együtt, amit neve jelent a 20. századi magyar történelemben, Erdély, a magyar kultúra történetében.

Élete két nagy szerelme közül az első Bánffy Miklósnak (1873–1950) több mint ötven évig tartó kapcsolata volt. Ez a „szerető barátság”, amely csak a szellemi társ halálával szűnt meg, nem a férjes asszonnyal, báró Bornemissza Elemér (1868–1938) feleségével kezdődött. Kecsetfalvi és cseszeliczei Szilvássy Karola (1876–1948), Bánffy életének „örök útitársa”¹ első találkozásuk idején tizenhét éves, Bánffy húszéves volt. A lány édesapja Szilvássy Béla (1841–1920) hadrévi földbirtokos, édesanyja báró Wass Antónia (1856–1936) volt. Nyílt titokként számon tartott viszonyukat kortársaik mindvégig azzal a mindkettejüket tisztelő megértéssel vették tudomásul, ami nem volt magától értetődő a többnyire csendes, más-kor botrányos kolozsvári társasági flörtök (há-zasságtörések) külsőre oly diszkrét világában. „Hogy szeretik egymást, azt nem titkolták, azt mindenki tudta. Hogy viszonyuk van-e való-ban, az bizonytalan maradt. Összetartozásukat azonban fölemelt fejvel viselték, és éppen emiatt a társaság ezt tudomásul vette.”² A tisztelet nem az arisztokratáknak, hanem személyiségüknek és teljesítményüknek szólt. A korai esztendő-kben kölcsönösen heves, amitié amoureuse-zé csupán jóval később szelídült szerelmüket csak az utókor pletykákra és sztorira éhes kíváncsi-sága stilizálta legendává nemzedékek multán. Pedig kettejük történetében nincsenek nagy titkok, amelyekhez kiragadott színes adalékokkal lehetne közelebb jutni. Titkok és legendák he-

lyett adatok vannak, báró Bornemissza Elemérné Szilvássy Karolának az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában őrzött hagyatéka egyelőre mégis feldolgozatlan.³ A „Bánffy-divatot” azonban, akárhányszor ismétlődjenek is ugyanazon idézetek, tévedések és hangzatosságok, nem volna helyes elmarasztalni. Hiszen ugyan mi más vetett volna némi fényt, eleinte méltatlanul keveset Szilvássy Karola nemes alakjára is, ha nem Bánffy újabb reneszánsza, amely műveinek újabb kolozsvári kiadásai után kezdődött?

Kettejük históriája mára tehát romantikus történeté lett, amelyet érthető módon Bánffy személye von különös fénybe mindazzal együtt, amit neve jelent a 20. századi magyar történelemben, Erdély, a magyar kultúra történetében. Ez a különleges „irodalmi szerelem” ugyanis nemcsak azért vált mára mutatósan divatozóvá, mondhatni piacképesé, mert az intim történet hősei híres és érdekes erdélyi magyar arisztokraták. A fokozott érdeklődés legfőbb oka, hogy főszereplője nem más, mint a páratlan életművet maga után hagyó Nagyúr, az öregségére mindenét elvesztő tragikus Bánffy. Kapcsolatuk azonban, bár valóban romantikus volt, nem az a típus-történet, amelyben a szeretett, mintegy „mellérendelt” nőt egy nagy formátumú férfi szerelme teszi híressé. Azért nem, mert sokféle tehetségű, nagyra hivatott, tevékeny, szellemileg egyenrangú, egymást támogató, sok tekintetben egymásra utalt erőteljes személyiségek szó szerint a sírig tartó bensőséges viszonyáról van szó. A történet nem hagyományos azért sem, mert mindkettejük pályafutása nemcsak „regényes”, hanem egyedülálló. Gaál Gábor az arisztokrácia és a polgári irodalom iránti ellenszenvét összekapcsolva Bánffyt annak idején többek között azért kárhoztatta, mert „közel nyolcszáz oldalon át csak Milóth Adrienne érdekli, a főhős Abády gróf szerelme, ez a tényleg csillogóvá ábrázolt asszony. Készséggel elismerjük, hogy ez a figura a hivatalos magyar irodalom nőgalériájában megkülönböztetett helyre kerül. Milóth Adrienne egész lénye olyasfajta lemezre hangolt, amelynek zenéjéből édességgel szüremlik a csáb minden magyar uralkodó osztálybeli ideológus és minden magyar kispolgári varróleány felé.”⁴ Az elismerve lebecsülő osztályharcos Korunk-kritika ellenére a pontosan ábrázolt, korántsem csak irodalmi valóság a *Megszámláltattál...* lapjairól ismerhető meg, mégpedig a kulcsregény hősnője, Szilvássy Karola által jóváhagyott végső változatban. A *Megszámláltattál...* regényideje 1904-et mutat, Karola és Miklós megismerkedésére azonban már jóval korábban sor került. Miklós, aki 1891-ben magántanulóként végezte a budapesti VII kerületi Magyar Királyi Állami Gimnáziumot, két évig a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem joghallgatója volt. 1893-ban apja, gróf Bánffy György (1843–1929) döntése szerint a budapesti egyetemre iratkozott be, ahol 1895-ben szerzett államtudományi doktorátust. A bécsi gyermekévei után családjával Budapesten élő „kedves és nagyon intelligens”, ám „főlemelt állal, könnyörtelen daccal” járó és „a maga természete szerint és szabadon” élő fiatal lánnyal első fővárosi egyetemi esztendeje alatt, ám valószínűleg Kolozsváron találkozott először. Regénybeli jellemzése szerint Karola „Furcsa, önálló gondolkozású leány! Legtöbb dologban más, mint a többi. [...] mindig valami komoly meggondoltság volt a nézésében.” Az ifjú Bánffynak rögtön megtetszett „sudár, még nagyon leányos termete, az a könnyű és mégis erőre valló járása, melynek látásánál mindig a vadászó Diana képére kellett gondolnia, mely a Louvre Fontainebleau-termének egyik kincse. Ugyanazok a kissé elhosszabbított arányok, az a viszonylag pici fej, az a rugalmas visszahajló derék, amint az istennő egyik kezével a vállá fölött egy nyilat vesz ki a hátán függő tegezből.” Hamarosan „kacér, férfibolon-

dító nőként” mutatta magát, akit a kolozsvári sétatéri korcsolyapályán „nyugtalan életszomjúság” röpít. Abády Adrienne-ben észrevett „valami végzetes erőt, mely hatalmasul hajtja öntudatlanul, lappangó erőt, mely bűvösen végzetes lehetne...” Mintha „legbelül a forma, a lendület, a tovaszállás mögött mintha a természet nagy erőit látnám, ahogy repült”. A kolozsvári felsőbb társaságban nem kis botránkozást keltett, hogy Adrienne este korcsolyázik, és nem „mint a többi rendes hölgyek, délben, hogy nem táncol csárdást, hogy a temetőben szokott sétálni és – ez a legszörnyűbb! – hogy otthon a földön szeret ülni.” A bálokon olyan volt, „mint egy karcsú fekete párduc. Azok pihennek le ilyen egyenletes és rugalmas hangtalansággal, mozgásuk semmi részében nem gyorsul, nem zökken sehol, de egyforma harmóniában megy végbe.” Máskor „Valami belső tündöklés ragyogott át a bőrén, az álla magasan, nagy sárga szemei tágra nyílván. Majdnem a Medúza maszkja, félelmetes és gyönyörű! Mintha kaján öröm vonta volna szét tágra nyílt ajkait.” A lány arca „Gyönyörű Medúza-arc vagy a tragikus múzsáé, amit vadul körülkígyóznak kunkor fekete fürtök”. Abády tehát olyan nőbe szeretett bele, aki nemcsak „komplikált és szeszélyes”, hanem, aki „veszélyes és végzetes” lévén megzavarta lelki nyugalma. Úgy döntött hát, „ki fogja égetni magából a vágyat, mely a nő teste után gyötri. A barátságuk pedig fennmaradhat, olyan »amitié amoureuse«-féle, ahogy Goethe a Lotte iránti szerelmét kiírta magából.”

A főváros pezsgő életében gyorsan magára találó fiatal Bánffy az is vonzotta, hogy a lánynak „Társalgás közben nem kellett kerülnie a külföldi vonatkozású témákat, világtörténelmi vagy irodalmi hivatkozásokat, melyekért némelyek megorroltak, és azt hitték róla, hogy hivalkodni akar az ő ismereteivel. Adrienne meglepően tájékozott volt ezekben. Kitűnően beszélt nyelveket. Roppant szeretett olvasni, de azt a kontesztliteratúrát, amellyel az akkori leányokat tartották, lázadóva utálta. Lázadóva, mert ő abban a lausanne-i intézetben, melyben nevelték, hallott Flaubert-ről és Balzacról, Ibsenről és Tolsztojról, és emésztő vágyt élt benne megismerkedni komoly értékű művekkel.” Karola alakmása feltűnt Kuncz Aladár *Felleg a város felett* című regényében is; ha „érdekelte valami, amikor olyan emberekkel érintkezett, akiktől várt, vagy kért valamit, olyankor kinyulladtak szemei s egész lényét elöntötte a fölényes intelligenciának és a kifinomult érzékiességnek a fénye. Csak ha élt, mozgott, akart és vágyakozott, akkor volt elemében. [...] Képei, szobrai, bútorai nem olyanok voltak, mint a többi arisztokratáé. Egy ősök portréját sem lehetett a falon látni. Úgy látszik, ő elég volt saját magának... [...] Volt egy eredeti Cézanne, két Picasso-képe. Nagyon büszke volt rájuk. Azonkívül még sok rajz és metszet. Egy fürdőző katona Kernstocktól, egy szép, komoly Rippl-Rónai. [...] A zongorán Debussy-kotta volt kinyitva. Könyvtárát hálósobájában tartotta a grófnő. Hat-hét elszórtan elhelyezett ébenfa-szekrényben sorakoztak a könyvek. Anatole France, Romain Rolland, Shaw, Chesterton, a teljes Hauptmann, Hebbel, D’Anunzio.”⁵⁵ Báró Bánffy Éva szerint Karola, akit Kuncz a regényben „valóságos démonnak” nevezett, „nagyon »felhajtásos«, jó kondíciójú nő volt, okos, szellemes, amit a férfiak abban a korban nemigen szerettek. Miklós bácsival nagy volt a szerelem, de túl okosak voltak mind a ketten, uralkodó típus mind a kettő.”⁵⁶ Abády Bálint szerelme azonban „nem holdvilágos rajongás”, nem „csilingelő fölörtbeszéd” vagy „pláatói álmodozás” volt, hanem a férfi „céltudatos vágya, akinek minden kell, akivel nem lehet alkudni”, a szerelem tehát hamar eljutott a házasság gondolatáig. Gróf Bánffy György mégsem adta áldását fia, Erdély leggazdagabb örököse és az ext-

ravagáns Karola egybekelésére. Miklós tovább élte a regényében ábrázolt irodalmi, széptevő és kártyás életet, Karola pedig, aki báró Kemény János szerint „azokhoz az asszonyokhoz tartozott, akikkel kapcsolatban kénytelen volt mindenki állást foglalni vagy mellette, vagy ellene”, a nők teljes egyenjogúságának harcosaként „lelkesegett a szüfrazsettekért. A legújabb divat szerint öltözködött, ízléssel ugyan, de mindig jóval modernebbül, mint mások. Internacjonalistának vallotta magát. Szerette a naturalista, »nem úri kisasszonyoknak« való könyveket. [...] Sok embert bosszantott Karolának nemcsak a modernsége és a vitára mindig kész szája, hanem az is, hogy nem szegyélli földműves rokonságát. [...] Szabadulni akart a »konteszkek« megalázó helyzetéből, s elhatározta, hogy férjhez megy.”⁷ 1896-ban az ugyancsak dúsgazdag báró Bornemissza Elemérrel, a Károlyi grófok uradalmainak vagyongazdálkodójával kötött házasságot.⁸

Karola, aki a kolozsvári társasági életben már lány korától állandó botránkozást keltett, gyermekora színpadi játéka után 1902-ben egy francia színdarabban lépett fel. „A nehéz s gyakorlott színésznőt is próbára tevő feleség szerepében b[á]r[ó]. Bornemissza Elemérné oly rendkívül ügyes, átgondolt, rutinos alakítást nyújtott, mely a legőszintébb csodálatra ragadta a közönséget. A tegnapi est különben határozottan az ő sikere volt.” Ibsen *Nórájában* „egyénisége s észak örök asszonya, a kutató, tömör szenvedélyű, problematikus lelkű Nóra között van valami finom szellemi láncolat. Különösen ahhoz a Nórához áll nagyon közel, aki a második felvonásban kétségbeesetten tarantellázik, hol a lelke tele van a vihar tomboló áradatával... [...] A fin de siècle ideges asszony, aki a gondolataival, az idegeivel szerelmes inkább, a gondolatok csábítják erre vagy arra, mint a forró véralkata.”⁹ Kemény János szerint Karola „Szenvedélyesen tudott gyűlölni és ugyanolyan szenvedéllyel tudott jó lenni. [...] Nem félt senkitől és semmitől, megingathatatlan volt fatalista hitében. Az élet csúcsein álló emberek között nagyon sok ellenséget szerzett magának harcos szókimondásával, de egyre több és több barátot, csodálókat az elesettek, az igazi nyomorultak és szerencsétlenek között. Az arisztokrácia túlnyomó része mételynak tekintette, gennyes sebnek, melyet ki kellene vágni a Társaság testéből, nehogy megfertőzze az egészet.”¹⁰ *Megszámláltattál...* kolozsvári jelmezbájlán „Nagyon hosszú, sima fekete ruha volt rajta, mindenütt elfödve acélfényű »paillette«-ek csillogó pénzecskeivel, amik halkan zörögtek, ahogy járt. Mintha valami varázslatos kígyópáncélba öltözött volna. Magasan hordott fején széles aranykorona. A mandzsu császárnék képein látunk ilyet. Vékony aranyvirágok sokfajta művességben, amik arasznyira kihajlanak kétfelől. Indagörbülésük végeit kőöntvény bojtazzák, ércvirágok ezek is, piros ékkövel megtűzdelve, mintha vércsöpp hullana ki a kelyhükből. Szemöldökeit és pilláit megnyújtotta karbonnal kissé rézsütosra, ahogy kínai nőhöz illik. Fekete haja, elefántcsontszínű teste és halvány arca, melyen semmi pír sincs, csak a vadul vörös száj, valóban távol-keleti látomásként hatott. Titokzatos meseistenő, aki valamely pagodából indult ide. A ruha mélyen kivágva, diadalmasan.”

A fővárosban nagy lábon élő „tékozló fiút”, Miklóst 1897-ben a rokonság „családtanácsa” egyéves „gondnokság” alá helyezte; amit az egyik lakatlan Bánffy-kastélyban kellett eltöltenie, mielőtt az apai akarat 1899-ben a tengerészeti hatósághoz Fiumébe, 1900-ban a Földművelésügyi Minisztérium információs irodájába, Berlinbe vezette. Első képviselősége (1901) kezdetén huszonnyolc éves volt, Ady által elismerően méltatott *Naplegenda* című drámáját pedig, amelyet Karolának írt, 1906-ban adta ki, abban az évben, amikor elfoglalta

Kolozsvár és Kolozs vármegye főispáni székét. Szerelme eközben hosszú dél-afrikai utazásra szánta el magát: 1908-ban rokonával, báró Aczél Elemérné gróf Wass Máriával felkereste Mária testvére, az 1902-ben a búr háborúban elesett ifj. gróf Wass Albert transvaali sírját. Southamptonban szálltak hajóra, majd, mint Hunyady Sándor írta, „A két magyar arisztokrata hölgy hetekig utazott öszvérfogaton, kaffer-eszkort kíséretében a bozótokkal tarkított, elhagyott dél-afrikai mezőségeken, míg végre tövistől összeszurkálva, barnára égve, a maláriás és forró vidékeken át elértek ahhoz a bushoz, ahol Wass Albert grófnak az angolok által emelt fejfája állt.”¹¹ Utazásuk végén eljutottak a Viktória-vízeséshez is.¹² Karola, miután egyetlen gyermeke, Hubert 1903-ban meghalt skarlátban, visszaköltözött Erdélybe, férjétől pedig, aki biztosította kolozsvári megélhetését, külön élt, később sem váltak el. Monostori út 4. szám alatti házáat, amelynek egy részét haláláig lakta, gazdagon, a rá jellemző választékos ízléssel rendezhette be. Keresztfia, Óváry Zoltán emlékei szerint „kissé túl merev volt, pedig nem szigorúságot, hanem lány szépséget sugárzott. A legelegánsabban öltözködő nő volt az egész Osztrák–Magyar Monarchiában. Kivételesen jártas volt az irodalomban és a művészetekben. A magyaron kívül beszélt még németül, franciául, angolul és olaszul is. Az év két legmelegebb hónapját Velencében töltötte, ahol a régi velencei családok mindig szívesen fogadták.” Életének újabb emlékezetes eseménye volt, hogy amikor 1912-ben Blériot Pesten járt, „odautazott, hogy szemtanúja legyen az első magyarországi repülésnek. Ott azután azt mondta férjének, [...] szeretne felrepülni Blériot-val”, aki azonban „nem akart senkit se felvinni, nőt meg éppen nem”.¹³ Nem akarta rögtön elutasítani, ezért szinte megfizethetetlen összegben, tízezer aranykoronában szabta meg az árat. Ám mivel a báró elküldött a pénzért, állítólag felesége lett a világon az első nő, aki repülőgépre ült.

Egy évvel azután, hogy Bánffy 1912-ben a Nemzeti Színház és az Operaház intendánsa lett, a Janovics Jenő pártfogását élvező Karola *Az apacs nő szerelme* címmel rövid mozifilmet rendezett. Intendánsi gondjain Bánffy kizárólag apjával és vele osztozott.¹⁴ Ekkor következett Bánffy életének újabb fordulata: Váradi Arankával (1886–1966) való sorsdöntő találkozása. Az ifjú színésznő, aki huszonhat évesen Lengyel Ernő *A császárpárádé* című darabjának főszerepét, Eugénia császárnét játszotta, „később a feleségem lett. Őt személyesen nem ismertem. Színpadon persze gyakran láttam. Első és óriási sikere *A vadkacsában* el nem múló emlékem maradt. De most, amikor felém jött, mélyen kivágott rokokó ruhában, hajporosan és azon az ő egészen egyéni módján, ahogy kezét nyújtva, a karja kilövellt felém, valami bűvöletet éreztem, ahogy a vasat vonzza a mágnes, ami innen induló szerelmünk első szimptomájaként hatott öntudatlanul reám.”¹⁵ Aranka 1903-tól a Nemzeti Színház tagja, 1923-tól örökös tagja volt, apja Váradi Antal (1854–1923) drámaíró az Országos Színművészeti Akadémia igazgatója, a Petőfi Társaság főtitkára, 1895-től a Nemzeti Színház dramaturgia. Noha Bánffy közel negyvenévesen már „benne volt a korban”, Arankát, aki Fekete Sándor (1885–1972) szülész-nőgyógyász főorvos boldogtalan felesége volt, csak tíz évvel a nősülését ismét elutasító apja halála után, Aranka gyermektelen házasságának felbontása után vehette nőül, amikor leányuk, Katalin már tizenöt éves volt.

Az első világháború kitörésekor Bánffy is bevonult, Karola pedig, akivel újraéledt a szerelem, és aki már nemcsak szakképzett bába és diakonissza volt, hanem képesített sebészeti ápolónő is, 1914-től két évet az orosz fronton töltött; önfeláldozó szolgálatáért már 1917-ben megkapta az I. osztályú Erzsébet Rendet.

Mielőtt besorozták volna, Bánffy sógorától, báró Barcsay Tamástól azt kérte: „Szilvássy Karolát, kihez évek hálája és szeretete fűz, mindig szeressék és megbecsüljék: *minden tekintetben*, ha szüksége volna, anyagilag is támogassák élete végéig, és ezt a kívánságomat neki is megmondják, mint utolsó akaratomat.”¹⁶ Trianon után, 1921–22-es külügyminisztersége idején nem térhetett haza Erdélybe, hogy lássa Karolát, 1922-ben azonban Aranka utazott el hozzá Velencébe. Amikor 1923 végén először hazalátogatott, Bonchida és Kolozsvár élménye „erősen hatott reám. Otlétem alatt először villant meg bennem az a gondolat, hogy végleg visszajöjjenek szülőföldemre és távol minden politikától, újra irodalmi munkába fogjak.”¹⁷ Kuncz akkor úgy látta, „Hajában már a zord idők hava csillog, leeső, franciás bajusza fölé mély ráncok vésődtek, de szemében ugyanaz a bizonytalan, sorsát kutató tekintet él, amely nyilván elárulja, hogy lelke legmélyén erdélyi, és egyenes kivetítése, késői, de közvetlen hajtása annak a nemzedéknek, amely századokkal ezelőtt itt Erdélyben bontatlan intellektussal és akarattal történelmet s műveltséget teremtett.”¹⁸ 1923–27 között betöltötte még az Országos Magyar Képzőművészeti Tanács elnöki tisztségét is, ötvenegy éves korában azonban végleg hazaköltözött. Rövidesen nemcsak a birtokok irányítását vette át, hanem az Erdélyi Szépművészeti Céhét az irodalmi elit könyvkiadójává, az Erdélyi Helikont az irodalmi transzilvanizmus jól szerkesztett folyóiratává, a marosvécsi várkastélyt pedig az egyre bővülő helikoni kör műhelyévé tette, főként a kastély gazdája, Kemény János és Szilvássy Karola segítségével. Szántó György, aki addigra végleg elvesztette szeme világát, így számolt be az 1927-es helikoni találkozóról: „Bornemissza Eleménné, kinek lelkes figyelme mindenre kiterjed, szigorúan szól rám: jöjjön Szántó, eleget ült mégis már. Megsétáltatom egy kicsit, hogy el ne hízzon [...] Engedelmesen követtem a parkba a csupa szív, csupa energia magyar dámát, ki élete fő ügyének a Helikont tekinti. – Tudja, ebben a kastélyban egész évben e négy napra készülnek. A család három szerény szobát lakik, mindent, de mindent a helikoni napokra tart előkészületben. [...] Irodalomtörténet, milyen száraz is vagy te ennyi kötelességtudó, szerető áldozatkészséggel szemben... – gondolom magamban a bárónő kellemes zengésű altját hallgatva. Szeretném minden szavát feljegyezni, többet mondanak ezek az apró intimitások nagy, korszakjellemező fejezeteknél.”¹⁹ *Fekete éveim* című regényében Szántó később úgy emlékezett, „Meggyőződtem arról, hogy emberismeretem nem hagyott cserben, a bárónő az volt, akit az első öt percben megéreztem benne, az maradt számomra aztán éveken át, mind a mai napig. Hűség és megbízható ember, egyéni gondolkodású, mélyen érző, igazi asszony, aki sok arcát ismeri az életnek, fájdalmait, örömeit, vágyait és emlékeit sohasem rejti pózok alá. Az a vitalitás, amellyel mindketten fölébe kerekedtünk a sorscsapásoknak, mindenestre közös volt bennünk.”²⁰ A bárónét csakhamar okkal tisztelték a Helikon legfőbb patrónusaként, „védelmező és sugalmazó Nagyasszonyaként”.²¹ „Karola nagyanyánk” ugyanis – ahogy Szentimrei Jenő nevezte, mikor egyszer Kolozsváron nem találkozhatott sem vele, sem „Miklós úrral”²² – nemcsak orosz bolsevista kiadványokat és filozófiai, teológiai, orvosi munkákat olvasott négy nyelven, hanem a kiadóhoz benyújtott valamennyi kéziratot is véleményezte. A marosvécsi összejövetelek, a Helikon erdélyi és magyarországi estjeinek szervezése mellett tanácsadói, szerkesztői („cenzori”) szerepe is nélkülözhetetlennek bizonyult. Az sem véletlen, hogy *Magyar irodalomtörténetének* (1934) kéziratát Szerb Antal nem a Helikonnak, hanem neki címezte.²³ Közben szellemi társaként, felolvasott műveinek első hallgatójaként Bánffyt egész pályafutása során

befolyásolta, ihlette, bírálta. Amikor Bánffy a trilógia második könyvében (1938) odáig jutott, hogy Gyerőffy a hólében feküdt, „felsőteste széjjeltárt karokkal a marton”, Bánffy idősb Alvinczy Ádám aláírással Karolának ezt írta a Reviczky utcából: „Az egyetlen hír, hogy Gyerőffy László beleesett az országút árkába. Ott is maradt. Nem kár érte, mert a kedves Lázárnéval igazán komiszul viselkedett.” Később Bonchidáról arról tudósította, „nagyon sokat írtam, és azt szeretném felolvasni, de hogy még többet írjak, itt kell maradnom. Képzeld?! Nem csak hogy eltemettem Gyerőfit [...] Akárhogy lesz is, szeretném Neked felolvasni.” Nemso-kára ezt írta: „a regényünk eléggé halad, vagy tizenkét oldalt hoztam talán össze. Még csak Abády és fia vannak Dénestornyán, de ez is dolgot adott és helyet kívánt”, a legvégén pedig: „a regényt ma délután bevégeztem, kedd reggel érkezem – Abády”.²⁴

1929-ben Karola is hozzájárult a Céh alaptőkéjének emeléséhez,²⁵ mindeközben az Erdélyi Színpártoló Egyesületnek alelnöke volt, olvasmányairól és zenei élményeiről naplót vezetett, szakácskönyveket írt,²⁶ sőt előadóművészként is fellépett: az egyik irodalmi esten „Kivételes erdélyi művészasszonyok szöttek színt és szépséget a nyersebb férfi-fonétikum fölé: Janovics Jenőné Poór Lili, Dóczyiné Berde Amál, Bornemissza Carola báróné”.²⁷ 1931-ben pályadíjat alapított,²⁸ évente négyezer lejt adományozva a marosvásárhelyi Református Kollégium három olyan diákjának, aki „a nyári szünidő alatt erdélyi tárgyú történelmi esszét ír”.²⁹ Az 1932-es találkozóról Áprily Lajos mégis azt írta Reményik Sándornak: „Nincsen rózsza tövis és Helikon Karola nélkül?”³⁰ Páratlan munkabírása és önzetlensége mellett ugyanis olykor kiütközött „a Helikon anyósának” ellentmondást nem tűrő nehéz természete. Tabéry Géza felidézte azt a Berde Mária és Bornemisszáné között lezajlott összecsapást is, amely Marosvécsen 1933-ban zajlott le Adolf Meschendörfer *Coronájának* magyar fordítása körül, és amely Karola bocsánatkérésével zárult.³¹ Egy évvel később a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság – ahol a báróné Bánffyval és Dsida Jenővel együtt tartotta székfoglalóját³² – Sipos Domokos-emlékestet rendezett. Az est után, amelyen a korán elhunyt szerző elbeszélése Karola előadásában hangzott el,³³ Bárd Oszkár azt kérdezte a társaság főtitkárától, vajon „mi készíti odaállni” Bornemisszánét Sipos Domokos sírja mellé, hogy „annak porai előtt, akit néhány nagylelkű Ember megmenthetett volna, az Ő sorait, az Ő feljajdulását recitálja?”³⁴ Széles körű jótékonyági munkájával működése megsokszorozódott; az *Ellenzék* 1927-ben alapított diákmenzájának és a magyar egyetemi hallgatók ellátására Bánffy, Kemény János és gróf Teleki Ádám segítségével létrejött diákasztalmozgalmak első számú irányítója volt, egyszersmind a Református Nőszövetség elnöke, aki egyházához különösen élete második felében kötődött szorosan. Két évvel Észak-Erdély visszacsatolása után, amikor elbeszélésgyűjteménye napvilágot látott, 1942. június 9-én Tamási Áron joggal írhatta a neki szánt példányba: „A nemes és együttes erdélyi haza emlékezetére szeretettel ajánlom ezt a könyvet báró Bornemissza Elemérné Szilvássy Karolának, az erdélyi irodalom hűséges és harcos fegyvertársának.”³⁵

Másfél „politikamentes” étvized után Bánffy életének a Romániai Magyar Népközösség élén eltöltött küzdelmes periódusa ismét a Magyarország és Románia között végtelenen elmérgesedett viszony darázsfszékébe vezetett. Működésének intenzitása a második bécsi döntés után sem csökkent, miközben magánélete is zaklatott maradt: teendői miatt tartós egymástól távol éléssel terhelt házasságát Karolával fenntartott viszonya mérgezte. A sok évtizedes „szerelmi három-

szög” Karolát nem, inkább Bánffyvt zavarta, a legtöbbet azonban felesége szenvedett tőle,³⁶ különösen a negyvenes évek első felében, amikor Bánffy éppen úgy, mint fiatalkorában, számos politikai, kulturális, egyházi és egyéb feladatot látott el Kolozsváron és a fővárosban. Váradai Aranka 1942. június 1-jei bejegyzése szerint „Miklós az erdélyi sátorhoz megy, mert ezen a napon kezdődik a könyvnap, de Bornemisszáné nem jött Pestre, sem Kemény Jánosné (ez utóbbi Klimkóné nevű hölgy³⁷ miatt, akivel Jánosnak flörtje van).” Június 19-én: „egész nap Miklóssal vagyok, akinek egyszerre nincsenek »ülései« Kolozsváron, hogy B.-néval fasében van: – viszont türelmetlen, rosszkedvét nekem kell folyton nyel-nem, és még harcolnom és iparkodnom, hogy jól érezze itt velünk magát.” Másnap férje már „nem bírja elviselni, hogy B.-né haragszik rá: rosszul néz ki, keserű és levert, és ezen a reggelen már keresi Groisot:³⁸ Grois ti. a kerítő. Tehát M. alázkodik meg és én kétségbeesve látom, mennyire nem tud élni B.-né nélkül. Nagyon kétségbeejtő a helyzetem itt. Az az érzésem, hogy nem lesz itt maradásom. – A lelkiállapotom pokol.” Július 21-én Aranka hallotta, amint „M. telefonon beszél Groissal, és bejelenti magát B.-nénál szerdára (estére), amikor Joksman főispán behívta³⁹ Kol[ozsvár].-ra egy Lukács nevű pesti politikussal tárgyalásra.⁴⁰ Idegeim teljesen fel vannak feszítve. Bemegyek M.-hoz és $\frac{3}{4}$ 10-től $\frac{1}{4}$ 12-ig beszéljük a Bor.-né ügyet. Én mindent elmondok. Ő nyugodtan magyarázza a régi nótát sok hazugsággal (mintha előre készült volna). Másnap 22-én délután bemegy K[olozsvár].-ra, és tudom, hogy az estét csak azért tölti bent, mert B.-néval akarja tölteni. Most már nem is csinál nagy titkot belőle.” Augusztus 1-jén Bánffy estefelé érkezett haza; „persze tudom, hogy a napot B.-néval töltötte odabent [...] igen rosszul élünk most. Ez a nyár valóban tűrhetetlen. 9-én egész nap oly kellemetlen, bántó és mérges velem, hogy napjában ezerszer mérlegelem, hogy is hagyhatnám itt mostani kínos, vergődő életemet – és hova költözhetném el.” Amikor 1942. augusztus 9-én Budapestet bombatámadás érte, „Miklós ott van! másnap küld sürgönyt »jó egészségben« – és kártyát is ír Pest-ről, kedveset. Ez olyan jó.” Nemsokára néhány napig „egyedül vagyunk ketten itt Bonchidán – és ez alatt a pár nap alatt sikerül valahogy ismét közelednünk egymáshoz: – én vagyok a kezdeményező persze, mert úgy érzem, semmi sem oly kínos, mint ez a nyomott fagyosság köztünk.” Aranka azonban augusztus 12-én már úgy tudta, „Miklós délután ismét B.-nénál van”, másnap pedig Marosvécsre ment, „ahol Kemény Jánoséknál a nagy Helikon találkozó van, mely most 2 éven át nem tartatott meg. Valóban meghívhattak volna engem is: én tettem is erre célzást Kovács Lászlónak,⁴¹ amikor kint volt Bonchidán, de Bornemisszáné ezt nem tűrte volna (ő persze ott van), és nem hívtak meg. Igen szomorú kis helyzet, és erősen kezdem magam szégyellni az itteni emberek előtt. *Kell*, hogy lássák mindenből, milyen senki vagyok Bor.-né mellett férjem szemében.” Augusztus 18-án Bánffy mégis bement Kolozsvárra, ám „semmi áron nem akarja, hogy vele menjek: tudom, hogy ismét B.-né miatt. Ott vagyunk, ahol voltunk. Sokszor igen vergődöm. [...] örökös nyomasztó rosszkedve hallatlanul súlyos, Kató ingerült természete a másik oldalon...” Nemsokára „Katinka⁴² beszél Miklóssal B.-néről.” Szeptember 30-án „Von Damerau német konzul⁴³ és felesége jönnek ki hozzánk ebédre és – Bormenisszáné! Akihez tavasz óta nem megyek. Kijön, mintha mi sem történt volna, nagy szeretettel megölel. Oly öreg és csúf, hogy minden vergődésemet nevetségesnek érzem. – Szept. 29-én este Katinka beszélt Miklóssal ebben az ügyben: M. azt mondja: »Mit csináljak? – egy régi barátság«. Katinka azt hiszi, hogy B.-né erőszakoskodik. – Katinka 30-án es-

te Bor.-néval és von Damerauékkel bemegy Kolo[z]s[vár]-ra.” Aranka október 5-i feljegyzése szerint „B.-nét alig láttam, igaz, hogy éppen vöröskeresztes gyűjtés és ő 2 urnával nyüzsgött és Keresztes-Fischer Ferenc belügymin[iszter].⁴⁴ és neje is Kolos-on voltak és azokkal volt. Mindenesetre ez volt az első pár nap, mikor nem vergődtem Kolozsváron.” Amikor Apafi Mihály fejedelem hamvait november 23-án nyugovóra helyezték a Farkas utcai templomban, természetesen Bánffy is megjelent, Aranka keserűségében úgy látta: „mindezek mögött Bormenisszáné áll, akihez Katónak [Bánffy Katalinnak] kétszer is el kellett mennie most, hogy egyedül volt bent Kolozsváron Miklóssal.” November 29-én, „Mialatt mi a színházban vagyunk, Bor.-né Miklósnál van”, december 19-én azonban Pesten már úgy tapasztalta, „Miklós most sokkal kedvesebb velem és enyhébb, mint Erdélyben: úgy látszik, Born.-né heccelése mégis sokat tesz. De Miklós is erősen megőregedett.”

Bukaresti missziója, melyet Erdély jövőjéért hetvenévesen, mint volt külügyminiszter, felsőházi tagként Bethlen István kérésére vállalt, sikertelen maradt,⁴⁵ 1944 zaklatott őszén azonban közbenjárása megővta a pusztulástól Kolozsvárt.⁴⁶ Karola a háború zűrzavarában sem tagadta meg önmagát: barátnőjével, gróf Bethlen Margittal, autóval Nagyszebenbe hajtott, és az árvaházból több mint félszáz csecsemőt mentett ki. Az életveszélyt elkerülte akkor is, amikor 1944. október 11-én Óváry Elemérék Monostori úti szalonjába orosz egyenruhás fegyveresek törtek be, és a családot vendégeikkel együtt legéppuskázták. Az összejövetelel Bornemisszáné is megjelent, ám kevéssel a tömeggyilkosság előtt házvezetőnője hazahívta, mert az ő házában is oroszok garázdálkodtak. Bánffy 1944 telét családjával Pesten, Reviczky utcai palotájában töltötte. Felesége szerint szinte már „idegei végén volt [...] rettenetesen lefogyott és oly tragikus volt nekem, amint lefogyott arcával, ősz szakállával, melyet állandóan idegesen morzsolgatott az ujjai között, nagy türelemmel viselte el ezt a szörnyű életet.” 1945 márciusában, hónapokkal a bonchidai kastély pusztulása után térhettek csak vissza Erdélybe. „Miklós húsvét előtt kiment Bonchidára, azt hittük, a gyilkos földreformból *legáltalább* a köteles 87 holdat megtarthatjuk, amit a törvény a régi tulajdonosnak biztosít: de húsvét vasárnap Bonchidára érkeztek a Frontul plugarul (Eke front) nevű román egyesület tagjai.”⁴⁷ A parasztokat azzal tüzelték Bánffy ellen, hogy „németbarát volt, hogy ő maga gyűjtatta fel kastélyát a németekkel stb. és ezért ne kapjon egyáltalában semmit vissza”.

A már alkonyéveiben született, *Íme az ember* című drámáját Bánffy, aki családjának Pestre költözése után Kolozsváron maradt, „a régi barátság és szerelem emlékére” Karolának ajánlotta,⁴⁸ akit 1948. április 23-án súlyos szélütés ért. „A jobb oldala bénult meg [...] – írta nővérének –, elképzelni, hogy így nyomorékon éljen tovább, fekve v[agy]. tolóksiban – az szörnyű nála, aki olyan aktív volt mindig, és most is öreg korában volt nap, mikor összevissza 5-6, sőt 10 kilométert gyalogolt. – Nekem is szörnyű csapás ez. Ő volt az egyetlen, aki rendszeren látogatott 3-4-szer egy héten, és akivel el tudtam beszélgetni mindenről. [...] Tudom, maguk nem szeretik egymást, bár [Barcsay] Tamás tudtommal jóba volt vele – de nekem egy nagy csapás és borzadok attól a gondolatától, mikor nyomorékon fogom viszontlátni. C est horrible!”⁴⁹ Akkor este „Együtt jöttünk le Kovács Lászlóéktól este 8-kor és oly sebesen járt, hogy kértem: menjen lassabban, mert az asztmámmal nem tudom követni. – Én hazajöttem, ő Somodýékhoz⁵⁰ ment rádiót hallgatni, ott történt 10–1/2 11 körül, onnan szállították be a ref[ormátus]. kórházba. [...] Látogatni nem szabad. Én nem is vágyom

erre, és már előre irtózom, mikor újra látni fogom bénán és nyomorultan. Ötvenöt éves barátság fűz hozzá! – 17 éves volt, mikor először láttam, egész életemen át ismertem és becsültem. – Az Erd[élyi]. *történet* Adrienne-jében sok vonást felhasználtam belőle. Egész irodalmi pályámban érvényesült a befolyása (a *Naple-gendát* is neki írtam) – csak később, a *Maskara* [1926], *Martinovics* [1931] és az óta keletkezett írások függetlenek tőle. – Nekem a szájalom és a részvéten kívül még az is szörnyű, hogy a Maguk eltávozása óta az egyetlen lény volt, akivel *beszél*ni tudtam, nem diskurálni, ahogy másokkal. [...] A gyógyulásában az orvosok reménykednek ugyan, de ez nagyon hosszadalmas dolog, 2-3 hónap, és tekintve a korát, 72-73 évesen – egészen sose fog helyrejönni.”⁵¹ Május közepén Karola állapota rosszabbra fordult. Bánffy szerint nemrég még „aránylag friss volt. Szellemileg egészen jól. *Roppant örült a maga kedves levelének*”⁵² és kérdezett De Beauverger iránt,⁵³ kire én ugyan nem emlékszem, de aki bizonyára Fouchet⁵⁴ mellett lehetett követségi titkár. [...] Múlt csütörtök óta azonban sokkal rosszabbul van, nem szellemileg, hanem egész lényében valami elesettség van. A beszédje megint rosszabb, alig érthető, és folyton alszik, illetve két álom között van. – Nagyon aggódom érte. Mindennap bemegyek a kórházba vagy telefonon kérdezősködöm, de szombat óta nem mentem be hozzá. Akkor is alig-alig értettem, amit mondott. Szörnyű volna nekem, ha meghalna, de az is szörnyű, ha ilyen állapotban élne tovább. Több mint félszázad óta ismerem; egyetlen kortársam ő már. Az egész múlt vele sülyedne el.”⁵⁵

Karola 1948. május 26-án halt meg, „Csöndesen, minden agónia és minden fájdalom nélkül ment ki ebből a világból. Már napok óta majdnem folyton aludt és így is halt meg. – Tegnapelőtt temettük abba a kriptakertbe, amit, mint tudja, én a ref. egyháznak ajándékoztam. A sírja az alsó fal mellett van; annak a kiszögellésnek a terében, ami a város felé néz.”⁵⁶ Szép temetése volt, úgyszólván mindenki ott volt, aki ismerte, hóstáti asszonyok, aggmenház, Valéria-beli gyermek[-]árvák,⁵⁷ diakonisszák. – A temetés előtt erős zápor volt, utána pedig kiadós eső, csak mialatt a menet tartott, elhantoltuk és eljöttünk, az alatt szépen sütött a nap. Hogy számomra ez milyen veszteség, azt úgyis tudja.”⁵⁸ Kemény Jánosné úgy emlékezett, hogy a temetésen „Bánffy jött fel a hegyen a nagy vörös rózsacsokorral”.⁵⁹ Váradi Aranka bejegyzése szerint férje, aki „igen egyedül marad Kolozsváron”, a temetésen „meghúti magát egy záporosóban, beteg lesz, enyhe tüdőgyulladás [...] Képzeltető az én lelki helyzetem: ott tudni betegem: és nem mehetni hozzá: már 3 éve nem láttam a hites uramat.” Az „igen beteges és nyugtalan” Bánffy „nem akar már Erdélyben maradni:”, be is adta útlevélkérelmét, sokáig hiába. Végre 1949. október 15-én reggel érkezett meg Pestre a bukaresti gyorsal, Aranka szerint „Lerongyolódva, lefogyva, megöregedve: egy gyöngé, csaknem reszkető lábú aggastyán. Nincs egy inge, egy ruhája: – de mily boldogság, hogy végre itt van!! vigyázhatok rá, meggyógyíthatom. Az asztmája rémesen elhatalmasodott, és lábfájása folytonos [...] 10 napig van nálam, aztán bemegy a Haynal Imre tanár⁶⁰ belklinikájára, ahol Haynal ingyen tartja és gyógykezeli. [...] ha nem sikerült volna most idejőnnie, csak az öngyilkosság volt számára hátra, mert már eladnivalója sem volt, és teljes nyomor szakadt rá: Kolozsváron a házunkat is elvették: mindent; – se élelemre, se fűtőanyagra nem volt már pénze.” Állapota azonban nem javult, köhögött, fuldoklott. 1950. január 6-án felesége keze között halt meg, két évvel azután, hogy számára a múlt nem Bonchida pusztulásával, hanem Karola halálával merült el végleg.

■ JEGYZETEK

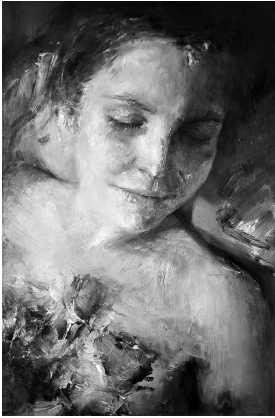
1. Marosi Ildikó: *Bánffy Miklós estéje*. Polis Könyvkiadó, Kvár, 2002. 7.
2. A jelöletlen idézetek az Erdély-trilógia első kötetéből (*Megszámláltattál...* [1934]).
3. F 16 jelzet alatt, 7 kötetnyi levelezése maradt fenn, 5 köteg 323 író, politikus, művész leveleivel.
4. *Válogatott írások*. I. 1921–1940. Irodalmi Könyvkiadó, Buk., 1964. 546–547.
5. *Felleg a város felett*. Révai. Bp., é. n. [1940] 96–98.
6. „összeszorítod a szád, mély lélegzet, és mész tovább”. Báró Bánffy Évával és Bánffy Tamással beszélget Kiss András. *Korunk* 2002. 12. sz. 13.
7. *Kakukkfőökák*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1972. 281–282.
8. A férjhez menetele utáni időkről és a bécsi, szentgotthárdi évekről Siemers Ilona: *Wass-kor*. Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely, 1999. 116–117.
9. Szebeni Zsuzsa: *Egy nyughatatlan ember*. In: *Bánffy Miklós Emlékkönyv*. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó. Bp., 2013. 268.
10. *Kakukkfőökák* 285.
11. *Gróf Wass Albert emlékezetének*. *Ellenzék* 1927. máj. 21.
12. Siemers Ilona: i. m. 163.
13. *Emlékeimből*. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2004. 41–42.
14. Szebeni Zsuzsa: i. m. In: *Bánffy Miklós Emlékkönyv* 226.
15. Bánffy Miklós: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. Szerk. Dávid Gyula. Polis Könyvkiadó, Kvár, 2012. 156–157.
16. Marosi Ildikó: *Bánffy Miklós estéje* 40.
17. *Huszonöt év*. Püski Kiadó, Bp., 1993. 174.
18. *Kisbán Miklós*. *Ellenzék* 1923. okt. 14.
19. Szebeni Zsuzsa: i. m. 259–260.
20. *Fekete éveim*. Erdélyi Szépművészeti Céh, Kvár, 1935. 136.
21. Az emlékkártya kópiája: *Bánffy Miklós Emlékkönyv* 269.
22. *Szentimrei Jenő levele Benedek Elekhez*. In: *Benedek Elek levelezése*. III. 1928–1929. Szerk. Szabó Zsolt. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1991. 252. 1929. ápr. 7.
23. Szebeni Zsuzsa: *Szilvássy Karola és a Helikon*. Kézirat. A szerző szívességéből.
24. *Bánffy Miklós Emlékkönyv* 272, 273.
25. *Kós Károly levele Molter Károlyhoz*. 1926. nov. 8. In: *Molter Károly levelezése*. I. 1927–1932. S. a. r. Marosi Ildikó. Argumentum Kiadó–Polis Könyvkiadó, Bp.–Kvár, 1995. 276.
26. *Képróbbalt receptek* c. szakácskönyve 1998-ban, *Receptek* c. gyűjteménye 2015-ben, *Kendőzetlen feljegyzések Kolozsvárról* c. naplója 2016-ban jelent meg.
27. *Sényi László jelentése az 1929. jún. 9-i közgyűlésen*. In: *A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája*. S. a. r. Marosi Ildikó. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1973. 455.
28. Uo. 382.
29. *Sényi László jelentése az 1929. jún. 9-i közgyűlésen*. Uo. 456.
30. *Áprily Lajos és felesége levele Reményik Sándorhoz*. 1932. aug. 8. In: *Rokon álmok álmodója*. Áprily Lajos és Reményik Sándor levelezése 1920–1941. S. a. r. Liktör Katalin. Polis Könyvkiadó, Kvár–Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 2014. 257.
31. *Molter Károly levelezése*. III. 1933–1937. S. a. r. Marosi Ildikó. Argumentum Kiadó–Polis Könyvkiadó, Bp.–Kvár, 2006. 392–393.
32. *Kemény János elnöki beszéde*. In: *A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság...* 453. és *Molter Károly levelezése*. II. 1927–1932. S. a. r. Marosi Ildikó. Argumentum Kiadó–Polis Könyvkiadó, Bp.–Kvár, 2001. 379.
33. *A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság...* 58, 223–225, 388–389.
34. *Bárd Oszkár levele Sényi Lászlóhoz*. 1934. szept. 25. In: uo. 224.
35. *Tamási Áron összes novellái*. Révai, Bp., 1942. A szerző gyűjteményében.
36. *Naplóm*. 1939. 13. Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Kézirattára 98.1
37. Klímkó Dezső (1900–1972) orvosprofesszor, 1940–45 között a kolozsvári egyetem Sebészeti Klinikájának igazgatója volt.
38. Grois László (1890–1971) jogász, újságíró. Az *Ellenzék* szerkesztője, lapigazgatója, Bánffy bizalmasa, 1939-től a Romániai Magyar Népközösség bukaresti irodavezetője.
39. Inczedy-Joksman Ödön (1878–?) jogász, politikus, az Országos Magyar Párt ügyvezető alelnöke, 1940–44 között Kolozs vármegye főispánja, Bánffyval együtt a felsőház behívott tagja.
40. Lukács Béla (1892–1958) katonatiszt, politikus. 1940–44 között a Magyar Élet Pártjának elnöke, 1942–44-ben hadigondozási tárca nélküli miniszter.
41. Kovács László (1892–1963) író, szerkesztő, kritikus. 1926-tól az Erdélyi Szépművészeti Céh lektora, az Erdélyi Helikon szerkesztője, a Céh irodaigazgatója.
42. Báró Barcsay Tamásné gróf Bánffy Katinka (1871–1974), Bánffy Miklós nővére.
43. Ulrich von der Damerou-Dambrowski (1892–1973) német diplomata.
44. Keresztes-Fischer Ferenc (1881–1948) jogász, politikus, 1938–40 között belügyminiszter.
45. Csapody Miklós: *Bánffy Miklós kettős küldetése*. Polis Könyvkiadó, Kvár, 2015.
46. Csapody Miklós: *Király utca 14*. *Korunk* 2011. 11. sz. 45–47.
47. Petru Groza 1933-ban alapított kommunista Ekés Front Plugarul c. lapja Bánffy kollaborációval vádolta, azt állítva, hogy a földreformot megakadályozandó ménesét és gabonáját is a németek kezére játszotta. I. Csapody Miklós: *Bánffy Miklós...* 504–505.
48. Marosi Ildikó: *Bánffy Miklós estéje* 336.
49. *Bánffy Miklós levele Barcsay Tamásné Bánffy Katinkához*. Kolozsvár 1948. márc. 28. Uo. 167–168.
50. Somody András (1888–?) újságíró, szerkesztő, 1927-től a Keleti Újság igazgatója.

51. *Bánffy Miklós levele Bánffy Katalinhoz*. Kolozsvár 1948. ápr. 7. Marosi Ildikó: i. m. 168–169.
52. *Bánffy Katalin levele Bornemissza Elemérné Szilvássy Karolához*. Tanger, 1948. márc. 12. Uo. 341–343.
53. Edmond Petit de Beauverger báró (1899–1993) francia diplomata, a harmincas években budapesti követ-ségi titkár, majd követ.
54. Maurice Fouchet (1873–1924) francia diplomata. 1921-ig budapesti főbiztos, 1922-ben követ.
55. *Bánffy Miklós levele Bánffy Katalinhoz*. Kolozsvár, 1948. máj. 11–12. In: Marosi Ildikó: i. m. 173.
56. Gaal György–Gránitz Miklós: *Örök Házsongárd*. Pharma Press. Bp., 2010. 2. k. 174.
57. A kolozsvári Mária Valéria Árványnevelő Intézet Bornemisszáné által istápolott lakói.
58. *Bánffy Miklós levele Barcsay Tamásné Bánffy Katinkához*. Kolozsvár 1948. máj. 30. In: Marosi Ildikó: i. m. 175.
59. Uo. 39.
60. Haynal Imre (1892–1979) belgyógyász kardiológus, 1940–46 között a kolozsvári egyetem tanára.

ROMSICS IGNÁC

BETHLEN ISTVÁN SZERELMEI

„Nem tudom édes jó Minci! – írta január 10-án – valaha viszont láthatjuk-e egymást, de az Isten szerelmére kérem, küldjön hírt, hogy hol vannak, mit csinálnak, mire volna szükség, mit tehetnék értük. Hiszen odaadnám szívesen az életemet, ha valami kicsit is segíthetnék magukon és sorsukon.”

■ 1883-tól 1893-ig, vagyis 10 éves korától 18 éves koráig gróf Bethlen István a katonás fegyelmet és szigorú rendet tartó bécsi Teréziánumban tanult. Ezt követően viszont a budapesti egyetem állam- és jogtudományi karának a hallgatója lett, ami sokkal szabadabb életformát tett lehetővé számára. S ő élt is ezzel a lehetőséggel. Nem ellenfelei állították, hanem saját maga emlékezett erre az időszakra utóbb úgy, hogy az egyetemi évek elsősorban nem tanulással, hanem „lumpolással” teltek el. Színházba és mulatókba járt; a gyengébb nem kegyeit kereste, és délelőttönként az elmúlt éjszaka fáradalmait pihente ki. Gyakran megjelent az erdélyi aranyifjúság különböző rendezvényein, a kolozsvári farsangi bálokon, a hamvazószerdát követő jótékony célú Bazárain, valamint az őszi vadászatokon.¹

Életének erről az időszakáról ennyit tudunk. Minden más feltételezés. E feltételezések egyike szerint az ifjú Bethlen gyengébb nem iránti érdeklődésének gyümölcse is lett. A hölgy, aki ezzel megajándékozta, Rozsda Anna torockószentgyörgyi „okleveles szülésznő” lett volna, aki ekkortájt múlt 25 éves, és mielőtt 1903 nyarán egybekelt Pázsint Mihály unitárius lelkészsel, leányanyaként legalább kettő, de lehet, hogy három gyermeket szült. Bethlennek állítólag az 1900-ban világra jött Ödön fogantatásához lett volna köze, akit az anya budapesti házasságakor kereszteltek meg, és aki ugyanekkor kapta a Pázsint, illetve – ahogy ő és utódai használták – a Pásint nevet.

Mi valószínűsítheti ezt a feltevést? Az, hogy szüleit elhagyva az 1920-as évek legelején áttelepült Magyarországra, s hogy egyetemistaként aktív szerepet vállalt az anyaország különböző erdélyi szervezeteiben, semmit sem bizonyít. Franciaországi ösztöndíjhoz is, mint ő 1926–27-ben, viszonylag sokan jutottak. Az, hogy az 1920-as évek végén Bethlen maga mellé vette egyik miniszterelnöki titkárának, már elgondolkodtató. Ám ez is megmagyarázható. Az Erdélyből elszármazott fiatalok által szerkesztett budapesti *Híd* című folyóirat 1927/8-as számában ugyanis lelkes ismertetés jelent meg a miniszterelnök 1927-ben publikált két életrajzáról: Sebess Dénes és Surányi Miklós munkájáról. A cikket, amelyben Bethlen az „eredmények embereként” és kimagasló „erdélyi államférfiként” jelent meg, Pásint Ödön jegyezte. Ugyancsak elgondolkodtató, hogy a fényképek és kortársak tanúsága szerint Pásint feltűnően hasonlított a miniszterelnökre és általában a Bethlenekre. Pásint baráti és ismerősi környezetéből ezt egymástól függetlenül akkor és utólag is legalább ketten (Gogolák Lajos és Szabados Mihály) állították. Ez a hasonlóság és Bethlen későbbi ragaszkodása titkárához lehetett az oka annak, hogy bennfentes körökben elterjedt: a két háború közötti magyar politika kiemelkedő alakja nem egyszerűen „negyedik fiaként” szerette titkárát, hanem ténylegesen a fia volt. Nem Bethlen vagy Pásint ellenfele, hanem „Ödön bácsit” atyai jó barátként tisztelő és szerető Csanády András szociológus jelentette ki néhány évvel ezelőtt egyik interjújában az 1950-ben elhunyt Pásintról: „Azzal, hogy netán Bethlennek lett volna törvénytelen gyermeke, egybeillik az ő egész habitusa: hogy »én több vagyok másoknál, csak ezt a világ nem tudja.«” A Pásint család ma élő tagjai azonban minden ilyen feltevés ellen élesen tiltakoznak, s azt merő kitalációnak tartják.²

Valószínűtlenné teszi a liezont az is, hogy Ödön fogantatásakor Bethlen István már intenzíven udvarolt egyik távoli rokonának: gróf Bethlen Margitnak. Ő volt Bethlen első ismert és vállalt szerelme. Budapesten találkoztak valamikor az 1890-es évek utolsó harmadában, ahol az egyébként Bethlenben lakó gróf Bethlen András, volt földművelésügyi miniszter román származású feleségével, Mocsonyi Líviával és két csinos leányával együtt a teleket tölteni szokta. Bethlen Margit sok szempontból tökéletes ellentéte volt udvarlójának. Regényei és a család bizalmasainak visszaemlékezése alapján Bethlen András idősebb leányát extrovertált, némileg excentrikus és felületes, élénk temperamentumú, társaságot kedvelő és bohém természetű nőként tudjuk elképzelni. Bethlen viszont alapos és zárkózott egyéniség volt, aki csak igen keveseket engedett magához közel. Az ismeretségből ennek ellenére (vagy talán éppen ezért) gyorsan szerelem lett, amit a szülők és a rokonok is szívesen láttak. 1899 nyarán, a szokásos gerneszegei Margit-napi bálon – írja kapcsolatukról az egyik unokaöcs, Bethlen Pál – „István már komoly szándékkal udvarolt a viruló, szép Margitnak”. Az esküvőt 1901. június 27-én tartották meg Bethlenben. A fiatal párra Bartók György református püspök adta áldását, s a díszvendégek gróf Khuen-Héderváry Károly horvát bán és felesége, gróf Teleki Margit – Bethlen édesanyjának unokatestvére – voltak. Az egész napos vigasság másnap Mezősámsondon, Bethlen Istvánék családi kastélyában folytatódott.³

Nászútra ekkor nem mentek, később azonban sokat utaztak együtt és külön-külön is. Az első világháborúig megfordultak Olasz-, Spanyol-, Német-, Török- és Görögországban. Legnagyobb hatást mindkettejükre az „új világ”, Észak-Amerika gyakorolt, ahol 1904-ben jártak. Közben gyors egymásutánban születtek gyermekeik: András 1902-ben, István 1904-ben és Gábor 1906-ban.

Életük elsődleges színtere Erdély és azon belül a Mezőség, Marosvásárhely és persze a régió „fővárosa”, Kolozsvár volt. Az egykori belső személyzet szerint tavasztól ősziig gyakran vendégeskedtek rokonok és ismerősök a sámsondi kastélyban. Ilyenkor teniszmeccsek és lovaspóló-mérkőzések váltották egymást. Évről évre ismétlődő programpontok voltak az augusztusi lóversenyek Zsukon, a szeptemberben kezdődő falkavadászatok nyúlra és rókára a közelebbi környéken s végül a Bethlen által leginkább kedvelt medve- és vaddisznóavadászatok a Görgényi-havasok vagy a Hargita járatlan fenyveseiben október végén, november elején.

Egyébként Bethlen 5 ezer holdas gazdaságát irányította, és a politika eseményeit követte, neje pedig a kastély életét és a gyermekek nevelését felügyelte. Eközben mindketten sokat olvastak, és már az első világháború előtt kipróbálták magukat íróként. Bethlen, aki 1901-től Maros-Torda egyik országgyűlési képviselőjeként a fővárosban is gyakran és rendszeresen megfordult, szakíróként és parlamenti debatterként bontogatta szárnyait, felesége pedig szépíróként. A férj az erdélyi birtokforgalom alakulásáról írott tanulmányaival és cikkeivel váltott ki országos figyelmet, a feleség pedig elbeszéléseivel tűnt fel. Utóbbiak első gyűjteményes kötete 1916-ban jelent meg *Mese a szomorú városról és egyéb történetek* címmel.⁴

1918. november elején elhagyták Sámsondot. Az elszabadult indulatok elől Vásárhelyre menekültek, majd onnan a fővárosba távoztak. Bethlen életét ettől kezdve még inkább a politika töltötte ki, feleségéét pedig a család ügyes-bajos dolgainak az intézése, valamint a társasági élet és az irodalom. 1920-tól szinte évente jelentek meg irodalmi művei, melyek elsősorban a női lélek különböző aspektusaival foglalkoztak. A női eszmény kitűnő ábrázolásáért a Magyar Tudományos Akadémia 1923-ban – talán nem függetlenül férjének pozíciójától (1921-től 1931-ig Bethlen Magyarország miniszterelnöke) – *Egy élet* című regényének ítélte oda egyik szépirodalmi díját. Bár egymásra egyre kevesebb idejük jutott, néha együtt mentek az Operába vagy a Nemzeti Színházba, ahol páholyt béreltek. Tavasztól ősziig, amikor Horthy Gödöllőn tartózkodott, gyakran vendégeskedtek hétvégeként a kormányzói családnál.

Ha Bethlen meghívottként külföldre utazott, általában felesége is elkísérte. Így például vele volt 1927-ben Rómában, s 1930-ban Londonban és Berlinben. Bethlen Margit ilyenkor sem tagadta meg önmagát. Élénk, jókedvű, szellemes és mulatságos volt, s a protokollra nem sokat adott. A férfiakra ezért nemcsak itthon, hanem külföldön is jó benyomást tett. A hozzá hasonlóan temperamentumos olaszokat, köztük Mussolinit Kozma Miklós szerint egyenesen elbűvölte. Az élteesebb hölgyek körében viszont ritkán aratott sikert. Seeckt tábornagy porosz feleségét például 1930-ban Berlinben vérig sikerült sértenie, amiért ügyet sem vetve rá a fogadásokon állandóan a férfiakat, sőt – uram bocsá’ – az újságírókat részeltette megkülönböztetett figyelemben.⁵

A feszített tempó mellett, amely a miniszterelnöki munkával járt, az ún. családi életre Bethlennek vajmi kevés ideje jutott. Felesége így egyre inkább a maga külön életét élte. Regényeket, novellákat, színdarabokat és meséket írt, s szalonjában a művész- és íróvilág tagjainak a hódolatát fogadta. A napjainkra már-már feledésbe merült nevű alkotók mellett megfordult nála Herczeg Ferenc, Pekár Gyula, Zilahy Lajos, Surányi Miklós, Hunyadi Sándor, Harsányi Zsolt, sőt Karinthy Frigyes és Kosztolányi Dezső is. A miniszterelnök-feleségnek kijáró hódolatot Bethlen Margit nemcsak élvezte, hanem igényt is tartott rá, sőt ki is hasz-

nálta. Természetesnek tartotta, hogy közepszerű munkái nemcsak külön kötetekben, hanem rangos antológiákban, rangos művek mellett is megjelenjenek, s hogy egyiket-másikat idegen nyelvekre is lefordítsák, megfilmesítsék és külföldön is bemutassák. Férjének 1930-as berlini látogatását például arra is felhasználta, hogy egyik mesefilmjének németországi forgalmazását megszervezze. Nem rajta, hanem Kozma Miklóson és az MTI munkatársain múlott, hogy a kínossá válható premiértől a miniszterelnök végül mégis megkíméltetett.⁶

Az alkalmi művészvendégek mellett Bethlen Margit állandó házibarátot is tartott. Lovagja egy fajvédőből „bankszakemberré” vedlett és a konzervatív kormánypárt liberálisaihoz tartozó, atlétatermetű egykori huszártiszt, Görgey József volt. Bátorságáról legendákat meséltek, s a húszas évek közepéig őt tartották az egyik „legkapósabb” férfinak a fővárosi *high society* köreiben. Noha viszonyukból a külvilág keveset láthatott, kapcsolatukról a sarki fűszeres is tudott.⁷

A miniszterelnöki munkával együtt járó folyamatos szellemi és idegi megterhelést Bethlen szervezete éveken át jól tűrte. Az enyhébb lefolyású nikotinmérgezésektől eltekintve, amelyeket egy idő után mindenki megszokott, a fáradtság és idegkimerültség jelei csak 1926–27-ben kezdtek mutatkozni rajta. Orvosai és munkatársai ekkor azt javasolták számára, hogy az egy-két napos hétfégi vadászatok és néhány napos szabadságok mellett nyaranta hosszabb időre hagyja el a fővárost. Ennél jobb gyógyszer annak, aki korábban évről évre egyébként is így szervezte életét, s akit a vidék csöndje mindig felüdített, nem is ajánlhattak volna neki. A tanácsot örömmel elfogadva Bethlen 1926-tól így két-három hónapos nyári szabadságokat engedélyezett magának. Vidéki rezidenciája egy addig ismeretlen, Nagyatádkhoz közeli poros ki dunántúli falu, Inke lett, ahol már 1923 őszén bérbe vett egy 1500 holdas birtokot a hozzá tartozó 5-6 szobás főintézői lakással együtt.

Az újságírók közül, akik 1926 nyarától obligát kötelességüknek érezték, hogy egy-egy exkluzív interjú erejéig leutazzanak Inkére, senki sem értette, hogy a mindenható miniszterelnök választása miért éppen erre az isten háta mögötti, a térképen is alig található, villany és vezetékes víz nélküli kis falura esett, amikor a Balaton mellett vagy másutt is kaphatott volna bérletet. Senki sem feltételezte, hogy a Mezősége emlékeztető dimbes-dombos somogyi táj nyűgöztesse le. Maga Inke ugyan egy lapályon feküdt, de környéke az erdélyi szülőföldre emlékeztetett.

1926-ig Bethlen egy-két napra, nyaranta pedig legfeljebb egy-két hétre jelent meg a faluban. Ezt követően azonban egész nyarakra Inke rendszeres vendége lett. A június eleje és szeptember vége közötti három hónap túlnyomó részét itt töltötte. A Mezősége emlékeztető táj, a gazdálkodás és a falusi környezet mellett ennek azonban volt egy minden másnál fontosabb oka is: néhány együtt töltött délután, este után az egyik nyáron szerelemre lobbant az ugyancsak itt vendégeskedő és nála jóval fiatalabb, 1897-ben született és mindenki szerint feletébb csinos gróf Széchenyi Andor Pálné, született báró mezőszegedi Szegedy-Ensch Mária iránt, aki viszonzta érzelmeit.

Szegedy Mária először 1918. május 5-én egy lengyel származású osztrák repülőtisztnek, lovag Eduard Rzemenowsky von Trauttenegnek adta a kezét, akivel a háború után Bécsben élt, s akitől 1919. február 17-én leánya, Johanna született. Házasságuk a gyermekáldás ellenére viharos gyorsasággal tönkrement; a válást 1920 áprilisában mondták ki. A bárónő ezt követően leányával együtt az inkei családi kastélyba költözött, ahol – szülei már korábban elhalálozván – nő-

vére, Éva lakott férjével, Rohonczy Imre Zdenkó volt császári és királyi huszárkapitánnyal. 1925. március 25-én Szegedy bárónő ismét házasságra lépett. Második férje a gazdag, ám nála 32 évvel idősebb gróf Széchenyi Andor Pál lett, akinek első felesége, Csekonics Andrea fiatalon, már 1913-ban elhunyt. A bárónő ezt követően férje marcali kastélyában lakott, s csak időnként látogatta meg testvérét és sógorát Inkén. Kapcsolata Bethlennel ettől függetlenül megmaradt, sőt az évek folyamán egyre szorosabbá vált. A nyarakat Bethlen mindig Inkén töltötte, s ez alkalmat adott számukra, hogy akár a faluban, akár Marcaliban vagy a Balatonnál találkozzanak. Többször előfordult, hogy Abbáziában és az olasz Lidón is töltöttek együtt néhány napot. „Minci grófné”, ahogy Szegedy Máriát szűkebb körben hívták, külsőleg és belsőleg egyaránt Bethlen Margit tökéletes ellentéte volt. Filigrán, légies alakjával, szőke hajával, kék szemével, odaadó megértésével és okos hallgatni tudásával valósággal megigézte Bethlent, aki – mint inkei intézője és bizalmasa, Szondi Pál az 1993-as *A bujdosó* című dokumentumfilmben őszintén vallott erről – „imádta Minci grófnét”.⁸

A Bethlen és Szegedy Mária között szövődött szerelem az 1943-ban elhunyt férjet, gróf Széchenyi Andor Pált, úgy tűnik, egyáltalán nem zavarta. Bethlen családját – elsősorban feleségét – viszont igen. 1928–29-től ezért az időközben felnőtté vált gyerekek alig s Bethlen Margit is csak rövid időre jelentek meg Inkén. Bethlen Margit állandósította viszont kapcsolatát Görgey Józseffel. Házassága férjével ennek ellenére nem bomlott fel. Továbbra is egy házban, egy lakásban éltek, társadalmi és társasági kötelezettségeiknek eleget tettek, de testi kapcsolat többé nem fűzte őket össze. A Bethlen és Szegedy Mária közötti szerelmi viszony viszont megmaradt, és az évek múltával sem kopott meg.

Magyarország 1944. március 19-i német megszállása után gróf Bethlen István az ország különböző helyein bujkált. Bár a németek folyamatosan keresték, nem sikerült a nyomára bukkanniuk. Március 20-ától május elejéig a Vas megyei Gyöngyöshermánon, ezt követően közel egy hónapot Szentesen, a gróf Bolza családnál, június 6-ától Erdélyben, július végétől október elejéig pedig a Nógrád megyei Herencsényben, a Bolza család itteni kúriájában rejtőzködött. Közben a legnagyobb titokban többször találkozott Horthy kormányzóval, akitől a zsidó deportálások leállítását, a Sztójay-kormány menesztését és a fegyverszünet mielőbbi megkötését kérte.

A front közeledése miatt október elején újabb búvóhelyet keresett: kedvese boronkai kúriájában rejtőzött el, Marcali közelében. Ugyanitt keresett menedéket a grófné leánya, Hanna és férje, gróf Bolza Antal huszártiszt, akihez 1941-ben ment feleségül, s aki sebesülése miatt itthon gyógykezelte magát. Velük volt két kis gyermekük, továbbá Bolza Antal tisztiszolgája és egy oroszul is tudó, Trenkwald nevű, lengyel származású repülőztiszt. Utóbbi, aki tolmácként csatlakozott Bethlenhez, egyben titkári feladatokat is ellátott. Bolza Antal testvére, a fiatal gróf Bolza Ilona révén Bethlen titokban ezen idő alatt is tartotta a kapcsolatot a kormányzósággal. Bár politikai judíciumát megőrizte, egészségi állapotja életkora és a folyamatos bujkálással járó izgalmak következtében megrendült. Két ízben is kisebb agyvérzést kapott, s egyik karját a továbbiakban nehezen mozgatta. Emellett vastagbélhuruttól és szívpanaszoktól is szenvedett. Orvost azonban, nehogy üldözőit nyomra vezessék, nem mertek hozzá hívni.

A Gestapo és a nyilas Számonkérő Szék emberei Szálasi október 16-ai hatalomátvétele után Inkén, majd a Széchenyi család marcali kastélyában is keresték Bethlent. Tartani lehetett tőle, hogy ezen a szalon Boronkára is eljutnak. A gróf-

né ezért november közepén a falu melletti erdőség Gyóta pusztai vadászházába költöztette Bethlent és bujdosótársait, akikhez maga is csatlakozott. A szovjet csapatok Mohács és Pécs térségéből ekkor már Kaposvár felé közeledtek. Első hullámuk december elején érkezett Gyóta pusztára. A néhány fős kozák lovascsapat az egész társaságot falhoz állította, ám a lengyel századosnak sikerült valahogy kimagyarázkodni. A katonák eltávoztak.⁹

Egy-két napos gondolkodás után Bethlen úgy ítélte meg, hogy a további rejtőzködés céltalan. Trenkwald és Bolza Antal „legénye” útján ezért üzenetet küldött a közeli Niklán berendezkedett szovjet parancsnokságra. Kiletét felfedve kérte, hogy vegyék védőőrizetbe. A szovjet őrjárat, amelyet Trenkwald és Bolza Antal tisztiszolgája kalauzolt, december 6-án hajnalban jelent meg a vadászháznál. Bethlent a lengyel tiszttel együtt Niklára, majd Kaposvárra vitték, ahol többször kihallgatták. Az egyik ilyen kihallgatási jegyzőkönyv szerint, amely a szovjet katonai levéltárból került elő, kiderül, hogy Bethlen olyan háború utáni koalíciós kormánnyal számolt, amelyben a keresztényszocialisták, liberálisok és a parasztpártok mellett a szociáldemokraták és a kommunisták is helyet kaptak volna. Lehetséges miniszterelnökként Kállay Miklóst hozta szóba, miközben Rákosi Mátyás és Károlyi Mihály irányító szerepét ellenezte. Utóbbiak – mint hangsúlyozta – „a nemzet előtt tekintéllyel nem rendelkeznek”.¹⁰

December 8-án Pécsre, majd onnan 1945. január 31-én a Duna–Tisza közti Soltszentimréren át Kiskőrösre vitték Bethlent a szovjet katonai szervek. Széchenyi Andor Pálné közben több dél-dunántúli város orosz parancsnokságánál próbált a nyomára bukkanni, ám sikertelenül. Szeretteiről, elsősorban „Minciről” egy ideig Bethlen sem tudott semmit, noha folyamatosan törekedett a kapcsolatteremtésre. „Nem tudom édes jó Minci! – írta január 10-án – valaha viszont láthatjuk-e egymást, de az Isten szerelmére kérem, küldjön hírt, hogy hol vannak, mit csinálnak, mire volna szükség, mit tehetnék értük. Hiszen odaadnám szívesen az életemet, ha valami kicsit is segíthetnék magukon és sorsukon.” Nagy megnyugvás volt számára, amikor 1945. január 20-án megkapta a grófné január 7-ei levelét, s megtudta belőle, hogy valamennyien élnek. Az egyedüllét azonban továbbra is kínozza, és aggódott családjának Budán rekedt tagjaiért is. „Olyan borzasztóan vágyom utánad és azután, hogy lássalak, hogy ki sem mondhatom. Komolyan egyedül érzem magamat, amióta nem vagyok veletek, és oly borzasztó szerencsétlenség borult erre a szegény országra és különösen jó fiaimra és Margitra is. [...] Miért is nem lehetünk együtt e nehéz időkben? Ki tudja lesz-e még pályám végére alkonyuló életemben alkalom még arra, hogy szeretettel magamhoz ölelhesselek benneteket, és hosszabb időt tölthessünk együtt. Életemet neked köszönöm, hisz nélküled a németek elhurcoltak és rég megöltek volna. Hát miért nincs módomban, hogy kimutathassam hálámat és szeretetemet, amihez csak néhány kilométer távolságra vagyunk egymástól, és mégis mintha egy óceán választana el egymástól. Nélküled nincs már semmi reménységem a jövőben, hiszen mindenemet elvesztettem, és azt sem tudom, hogy miből leszek képes megélni. De hisz te is épp így vagy, mert pesti házadról biztosan semmit sem tudsz, és Boronkát biztosan teljesen tönkretették a harcok folyamán. Elmehetünk mindketten koldulni, mert semmink sem maradt, én nekem pedig új életet kezdeni már késő. Nektek is egyedüli reménységtek már csak Antinak a munkabírása, aki még új életpályát kezdhet idővel” – írta január 27-én kedvesének, „édes kicsi anyagolomnak” szólítva.¹¹

Kiskőrös után Bethlent Kunszentmiklóásra szállították, ahonnan 1945. március végén katonai repülőgép vitte a Szovjetunióba. A Butirszkaja nevű moszkvai börtön kórházába 1945. április 1-jén érkezett meg. A rendszerváltás után, 1993-ban Moszkvából hazakerült szovjet dokumentumok egyértelműen bizonyítják, hogy a szovjet égisz alatti önálló Erdéllyel és Bethlen erdélyi kormányzóságával kapcsolatos régi keletű feltevések a találgatások és a legendák birodalmába tartoznak. Gyekanozov szovjet külügyi népbiztos-helyettes Molotov külügyi népbiztos számára készített 1945. február 17-ei előterjesztéséből világosan kiderül, hogy a szovjet hatóságok a magyar belpolitikából akarták kivonni a Nyugaton jól ismert és a kommunista hatalomátvételt ellenző konzervatív politikust. „Bethlen gróf – olvasható ebben – a magyar reakció legkiemelkedőbb alakja, és meggyőződéses híve az angol orientációnak.” Ezért „Bethlent ténylegesen el kell szigetelni, le kell tartóztatni és a Szovjetunióba szállítani, ott kell őrizni néhány hónapig, amely leteltével véglegesen rendezni kell ezt a kérdést.” Gyekanozov előterjesztésére Molotov március 20-án vezette rá egyszavas utasítását: „Végrehajtani!”

A börtön orvosainak feljegyzése szerint Bethlen „rendkívül rossz egészségi állapotban, erősen alultápláltan, érlemeszesedéssel, krónikus vastagbélgyulladással és magas vérnyomással” érkezett meg Moszkvába. Állapota később sem javult. Kezelőorvosa szerint 1946 tavaszán és nyarán „nagyfokú érlemeszesedésből, magas vérnyomásából és élemedett életkorából kifolyólag Bethlen fogoly egészségi állapota erőteljesen rosszabbodott, pangásos tünetek voltak észlelhetők tüdejében, erőteljesen csökkent a szív működés”. A 72 éves rabnak – a 20. századi magyar politika egyik legnagyobb alakjának – a szervezete 1946. október 5-ig dacolt a halállal.¹²

Bethlen sorsáról sem családja, sem Széchenyi Andor Pálné nem tudott bizonyosat. Azt viszont sejtették, hogy Moszkvában tartják fogva. 1946. március 3-án Bethlen Margit ezért egyenesen Sztálinhoz írt levelet férje hazaengedése érdekében. Nem tudjuk, hogy levelére kapott-e bármiféle választ. Feltehető, hogy nem. Arról, hogy férje 1946. október 5-én meghalt, mindenesetre nem értesítették. A magyar Külügyminisztériumon, illetve a budapesti szovjet követségen keresztül 1946. december 12-én ezért újabb levelet írt Moszkvába, ezúttal közvetlenül férjének címezve. Ebben részletesen beszámolt gyermekeik és unokáik sorsának alakulásáról, sőt azt is megemlítette, hogy „Mincivel” is, aki közel két hónapja Pesten járt, találkozott. A grófné elmondta neki, hogy Boronkán él, s azt a kis földdarabkát munkálja, amit a földreform után meghagytak neki. Igazán emelkedett gesztusként Bethlen Margit felajánlotta férjének, hogy ha üzenetet kívánna küldeni „Mincinek” vagy leányának, Hannának, akit Bethlen leányaként szeretett, neki küldje, ha engedélyt kap rá, s ő azonnal továbbítani fogja azt Boronkára.¹³

Bethlen Margit angol nyelvű levele eljutott Moszkvába, ám választ erre sem kapott. Sem férjétől, aki már nem írhatott neki, sem a szovjet hatóságoktól. Utóbbiak úgy ítélték meg, hogy az 1946–47-es kiélezett magyar belpolitikai helyzetben „egy ilyen hírt felhasználhatnának ellenünk a magyar reakciós körök és azok szövetségesei”. Puskin, budapesti szovjet követ bizalmas közlései alapján ezért csak 1947 és 1948 fordulóján kapott lábra budapesti kormánykörökben az a hír, hogy „Bethlen nemrégiben meghalt Oroszországban”.¹⁴

Mire Bethlen halálhíre a családtagokhoz is eljutott, Magyarország szovjetizálása lényegesen előrehaladt. A pártokat feloszlatták, Mindszenty hercegprí-

mást letartóztatták, és 1949-ben megtartották az első egypárti választásokat. Az államosítások és a diktatúra perspektívája a régi elit számos tagját készítette menekülésre. 1949-ben így tett Széchenyi Andor Pálné is, aki leányával, vejével és unokáival Ausztriába, majd onnan az Egyesült Államokba emigrált. Ott éveken át betegápoló nővérként dolgozott. Innen 1960-ban, 64 évesen tért vissza Bécsbe, ahol 1962-es haláláig leányával élt.

Bethlen Margit elsőszülött fiával, Andrással együtt Budapesten maradt. 1951-ben mindkettejüket kitelepítették. A Hortobágyról hazatérve a fővárosban tengették életüket – András sokáig segédmunkásként. Ugyanabban az évben, 1970-ben fejeződött be életük. Bethlen István legkisebb fia, Gábor, aki 1944-ig diplomataként szolgált, 1981-ben halt meg Rio de Janeiróban; a középsofiú, István pedig, aki egy olasz grófnőt vett feleségül, 1983-ban Milánóban. Bethlen István hamvainak 1994-es hazahozatalát és örök nyugalomba helyezését egyikük sem érte meg. S nem érte meg Széchenyi Andor Pálné leánya, Hanna sem, aki 1977-ben hunyt el Bécsben. Sorsuk, mint cseppben a tenger, tükrözi a magyar arisztokrácia történelmi szerepének s egyben Bethlen István szerelmeinek szomorú, méltatlan és tragikus végét.

■ JEGYZETEK

1. Harsányi Zsolt: *Négyszemközt Bethlen Istvánval*. Pesti Hírlap 1931. ápr. 5. és Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Sárospatak. Analekta 3417. Bethlen Pál: *Az asztal*. 476.
2. Nóvé Béla: *Hivatása: Kisebbségmentő. Pásint Ödön pályaképe*. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2012. 11–20.
3. Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Sárospatak. Analekta 4051/c. Bethlen Pál: *Emlékeim képeskönyvéből*. Kézirat. III. 595/1–3; Székely Ellenzék (Marosvásárhely), 1901. jún. 25. Főúri esküvő. Vö. Sebess Dénes: *Bethlen István*. Bp., [1927] 75.
4. Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Bp., 1991. 23–71.
5. Magyar Országos Levéltár, Budapest. K. 429. Kozma Miklós Iratai. 2. csomó. Adatgyűjtemény, 1927. Olasz út Bethlennel és uo. 3. csomó. Adatgyűjtemény, 1930. dec. 10–13.
6. Uo. 3. csomó Kozma Miklós 1930. dec. 22-i levele Mecsér Endrének.
7. Illés Endre: *...talpig nehéz hűségbe*. Bp., 1987. 19–20.
8. Bethlen inkei életét és kapcsolatát Szegedy Andor Pálnéval gazdatisztjeivel (Szondi Pál, Végh Tivadar), lovaszával (Torma Imre) és a falu református lelkészével (Páti Imre) 1983 őszén készített interjúim alapján rekonstruáltam.
9. *Bethlen István emlékirata 1944*. Szerk. Romsics Ignác. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1988.
10. Romsics Ignác: *A Bethlen-dosszié utolsó lapjai*. Magyar Nemzet 1993. május 18. Történelem melléklet III.
11. A közelmúltban előkerült leveleket közöltem *Bethlen István és Széchenyi Andor Pálné* című cikkemben. Rubicon 2015. 8. sz. 57–61.
12. Romsics Ignác: *A Bethlen-dosszié utolsó lapjai*. i. m. IV–V.
13. L. Balogh Béni: *Megkésett üzenet. Bethlen Margit levele Bethlen Istvánhoz*. Magyar Nemzeti Levéltár Archívuma.
14. Romsics Ignác: *A Bethlen-dosszié utolsó lapjai*. i. m. V.

FELLINGER KÁROLY

Vágott virágok

Ahol a szobában megtörtént apám végzetes esése, megtorpanok, nem merek oda lépni, ahol feküdt, úgy érzem, rátaposnék kérdő fejére, de nem tudok átlépni se rajta, már teljesen elállja teste az egyik szobából a másikba való bejutást, olyan ez az állapot, mint mikor az utca mindkét oldalán, pár másodperc eltéréssel átszalad két éhes, kóbor, fekete kiscica előttem, pedig az életben nem látták egymást.

Keresztutak

Mindig úgy tűnt, apám jobban kedveli a legidősebb lánytestvére gyermekeit, mint a sajátjait, azok biz sokra is vitték, a falu leggazdagabb embere lett az egyikből, országos híré bíró a másikkól. Mikor aztán apám meghalt, az igazságos bírónak választania kellett, vagy elutazik a temetés napján egy előre megbeszélt kirándulásra, vagy kikíséri apámat utolsó útjára. Ha erről apámat kérdezi, ő a kirándulást javasolta volna, fájt szívvel persze, hiszen a bíró unokaöccsének jelenléte jó fényt vetített volna rá s a családjára. A bíró hamar kifürkészte apám gondolatait, a kirándulás mellett döntött, még csak nem is telefonált, hogy részvétet nyilvánítson, elfelejtve, hogy csak egyszer halunk meg, s a szegény embernek csak egyszer adatik meg, hogy méltó temetése legyen.

Apám ki nem állhatta a hideget,
csak a radiátorban bízott,
lehetett tél, lehetett nyár,
neki nem számított,
gyakran égési sebek voltak az alfelén,
nehezen gyógyulók,
akár a látomásai, a sakkfigurái,
melyeket egy halotti torról toborzott,
de még betegsége előtt kikötötte,
mint egykor a ladikot a házuk előtt,
hogy neki nem kell halotti tor,
ahol borba ölik bánatuk azok,
akik már nem is emlékeznek rá.
Ezért a temetésről hazajövet
inkább beindítottam a gázkazánt,
gondoltam, belangyítok,
apám ennek úgysem tud ellenállni,
s hátha egyszer nekem ad igazat,
ha már életében nem volt erre példa,
hátha majd, a radiátornak dőlve, kipihen
fáradalmaim.

Harangozók

Bakonyi Istvánnak

Azt mondják, ha az élők visszasírják a holtat,
a halott is velük zokog,
nincs nyugalma, hazajár ellenőrizni,
bezárták-e az ajtót, elzárták-e
a gázcsapot, hiszen élőként ő volt,
aki elfelejtette ezeket a semmis
dolgokat, mert a halottak már csak
ilyenek, ébren álmodnak egy
szebb jövőt, ahol mi vagyunk
az angyalok, s ahol szárnyakat
aggat ránk szomorúan az Isten,
háromlábú székén egyensúlyozva.

ÁDÁM BIBORKA

DECEMBER ELSEJE SEPSISZENTGYÖRGYÖN

■ Jelen tanulmány célja az antropológiai részt vevő megfigyelési módszer segítségével részletesen dokumentálni a székelyföldi és Románia más vidékeiről érkező románok ünneplési szokásait december elsején Kovászna megye közigazgatási központjában, Sepsiszentgyörgyön. A konkrét példaként szolgáló és itt leírt esemény: 2014. december elseje Sepsiszentgyörgyön.

A vizsgálat helyszínén sajátos etnikumközi, kisebbség-többség viszonyt eredményez a terület földrajzi elhelyezkedése és történelmi evolúciója: a román nemzetállam földrajzi középpontjában fekvő területet 74,5%-ban népesíti be a magyar (kisebbségi) nemzet, a nemzetállam többségi komponense (románok) itt kisebbségben van, mindössze 25,5%-ot alkot.¹ A vizsgálat tehát egy interetnikus kontaktónában, azaz etnikai és felekezeti szempontból határterületen zajlik. Ezen a terepen az etnikai kölcsönhatások jelentős szerepet játszanak az itt lakók mindennapjaiban, és megyeközpontról lévén szó, az emlékünnepségek koncentráltan jelennek meg, fontos kulturális játszmák és kísérletek terepeivé, a dominancia és a hatalomgyakorlás kiemelt helyszínévé változtatva Sepsiszentgyörgyöt.²

December elseje mint emlékünnepség, szokásesemény vagy ünnepi esemény dokumentálásakor, elemzésekor és értelmezésekor Niedermüller Péter³ szokáskódjait veszem figyelembe, melyeket Pozsony Ferenc rendszerezett.⁴

Az ünnepi eseményen való személyes részvételén túl, az esemény elemzése során a helyszínen készített videofelvételeket, fényképeket, a szervezőbizottsági tagokkal és résztvevőkkel készített interjúkat is feldolgozom, illetve felhasználom a sajtóban, valamint az interneten megjelent újságcikkeket, interjúkat és felvételeket is annak érdekében, hogy az esemény rekonstrukciója minél hitelesebb legyen.

Az ünnepi esemény tér- és időhasználata

■ A kutatott terep Sepsiszentgyörgy, Székelyföld részét képező Kovászna megye – a történelmi Háromszék – székhelye. A vizsgálat számára kiválasztott időpont pedig a legfontosabb román állami és nemzeti ünnep, a modern Román nemzetállam megalakulásának, Erdély és a Román Királyság egyesülésének évfordulójaként számon tartott 1918-as gyulafehérvári nemzetgyűlés évfordulója, 2014. december 1. Időhasználatára az adott napon belül a jól strukturált időszerkezet, éves szinten pedig a visszatérő ünneplés, tehát a ciklikusság jellemző. Éves rendszerességgel megrendezett ünnepi eseményről, megemlékezésről van szó, melynek foratókönyve évről évre reprodukálható.

A vizsgált ünnepség helyszínétül – a nyolcvanas évektől immár hagyományosan – a Sepsiszentgyörgy központjában elhelyezkedő, nemrég felújított Mihai Viteazul-szoborcsoport és a kormánybiztosi hivatal előtt elterülő tér szolgál. Maga az ünnepi esemény azonban előbb felvonuló⁵ vagy helyváltoztató jellegű, a csendőrlaktanya mellett épülőfélben levő ortodox templomtól indul, onnan az „Egyesülés Menete” a Szent Miklós és Szent György ortodox főtemplomban lezajlott liturgiával folytatódik, majd annak udvarából a továbbinduló zászlós-lovas

felvonulással folytatódik, kiérve az említett térre, nem sokkal dél után. Ezt követően az emlékünnepségek kötött, helyben maradó, stacionárius⁶ jelleget ölt.

A december elsejei nemzeti parádé a város románságának két szimbolikus jelentőségű helyszínét köti össze: a szakrális teret, a román nép lelkét gondozó, ezt missziójának tekintő ortodox egyház intézményét és a közösség politikai teljesítményét, dimenzióját és történelmi egységét megjelenítő szoborcsoportot.

Nyilvános térről van szó, ami a hétköznapok során jelzi ugyan, hogy a román nép szimbolikus térfoglalásának színtere, ebbéli minősége, szakralitása azonban fokozottan csak különböző román, kizárólag politikai jellegű emlékünnepek során mutatkozik meg egyértelműen. Hétköznapokon vagy magyar ünnepeken, például a szintén éves rendszerességgel megszervezett Szent György-napok alkalmával a helyi magyar többség veszi birtokba a teret.

Megjegyzendő, hogy a román nemzeti ünnep körül a helyi román civilszervezeteknek, az ortodox egyháznak és a politikai akaratnak megfelelően, a rendszer váltás óta fokozatosan egy teljes ünnepekör alakult ki. Azaz már nem csupán a december elsejei hivatalos koszorúzást jelenti a nemzeti ünnep fő rítusa, hanem egy többnapos eseménysorozattal – koncertekkel, színházi és tudományos előadásokkal – és megyeszerte is változatos kulturális eseményekkel bővítik a kínálatot az ünnepelni vágyók számára.⁷

Az ünnepi esemény szereplői

■ A tér- és az időhasználati szabályokhoz hasonlóan az ünnepi esemény szubjektumainak szerepe, az őket illető előírások, elvárások, feladatok sem véletlenszerűek. A szokásesemény elemzése során a szakirodalom aktív és passzív szereplőket különböztet meg, mely kategória első eleme végrehajtó és átruházó személyekre, vagyis az aktus adóira, ágenseire, második eleme pedig célszemélyekre, nézőkre vagy az aktus vevőire bontható.⁸

A vizsgált rendezvény mindenkor fő szervezője a helyi román elit: Kovászna Megye Kormányhivatala (Prefektúra), együttműködve a helyi román civilszervezetekkel⁹ és az ortodox egyházzal,¹⁰ valamint Kovászna Megye Tanácsának és Sepsiszentgyörgy Önkormányzatának támogatásával.

A szervezőbizottság tagjai az emlékünnepséget megelőző másfél-két hónap során az emlékünnepségek minden egyes részletét gondosan kidolgozzák, vigyázva arra, hogy az évek során kialakult forgatókönyv fő elemei maradéktalanul reprodukálódjanak. Nem ennyire kötött azonban a kulturális események forgatókönyve, azok előadói, melyek sokszor a rendelkezésre álló anyagi eszközök függvényei is. Évről évre változhat a politikai hatalmon lévő elit, vagyis a kormány által meghatározott fő ünnepi üzenet, mondanivaló is, mint ahogy jelentős változások tapasztalhatók olykor az ünnepeken részt vevők körében is.

2014-ben immár negyedik alkalommal jelent meg a sepsiszentgyörgyi ünnepeken a szélsőjobboldali eszmékkel rokonszenvező Új Jobboldal (Noua Dreaptă) nevű szervezet.¹¹ A körülbelül ötven-száz főt számláló csoport autóbusszal érkezett a városba, rendőri kísérettel, majd ugyanígy, hasonló forgatókönyv szerint távoztak. Gyülekezőtől az ortodox templom udvarát jelölték ki, így az ő számukkal és zászlóikkal, transzparensikkal is duzzasztva a helyi ünneplők, egyházi szertartáson részt vevők seregét. A templomkertben kisebb csoportokba verődve, transzparensekkel, kifeszített óriás román nemzeti trikolorokkal és a szervezetük jelképével, zöld alapon kelta, okkult keresztet ábrázoló lobogókkal, zászlólengetéssel, jól elkülönülve várták az indulás időpontját. A korábbi évek szerepléséhez képest viszonylagos mérséklődést jelez az a tény is, hogy a felfokozott tárgyi kódokhoz képest öltözetükben, ruházatukban inkább civil hatással vannak. A paramilitáris, félkatonai szervezetekre emlékeztető felszerelés 2014-ben elmaradt, illetve háttérbe szorult.¹²

Az esemény állandó kísérőinek bizonyultak a csendőrség (jandarmeria) kivényelt emberei, akik tisztes távolságból, egyenruhában, némelyek kamerával felvértelve, de immár a templom kertjén kívül maradván figyelték a gyülekezők és kíváncsiskodók seregét. Ezzel mintegy szimbolikusan is kijelölték kívülállóságuk minőségét az ünneppel szemben. Hasonlóan a sajtó munkatársaihoz vagy a már említett kíváncsiskodókhoz – magyarok és románok egyaránt, akik szintén közelről végigkísérték az ünnepeket, azonban nem vettek részt annak rítusában – annak értelmezési mezején kívül maradtak. Akárcsak a terepmunkát végző társadalomtudós. És a civil és egyenruhás rendőrök, akik szintén a biztonságot, az ünnepséget állami, hivatalos keretét hivatottak erősíteni.

Az ortodox templom is, akárcsak a Mihai Viteazul tér, 2014-ben felújításra került, igaz, csak részben. A megújult kupola alatt zajló egyházi szertartás alatt a helyi és a meghívott pápa a román nép erkölcsi nagyságáról és történelmi küldetéséről értekezik. Bent a hangulat ünnepélyes, meghitt és meglepően kötetlen. A végén az oltár előtt a jelenlevők hórát járnak, majd lassan kiürül a templom. Viszont némelyek nem maradnak az ünnepeket további részére, inkább hazafelé veszik az útjukat a szertartás után, egyedül, vagy családdal csapatosan, a kezükben kis műanyag pálcára szúrt, műanyag román trikolórral. A hivatalos program szerint¹³ ugyanis az ünnepeket már délelőtt fél tízkor megkezdődött a Te Deum bemutatásával, majd azt követően a még épülőfélben levő csendőrlaktanya melletti templomtól, a vasútállomás érintésével az ünneplő hívek átvonulnak a központban elhelyezkedő ortodox templomhoz. Ezen azonban viszonylag kevesen vesznek részt, az újságok szerinti 1000-1500 fő, csak később a Mihai Viteazul téren gyűlt össze.

Ezt a „bevonulást”, az „Egyesülés Menetét” az előpataki alpolgármester vezeti, lovasokkal és népviseletbe öltözött hagyományőrökkel vonulnak a város fő sugárútjain. Egy helyi civil szervezet által szervezett és ugyancsak helyi lap által meghirdetett „Hívd meg egy magyar etnikumú barátodat, hogy együtt ünnepeljük Románia Nemzeti Ünnepeit”¹⁴ nem aratott sikert.

A menet indulását a nemzeti zászlókkal feldíszített templom szomszédságában elhaladó – az ünnepeket ideje alatt a rendőrség által mindkét irányban lezárt – sugárúton gyülekező hagyományőrök jelzik. A környező román falvakból érkeztek népviseletbe öltözve, némelyek közülük lóháton, nemzeti zászlókkal, piros-sárga-kék szalagokkal feldíszítve. Előttük a közlekedési rendőrség egy gépkocsija halad. Amint légvonalba érnek a templommal, annak udvarából megindul a tömeg. A járda két oldalán helybéli magyarok és románok kíváncsiskodnak. Előbbiek inkább bizalmatlanul szemlélik a felfejlődő zajos embersort, utóbbiak kis trikolór zászlókkal vagy kokárdával feldíszítve az eseményhez, mosolyogva álldogálnak, fényképezkednek. Akárcsak a sajtó munkásai, akik egymás előtt tolonganak a jobb rálátásért.

Ugyanaz a helyi román újság, amely magyar barátok invitálására szólította fel olvasóit, 50 darab nemzeti trikolórt osztott szét.¹⁵ A templom udvaráról kitóduló tömeg egy láthatóan előre eltervezett forgatókönyv szerint fejlődött fel az utcára. A menet legelején egy rendőrautó helyezkedett el, azt követte egy nemzeti zászlóval feldíszített, sőt hangszóróit szintén nemzeti zászlóval letakart személygépkocsi, mely nemzeti indulókat sugárzott, rögtön utánuk pedig a hagyományőrök lovasok követték az irányt. Ezek mögé csatlakozott a templomból kiáramló tömeg, legelő egyházi zászlókat tartó fiatalokkal, mögöttük pedig a pópák és a gyülekezeti tagok. Őket végül az Új Jobboldal tagjai követik, tisztes távolságból egy koszorú, majd az alkotmány első cikkelyét idéző transzparenszel az élükön, de jól elkülönülve az előző csoporttól. Ez az elkülönülés a szervezők és az ünneplő közösség tudatos stratégiájának tűnik, mintegy jelzi az ünnepeken belüli értelmezések közti határt is, mintha így a mozgalmi, politikai jelentésmezőtől finoman elhatárolód-

nának. A sort a rendőrség és a csendőrség egy-egy járműve zárja. A menetnek egy kis kerülővel végig kell haladnia a városközponton, a Mikó utcán, majd a Szent György térnél visszafordulva az 1918. december 1. úton el egészen a Mihai Viteazul térig. Gyalog mintegy tízperces séta, a menet azonban bő húsz perc alatt teszi meg a távot. A vendégségbe érkezett Új Jobboldal tagjai nem hazudtolják meg hírnevüket, végig az úton provokatív szlogeneket skandálva haladnak, mint például: „Székelyföld nem létezik”, „Székelyföld román föld”, „Ki a magyarokkal az országból”,¹⁶ „Besszarábia román föld”. A járókelők többnyire könnyen reagálnak a provokációra, ellentünetők most nincsenek, ellentétben a 2009-es első sepsiszentgyörgyi „fellépésük” alkalmával.¹⁷

Mindeközben a prefektúra előtti téren, a színház sarkánál, a képtárral szemben néhány kis fabódéval amolyan vásárféle települt ki. A portékát nemzeti viseletben, nemzeti színekkel díszített papírtányérokba árulják, a választék viszont nem túl széles: az egyik kézműves termékeket és népzenei CD-eket árul, a többi pedig hagyományos módon előállított, őstermelők által kínált élelmiszereket kínál. Sajt, kolbász, túró, emellett viszont az egyik kitelepült árus fánkot és kürtőskalácsot süt, ahogy ő írja: „kurtos kalacs”. Kissé feljebb, immár a prefektúrával szemközt (aminek homlokzatát hatalmas nemzeti trikolór díszíti) még három bódé sorakozik: a hagyományos december elsejei babfőzeléssel és itókéval kínálják az ünneplőket. Kisebb sokadalom verődik itt össze. Míg megérkezik a menet a szemközti tere, addig az emberek kötetlen társalgás közepette fogyasztják a menüt.

A hivatalossá váló ünnepség

■ A Mihai Viteazul tér is nemzeti ünneplőbe öltözött. A szocreál tömbházakkal körbeépített szoborcsoportot minden oldalról kordon védi, szintúgy a tér környékhivatal felőli részét. A tér minden sarkán csendőrök állnak. Az emlékmű körül nemzeti zászlók sorakoznak, előtte pedig mikrofont és hangfalakat helyeztek el. A lakóházak erkélyein és ablakában senki nincs, zászlókat sem látni. Egyet mégiscsak, a tere vezető út menti lakások egyikén, fent a magasban kék-sárga székely lobogó van kitűzve. Amint megérkezik a tömeg, a szoborcsoport előtti tér megtelni látszik. Akárcsak a felvonulásban, az ünneplők itt is két részre oszlanak. A helyiek inkább a tér jobb oldalán és szemben helyezkednek el, míg a vendégek, az Új Jobboldal fiataljai a tér bal oldalát foglalják el. Itt már nem kiabálnak rigmusokat, néma zászlólengetéssel jelzik érkezésüket Sepsiszentgyörgy „román” főterére. Igaz, transzparensüket jól látható helyre, a kordonokra erősítik fel. Kis időre rá megkezdődik a kulturális műsor.

A Mihai Viteazul tér nevét a havasalföldi fejedelemről kapta 1980-ban a ceausescui nemzeti kommunista diktatúra kultúrpolitikai kurzusával összhangban. A tere díszítő szoborcsoport Gir Rădulescu bukaresti szobrász műve,¹⁸ és narratívája az „együtt élő” népek felé is tesz gesztust, az összetartozást, a közös múltat hangsúlyozva, hiszen a lovagló fejedelem mögött több alak is az őt segítő magyar és székely katonákat jeleníti meg. Ezen jelentésrétegtől függetlenül a helyi köznyelv egyszerűen csak a „lónak” becézi az emlékművet. A sepsiszentgyörgyi szoborcsoport etnikumközi provokációktól amúgy sem mentes múltja a magyar lakosság térrel kapcsolatos érzelmeit mélyen befolyásolja: a nyolcvanas években máig tisztázatlan körülmények között egy tragikus esemény történt, bomba robbant a szoborcsoport talapzatánál, kioltva egy éppen ott játszó magyar kisgyerek életét.¹⁹

A 2014. december 1-jei kulturális műsornak címet is adtak a szervezők: *Egvesülés lélekben és érzelmekben*,²⁰ és programjának gerincét a meghívott, hagyományörző egyesületek adják.²¹ Színpadként a szobor előtt lépcsőzetesen emelkedő területet használják. A népviseletbe öltözött fiatalok népi- és hazafias dallamokat énekeltek felváltva, időnként elhangzott egy-egy vers, rövidprózát is felolvastak. A nyitóbeszédet az Új Jobboldal szószólója mondja, aki a műsor szüneteit kihasz-

nálva lelkesítő beszédek tart a román identitásról és történelemről. Rétori képességei meglehetősen jók, könnyedén, papír nélkül beszél, beszédeiben összekapcsolja az elhangzott dalok, szövegek értelmét a jelennel, az itt és mosttal. A román nemzeti gondolatról beszél, és e szellemi holdudvar gondolkodóitól idéz, szavait értelmezi, tolmácsol. A közönség, az ünneplők seregének száma mindeközben lassan duzzad, egyre több, valamilyen formában a nemzeti piros-sárga-kék színkombinációt magán viselő emberrel.

A nemzeti szimbolika, az identitás múltidéző és misztikus elemei tűnnek fel és elevenednek meg a szemünk előtt: kucsmák, pásztorsubák, a dákoromán kontinuitást idéző kígyótestű farkasfejek (immár nem ércből, hanem fából és bőrből készítve). Decebal, a dák vezér képmása a zászlón hirdeti: „*Legyetek büszkék, hogy románok vagytok.*” A műsor elhúzódik, a hidegben az emberek közben beszélgetnek, a gyerekek hógolyóznak. Egyenruhás emberek jelennek meg: tűzoltók, csendőrök, rendőrök gyülekeznek a tér jobb oldalán. Sorokba, zárt alakzatokba állnak be, a hangulat vidám, géppisztollyal a kezükben gyermekeikkel fotózkodnak ők is. A kulturális műsor véget ér, a népviseletbe öltözött hagyományőrök félrehúzódnak, átadják helyüket az esemény soron következő szereplőinek. Ekkor új dimenzióba lépünk át, kezdetét veszi a hivatalos ünnepség.

A tér jobb oldaláról felharsanó katonaindulóra kettős sorokban zöld egyenruhás, gépkarabélyos katonák vonulnak fel, alakulataik harci zászlóival, szimbólumaival. A hegyivadások tisztelegnek a szoborcsoport előtt, majd néhányan kiválnak közülük, és díszőrséget állnak az emlékmű előtt. A tömött egyenruhás sorok mellett egy katonazenekar a lovas szoborral szemben áll fel, fúvós hangszereikről zsinóros román trikolórok lógnak.²²

A román állam karhatalmi szerveinek oltalmában, az erő és biztonság manifesztálása után megjelennek tehát a színen az ünnepség hivatalos szereplői: a prefektus, kormányzati hivatalnokok, helyi bürokraták és a politikai pártok képviselői. Magyar nemzetiségű nincs köztük. A helyi magyar politikai elit, egy kivételtől eltekintve – róla később – látványosan távol marad. E szimbolikus gesztusdiplomáciai háború több éve zajlik. A magyar fél részvételének feltételeként a magyar szempont és diskurzus megjelenítését tűzte ki, illetve a helyi kormányhivatal és más dekoncentrált intézmények az etnikai arányok alapján történő káderfrissítéssel. A viszony évről évre tovább mérgesedik: a székely zászló körüli jogi hercehurca és más politikai ügyek miatt, illetve az Új Jobboldal szereplése miatt a magyar elit, a tisztviselők, a megyeszékhely és a megyei önkormányzat testülete tüntetően távol marad a rendezvénytől.²³ Viszont törvényi kötelességeinek eleget tesz, így a település az előírásoknak és az ünnep hangulatának megfelelően, sűrűn fel van díszítve nemzeti színű zászlókkal.

Gaetano Mosca filozófus és Vilfredo Pareto szociológus már a 20. század elején utalt az elit fogalma és a politikai hatalom közötti összefüggésre, miszerint léteznek ún. hatalmon lévő és hatalomra vágyó (pótelitek), amelyek küzdelme meghatározó egy közösség vagy nemzet életében és fennmaradásában.²⁴ A sepsiszentgyörgyi román pótelit kétoldalt sorakozik fel tehát, a szobor előtt. Koncentrikusan körülöttük katonák, azon túl a többi ünneplő. Ruházatuk elegáns, modern, nem illeszkedik sem a hagyományörzésbe, sem a szakralitásba, valójában egy teljesen más világot idéz: az előzőekhez képest egy új kort, a modernitást eleveníti meg. A polgári, üzleti és a hivatalos bürokrácia világát. Mellükre a francia forradalom szellemiségét, a nép és az ész diadalát idéző nemzeti színű kokárda van kitűzve.

Az ünneplés tehát felveszi a hivatalos állami ünnepség formáját. Státusbeli és minőségbeli változást jelez ez az új helyzet. A mikrofon elé járuló emberek már másképpen viszonyulnak a közönséghez. Kinyilatkoztatnak, beszédükben már a hatalom nyelvén szólnak, a hivatalos diskurzus nyelvén.

Az ünnepi eseményen elhangzott ünnepi beszédek és narratívák

■ A továbbiakban az ünnep fő aktusa, az ünnepi beszédek elemzése a magyar-román párbeszéd, az üzenetetés, a nemzeti identitás politikai diskurzusban való megjelenése szempontjából történik. Feltételezésem szerint a sepsiszentgyörgyi interetnikus közegben december 1-jén elhangzott beszédek alapvető célja az emlékezésen túl a helyi, kisebbségben élő románság nemzeti identitásának erősítése, valamint a „mi” és az „ők” közötti határ hangsúlyozása. A december elseje során tartott beszédek vizsgálatakor ezekre az identitásépítési technikákra kívánok rávilágítani.

A hivatalosságok tehát U alakzatban sorakoznak fel a szoborcsoportnak háttal, szemben a katonák sorfalával és az ünneplőkkel. Mintha egy színpadon lennének, megjelenik az Új Jobboldal korábbi szónoka, és karmesterként gesztikulál az itt állóknak. A hangszóróból felcsendül a himnusz, és a korábbi kulturális műsor ceremóniamesterének mozdulatait követve rázendítenek a himnusra. A katonák vigyázzban állnak, a tisztek tisztelegnek, a zászlókat lengetik éneklés alatt, miközben több száz torokból szól a román állam hivatalos himnusza.

Ezt követően öt ortodox pap jelenik meg a „színpadon”, a helyi ortodox parókiák pópái mellett a harci alakulat tábori lelkésze is, zöld, katonai egyenruhában. Rövid, ünnepi istentiszteletet mutatnak be, énekekkel, a jelenlevőket közös imára szólítják fel. Kulturális és politikai szempontból ez a beszédhelyzet már eleve csak a „mi” tagjainak szól, hiszen az ortodox vallást a megye román lakosságának valamivel több, mint 99%-a gyakorolja, a többiek görög katolikus vallásúak. A megye magyar lakossága viszont nem ortodox, hanem körülbelül fele-fele arányban római katolikus és református, illetve evangélikus felekezetű.²⁵ A vallási szertartásnak jelen esetben nem csak liturgikus szerepe van, ugyanis ez esetben nem beszélhetünk konkrét vallási ünnepről, ahol a pap által elmondott szentbeszédnek, prédikációnak az alapja egy bibliai eseményhez köthető. A történelmi eseményre emlékező nemzeti ünnep során a pap beszédének mégis fontos jelentéshordozó szerepe van, beszéde az ünnepi esemény szerves, modelláló része, mely az állam intézményével összefonódva nyilvánosan is bemutatja az intézményes identitásépítés egy tökéletesen megszervezett válfaját. Ezt követően – a csúszáságtól való megszabadulástól – a mikrofonállvány előtt a hivatalosságok intéznek beszédet az egybegyűltekhez.

Elsőként a Kovászna megyei kormánybiztos – akit pár nappal később leváltottak – szólalt fel, közvetítve a kormányfő, Victor Ponta üzenetét.²⁶ Az üzenet össze-sűríti mindazt, amit az esemény miliője megkíván: nemzeti identitás, egység, büszkeség, közös cél, kontinuitás a múlttal, annak üzenete a jelen és a jövő számára is. A szöveg folytatásban az ország gazdasági, társadalmi és modernizációs teljesítményeit emeli ki, értelmet adva a mindennapokban is a Nagy Egyesülésnek, a közös román államnak.

Ezt követően a volt prefektus, a kovásznai születésű Codrin Munteanu – jelenleg védelmi államtitkár – szólal fel. Beszédét azzal kezdi, hogy ő is a nemzeti központ, Bukarest üzenetét tolmácsolja. Történelmi visszatekintéssel kezdi, de beszéde, korábbi politikai szerepéhez illeszkedve, egyértelműen politikai abban az értelemben, hogy a nyelvi és etnikai szempontból határterületnek számító Sepsiszentgyörgyön az egész beszéd felépítése a „mi” és az „ők”, a „mi” és az „ellenség” polaritásán nyugszik.²⁷ Üzen tehát a közös ellenségnek, a távol maradó, de a településen és a környékén valójában nagyon is jelen lévő magyaroknak, azoknak, akikkel kormánybiztosként – gyakran saját kezdeményezésre ugyan, de – sokat küzdött.²⁸

A volt prefektus tehát most már a védelmi tárca egyik vezetőjeként egy igazi politikai beszédet tartott. Az egységes és oszthatatlan nemzetállamra való többszöri hivatkozás üzenet a helyi magyarságnak, melyben gyakorlatilag az állam ellen-ségeinek kiáltja ki őket. Az ellenségkeresés és a veszélyek hangsúlyozása igaz, iga-

zodik Munteanu tárcájának profiljához. Mégis, ebben az ünnepi kontextusban, ahol még a szélsőséges szervezet tagjai is visszafogottan viselkednek, kissé túlzónak hat a beszéde. A földhöz való jog, a vér joga és nemkülönben a kétes dákoromán kontinuitás említése a felszólalóval az ünneplő közönséget a 19. század türelmetlen nacionalizmusába repítette vissza. Vagy a ceaușescui nemzeti kommunizmust idéző diskurzusával, talán időben közelebbi időpontba, a diktatúra emberi és közösségi jogokat tipró miliójébe. Kifejezi ugyanakkor azt a türelmetlen és frusztrált etnikai reprezentációs vágyat is, mely a helyi román elit körében is megmutatkozik, és mely a nemzeti ünnep alkalmából elmondott beszédek során különös intenzitással mutatkozik meg. Az államtitkár beszédének további részében Románia geopolitikai és biztonsági helyzetét ecsetelte az EU- és a NATO-csatlakozás kapcsán, majd mintegy folytatva a román nép nagy politikai projektjét hozzátette, reméli, hogy 2018-ban, a Nagy Egyesülés jubileumán már az Európai Unió határain belül láthatja viszont a román nép moldovai testvéreit is.

Munteanu beszédét követően a koszorúzásra került sor. A társadalmi, leginkább a román államapparátusban elfoglalt pozíció és státus szerint kerültek sorra a koszorúzők. Hosszú sor kanyargott a tér jobb sarkától a szoborcsoportig. Burokraták, politikai pártok, tisztségviselők, katonák, rendőrök, más állami testületek, cégek, intézmények és magánszemélyek álltak sorba koszorúzni. A sor hosszához képest a koszorúzási aktus maga rövid. Két géppisztolyos katona és trikolor közé érkezik az alany, általában ketten vagy többen helyezik a bronzló lába elé a nemzeti színű virágokkal feldíszített koszorút, rövid főhajtás következik, ami tiszteletadást és a belső, lelki átszellemülést, azonosulást hivatott jelezni. Ezután sarkon fordulnak, és jön a következő.

A koszorúzás és úgy általában az ünnepség színfoltját az előpataki magyar polgármester szereplése jelentette 2014-ben. Ő maga az előpataki román folklórnak megfelelően volt öltözve, mellkasán kokárda, mellette több román és magyar népviseletbe öltöztetett kigyerek. Jelenlétével és feltűnő ruházatával ő szándékozott közvetíteni az „együtt élő”, helyi közösségek tiszteletadását.²⁹

A koszorúzás után, a szervezők nevében Ioan Lăcătușu történész egy felhívást olvas fel, melynek címe: *Felhívás a civil társadalom és a magyar politikai szervezetek vezetőinek a Hargita, Kovászna és Maros megyei román–magyar együttélés normalizálására*.³⁰ A szöveg felolvasása és maga a műfaja is egy politikai üzenet. Egyrészt válasz a két nappal korábbi, a Magyar Polgári Párt által szervezett tüntetésre, ahol az 1918. december 1-jei gyulafehérvári nemzetgyűlés nyilatkozatára hivatkozva a kisebbségek politikai és kulturális jogainak kiterjesztését kérték a jelenlevők, másrészt pedig a 19. századi nemzetépítés technikáit (műfaj, diskurzus) alkalmazva úgy pozicionálja magát, mint aki a székelyföldi párhuzamos román nemzetépítés szubjektumaként kíván megnyilvánulni. Teszi mindezt az ortodox egyházzal való szövetségben, mint ahogy ezt a szöveg felvezetője is jelzi.³¹ Az elmondott beszéd, kiáltvány kilép a történelmi időből, a december elsejei emlékűnnepségek értelmezési hálójából. A jelen politikai és társadalmi viszonyait értelmezi a politikai cselekvés szimbolikus nyelvén, ideologikus gondolkodással. Majd a hírtévéziókból hírbedt ukrainai konfliktussal állítja párhuzamba az együttélés e terepét, a székely–román kapcsolatokat, a „színpadot” is, amelyről felszólal. Beszéde a székely–román történelmi együttélést, gazdasági és kulturális kapcsolatokat hangsúlyozza (leválasztva azt a magyar történelemtől), majd kijelenti, hogy a gyulafehérvári nyilatkozat pontjait Románia betartja, a székelyeknek gyakorlatilag minden joga adott. Kijelenti, hogy az aktuális magyar politikai követelések, így az autonómia a történelem kerekének visszafordítása lenne, és ezért elfogadhatatlan a román nép számára. Majd felszólítja a magyar politikai és írástudó elitet, hogy ne szítsa a románokkal szembeni gyűlöletet, inkább arra buzdítsák a székelyeket (mint alattvalókat), hogy tanulják meg az állam nyelvét. Továbbá tartásuk be

a nyelv- és szimbólumhasználatot szabályozó hatályos törvényeket. Illetve ne csak elhatárolódjanak, hanem nyilvánosan ítélik el a szélsőséges magyar megnyilvánulásokat, mint pl. „Székelyföld nem román föld”, „Vesszen Trianon” stb. Mindezt az etnikumközi kapcsolatok normalizálása érdekében mondja egy olyan közönség előtt, melynek egyes tagjai percekkel azelőtt még azt ordították Sepsiszentgyörgy utcáin: „*Ki a magyarokkal az országból!*”

A rítus lezárása

■ A politikai beszéd után következik a rítust befejező óra, azaz a román nemzeti körtánc. Ez a hagyományos tánc azt hivatott szolgálni, hogy a szervezők által kijelölt társadalmi és státusbeli különbségek eltűnjenek, a jelenlevők eggyé váljanak a nemzeti identitást hordozó dallamra és mozgásvilágra. Bár a kör létrejön, és elég sokan csatlakoznak, mégsem vesz részt benne mindenki. Sokan ezt is, akárcsak az előző programpontokat, kívülről figyelik, mint egy színházi műsort. Mások elkezdenek hazafele szállingózni. A óra már nem ősi tánc, mely eredeti „funkciója” szerint feloldja az ünnepségen megjelenő, a szervezők által felépített szimbolikus társadalmi kereteket és határokat,³² hanem a „fenti” világ részévé vált, műsorszám-má minősül – ami nem résztvevőket, hanem nézőket igényel. A órát járók többsége zászlót tart a kezében, ezzel is nehezebbé téve a tánc kéz a kézben élményét. A táncolók többsége a szervezőkből és a hagyományörző csapatokból kerül ki, viszont az Új Jobboldal tagjai nem vesznek részt, ők is külső nézői maradnak a szoborcsoport előtt kibontakozott, többnyire a helyiek által eljárt táncnak.

Ezzel véget is ért az ünnepség. A tömeg széteszlik a szélrózsa minden irányába, hiszen a babfőzeléket és italt kínáló bódék is bezártak már. A rendezvényszorulat ugyan folytatódik a városban és megyszerte is,³³ a fő esemény, a Mihai Viteazul-szoborcsoport uralta tér kiürül, csak a koszorúk és a zászlók maradnak tárgyi jeliként az itt lezajlott emlékünnepeknél. A térre visszatérnek a mindennapok.

A fent bemutatott ünnepi esemény az antropológiai részt vevő megfigyelés módszerével a székelyföldi románság nyilvános, társadalmi vagy konstruált ünnepeinek, emlékünnepeinek egy tipikus példáját mutatta be, a december elsejét mint nemzeti ünnepet Sepsiszentgyörgyön, különös tekintettel az ünnep néprajzi, antropológiai, valamint politikai, reprezentatív, identitásépítő, ideológiai aspektusaira.

Az éves rendszerességgel megrendezett ünnepség néprajzi és szokáseseményt elemző szempontjai és kódjai tekintetében viszonylagos állandóság mutatható ki, ezért az esemény bármikor rekonstruálható. A kódok közötti mélyrétegek feltárása azonban egyértelműen rávilágít arra is, hogy az emlékünnepe idején az etnikumközi kapcsolatoknak egy várakozásokkal teli, érzelmileg és lelkiállapotban felfokozott, szimbólumokban, kellékekben és kódokban gazdag periódusának lehetünk szemtanúi, vagyis december elsejének az elsődleges, emlékező funkcióján túl létezik egy nagyon erős identitásépítő, identitást erősítő, etnikai reprezentációt elősegítő szerepe, funkciója is. Egy olyan egységes koncepcióról van itt szó, amely nem a véletlennek, hanem a helyi és központi román elit tudatos előkészítő, lebonyolító és utómunkálatának köszönhető.

Ebben a sűrűsödési időszakban sajátos eszközökkel és módozatokkal, felfokozva reprezentálódnak a felekezeti, kulturális, lokális, regionális, nemzeti és politikai identitások.

A határterületeken megszervezett emlékünnepeknél a megemlékezésen túl komoly téje és célja van: szimbolikus térfoglalás, pozíció- és hegemoniaépítés, az etnikumközi kapcsolatok, pozíciók, státuszok erőteljes újrafoglalása és átalakítása. Ilyenképpen december elseje hatékony eszköz és különleges időszak az interetnikus kapcsolatok alakításában.

Az emlékünnepekhöz kapcsolódó diskurzusokat intézményileg szabályozzák, a kor és a rendszer politikai céljainak megfelelően alakítják tartalmát. Ezáltal

egy közösség számára gyakran ismeretlen tartalmak válnak a kommunikáció csatornáin keresztül a köznapi viselkedésformák és értelmezések kialakításának eszközeivé. Mindeközben a diskurzust kialakító intézmények fő célja egy adott etnikum identitásának erősítése, alakítása, kiépítése. Az emlékünnepek során a kommunikáció csatornáin keresztül absztrakt és olykor téves tartalmak válnak a hétköznapi gondolkodás részévé. Az emlékünnepek során megtapasztalt fel-fokozott lelkiállapotból és identitásartikulációs vágyból keletkező potenciális etnikumközi vagy/és felekezeti konfliktusok elkerülésében a politika szereplőinek és intézményeinek kulcsfontosságú szerep jut.

Megjegyezzük, hogy a fenti, erősen mediatizált ünneplési szokás nagymértékben jellemző a székelyföldi magyar lakosságra is, azzal a lényegi különbséggel, hogy a magyarság a feszültségkeltés helyett inkább választja a nyílt és békés figyelemfelkeltő tüneményt és kinyilatkoztatást. A másik nagy különbség, hogy a székelyföldi románság nemcsak a helyi elittől, hanem nemzetállami szintről is megkap minden támogatást a hasonló ünnepi és hétköznapi eseményekhez, amint azt a felszólaló elit retorikája is jól szemléltette.

■ JEGYZETEK

1. Varga E. Árpád: *Kovászna megye településeinek etnikai (anyanyelvi/nemzetiségi) adatai*. In: Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. Népszámlálási adatok 1850–2002 között. 2007. <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm> letöltve 2015.03.27
2. Ilyés Zoltán: *Mezsgyevilágok. Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai a Kárpát-medencében*. Lucidus Kiadó, Bp., 2008. 15.
3. Niedermüller Péter: *A szokáskutatás szemiotikai aspektusai*. In: Hoppál Mihály (szerk.): *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* 9. Bp., 1981. 177–200.
4. Szokáskód minden olyan materiális eszköz, transzformációs szabály, melynek segítségével egy egyén vagy egy embercsoport hatékonyan meg tud konstruálni egy szokáseményt. Beszélhetünk verbális és nem verbális, tárgyi, valamint nem tárgyi kódokról. Lásd Niedermüller Péter: *A „vesszőzés” és az analóg népszokások szemiotikai elemzése*. In: Voigt Vilmos – Szépe György – Szerdahelyi István (szerk.): *A társadalom jelei*. Szemiotikai tanulmányok. Bp., 1976. 151. és Pozsony Ferenc: *Erdélyi népszokások*. Néprajzi Egyetemi Jegyzetek 1. KJNT–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kvár, 2006. 67.
5. Dömötör Tekla: *Szokás. Dráma*. In: Ortutay Gyula (szerk.): *A magyar folklór*. Bp., 1979. 407.
6. Bohuslav Benes: *A népi színjátszás elmélete P. Bogatirjov értelmezésében és a kutatás mai helyzete*. In: Verebélyi Kincso (szerk.): *A néphagyomány alakulása*. Folcloristica 8. Bp., 1985. 294.
7. Buletinul Ligii Cultural-Creştine „Andrei Şaguna”, Sf.-Gheorghe, nr. VI/2009. 175–212. és lásd Interjú ismeretlen szervezővel: „Az ünnepség megkezdődik általában egy héttel azelőtt, tudományos szimpóziumokat szerveznek, de inkább két-három nappal azelőtt. Egy ünnepi csokorral beszélhetünk. A szimpóziumokat vagy a Keleti-Kárpátok Múzeumának üléstermében, vagy pedig a kormányhivatal, illetve a megyei tanács közös gyűléstermében tartják meg. Mindig van az ortodox templom alagsorában is egy bemutató.”
8. Niedermüller 1976, hivatkozva Pozsony 2006. 72.
9. Hargita és Kovászna megyei Román Civilek Fóruma (Forumul Civic al Românilor din Harghita și Covasna), a Közép-Európai Tanulmányok Központja (Centrul European de Studii), a „Daniel Şanta” Közösségfejlesztő Egyesület (Asociația Pentru Comunitate – Daniel Şanta).
10. Interjú ismeretlen szervezővel; M.P.-vel; M.G.-vel; I.L.-lel.
11. Jelenlétük a szervezők azon körének köszönhető, akik rokonszenvezhetnek a szervezet által vallott értékekkel. Lásd Gabriel Andreescu: *Right-wing extremism in Romania. Ethnocultural diversity in Romanian collection*. Fundația CRDE. Cluj-Napoca, 2003. 35–46, 55–69.
12. 2009-es első sepsiszentgyörgyi felvonulásuk részleteit lásd Ádám Biborka: *Etnikai határátlépések Székelyföldön*. In: Dobos István – Bene Sándor: *Határátlépések*. A doktoriskolák III. nemzetközi konferenciája, Kolozsvár, 2010. augusztus 26–27. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Bp., 2011. In: <http://mek.oszk.hu/09700/09720/html/#6><http://mek.oszk.hu/09700/09720/html/#6> és Ádám Biborka: *Zum Einfluss der Wirtschaftskrise auf den Zuwachs der Noua Dreaptă (Neue Rechte) in ungarisch besiedelten Gebieten Rumäniens*. In: Thede Kahl – Larisa Schippel (Hg.): *Leben in der Wirtschaftskrise – Ein Dauerzustand?* Frank & Timme. Verlag für wissenschaftliche Literatur. Berlin, 2011. 145–146.
13. <http://stiri.covasnamedia.ro/2014/11/20/programul-zilei-nationale-a-romaniei-in-judetul-covasna/>
14. Interjú I. L.-lel.
15. A *Mesagerul de Covasna* újságról van szó, a zászlók elkészítésének költségeit egy előpataki illetőségű üzletember állta. Az ötven zászló ajándékozása identitás és nemzeterosztó válaszreakcióként is értelmezhető az RMDSZ korábbi akcióira, mikor is politikai rendezvényeken ingyen osztogatták a román hatóságokat irritáló székely zászlót.

16. Mivel ez a szlogen sérti a román alkotmány 30. cikkelyében és a büntető törvénykönyv 286/2009-es törvényében foglaltakat, vagyis gyűlöletet kelt és diszkriminatív egy népcsoporttal szemben, Erdély András újságíró feljelentést tett a Kovászna megyei prefektusnál az ügyben.
17. 2009-ben a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Szervezet 50 főből álló ellentüntető csoportja vette fel a kesztyűt az említett csoportosulással szemben. Lásd Ádám 2011. In: *Etnikai határátlépések Székelyföldön*, <http://mek.oszk.hu/09700/09720/html/>
18. <https://www.kozterkep.hu/~13546/>
19. Domokos Péter: *Vitéz Mihály sepsiszentgyörgyi históriája. Kié itt a tér?* Erdélyi Riport IV. 6. 2005. és Orbán Barra Gábor: *Huszonhárom év után a Vitéz Mihály térről...* Háromszék 2007. június 22 és interjú K. J.-vel.
20. „Unire-n cuget și-n simțiri”.
21. 2014-ben Bodzafordulóról, Brassóból, Bukarestből, Szebenből és Târgovișteből érkeztek a hagyományörző egyesületek tagjai.
22. Kovászna megyében nincs katonazenekar, ezért Brassóból vagy Csíkszeredából érkezik az együttes, elérhetőségük függvényében változik évről évre a hivatalos ünnepség kezdetének időpontja (interjú ismeretlen szervezővel).
23. Interjúk ismeretlen szervezővel és P. B.-vel.
24. Irina Culic: *The Strategies of Intellectuals: Romanian under Communist Rule in Comparative Perspective*. In: András Bozóki: *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Central European University Press, Bp., 1999. 48.
25. Varga E. Árpád <http://nepszamlalas.adatbank.transindex.ro/?pg=felekezeti&id=2>, letöltve 2016.05.03.
26. „Közel 100 évvel ezelőtt az erdélyi, besszarábiai, olténiai és moldovai dédapáink nagyobb megpróbáltatásoknak voltak kitéve, mint most mi. Háborúk voltak, több százezer élet odaveszett, idegenek foglalták el a területüket, de nekik mégis sikerült. 1918-ban, Gyulafehérváron, miután több száz ezer román feláldozta életét, elértük a legfontosabb nemzeti célt: a Nagy Egyesülést. Azt akarom, hogy az a büszke, erős és tisztelt ország legyünk, amelyre az elődeink vágytak – az egységes Románia! Azt kívánom, a románok bízzanak abban, hogy 2018-ban, a Nagy Egyesülés 100. évfordulóján, képesek legyenek újra eggyé válni, büszkének lenni arra, hogy románok, és megmutatni az egész világnak, hogy ez az ország megérdemelte, és mindig többet érdemel.” (Szerző fordítása) In: <http://gov.ro/ro/stiri/mesajul-donnului-victor-ponta-prim-ministru-al-guvernului-romaniei-cu-ocazia-zilei-nationale-a-romaniei&page=1>.
27. Véronique Mottier: *Diskurzuselemzés és az identitás/különbözőség politikája*. Politikatudományi Szemle XIII. 4. Bp., 2004. 155–160.
28. „Az 1918-as nemzeti-politikai egyesülés nem mesterséges volt, nem ajándék volt a románok számára a világ részéről, és nem is az ősi román területeket bitorló birodalmak tévedéseinek hozadéka. Az 1918-as év és december elseje a legfontosabb viszonyítási pont az egységes és oszthatatlan nemzetállam létrejöttében, és ezen nemzeti ünnep dátuma nem változtatható meg néhány tudatlan, az időjárásra érzékeny vagy Románia ellenségeinek kérésére. Nekünk, a román nép jelenlegi generációjaként történelmi kötelességünk, hogy tartalommal töltsük fel és megerősítsük a nemzeti állam szuverenitását, függetlenségét, egységét és oszthatatlanságát – ne csak populista szövegműveket, alkalomadtán említsük. Az egységes és oszthatatlan nemzetállamhoz való jogot a román nép több millió román vérvétel fizette meg, és ez az áldozat kiemelkedik a többi nemzetek teljesítményeihez képest, hiszen nem idegen területek és országok megszerzéséért, hanem az ősi dákoromán haza védelméért tették. És nekünk, a román nép jelenlegi generációjának szolidárisnak kell lennünk, és meg kell védenünk a jogainkat, mikor a szélsőségesek és a románellenes retorikák veszélyesen és Európa-ellenes módon megsokszorozódnak. Bizalommal nézve a jövőbe, teljesítenünk kell kötelességünket a haza iránt, valójában a jövő generációk számára, hogy legalább egy olyan Romániát kapjanak, amelyet mi is örököltünk.” (Szerző fordítása) In: <http://www.dantanasa.ro/codrin-munteanu-mapn-ziua-nationala-nu-poate-fi-schimbata-la-cererea-unor-ignoranti-sau-meteosensibili/>
29. A december elsejei ünnepségektől a helyi magyar politikai elit évek óta távol marad, ezt a tényt az aktív szereplők rendszeresen szóvá is teszik, ebből is következik tehát, hogy egyes szereplők hiánya is komoly üzenethordozó szereppel bír. Több interjúalany is jelezte, hogy a 2000-es évek közepén a helyi RMDSZ-nek szándékában állt változtatni, a próbálkozások azonban nem jártak sikerrel, és az azt követő években egyre jobban elmérgesedő román–magyar viszony – különösen a december elsejei események környékén (zászló- és táblabotrányok) tovább mélyítette a szakadékat a két közösség között.
30. <http://www.mesageruldecovasna.ro/social/apel-la-normalizarea-convietuirii-interetnice-din-judetule-covasna-harghita-si-mures-adresat-reprezentantilor-societatii-civile-si-liderilor-formatiunilor-politice-maghiare-din-romania/>
31. Gabriel Andreescu a romániai szélsőjobbról írt értekezésében hívja fel a figyelmet az ortodox egyház, a román törvénykezés és román politikai elit összefonódásainak veszélyeire. (Andreescu 2003. 35–46, 55–69).
32. Pentelényi Kinga: *Egy ünnep viszonyrendszerei. Milleniumi címer- és zászlóavatás Ürömön*. In: Pócs Éva: *Ritus és ünnep az ezredfordulón*. L'Harmattan – Marcali Városi Helytörténeti Múzeum, Bp., 2004. 45.
33. <http://stiri.covasnamedia.ro/2014/11/20/programul-zilei-nationale-a-romaniei-in-judetul-covasna/>

KÁNTOR LAJOS

A GYŰRŰ ÉS A LÁBJEGYZETEK

■ 2016 októberében, Székelyudvarhelyen, az Erdély Magyar Irodalmáért Alapítvány nevében meggyűrtük a hatvanegy éves Csapody Miklóst.* Az esemény, Csapody könyveit tekintve, jóval korábban is bekövetkezhetett volna, de végül is így van jól, amikor közel három évtizedes politikusi pályáját lezárva, Ilia Mihály jó tanítványaként visszatért az irodalomtörténet-íráshoz, mindenekelőtt az erdélyi magyar irodalomhoz. Persze ha a 2007-es kiadású *Erdélyi Féniks* című kritika- és tanulmánygyűjtemény írásai felől nézzük, elmondható, hogy a felvállalt művelődés- és nemzetiségpolitika sok gyűlésezéssel és utazással teli időszakában sem szünetelt szerzőnk, barátunk érdeklődése tanult (és jól megtanult) szakmájának kérdései iránt – mégis, mindenekelőtt a *Bánffy Miklós kettős küldetése*, vagyis 2015 kiadói magasából ítélkezve, a rendkívüli teljesítmény elismerése, méltatása jókor jöttek mondható.

Csapody Miklós pályájához közelíthetnék a személyes emlékek felidézésével, és akkor a szegedi diákkal kellene kezdenem, aki Ilia Miska küldönceként, az éjszaka közepén érkező nemzetközi vonatról leszállva, csengetett be a Mikes Kelemen 15-be, ajándékba hozott új könyvekkel megrakodva. És folytathatnám sokszori és sokféle találkozásainkkal – ezek közt volt olyan is, amelyben ő volt a szerkesztő és én a felpártolt szerző; így született meg 2006-ban, a pesti Korona Kiadónál a nekem kedves *Mennyei Kapu*. (Cs. M. ehhez az adathoz hosszú lábjegyzetet fűzne, nem hagyva ki a pontosítást, hogy a könyv címében határozott névelő szerepel, vagyis helyesen: *A mennyei kapu*, és eldöntendő, hogy a csupa verzállal szedett-nyomatott címben az „m” és a „k” végül is kisbetűvel vagy nagygyal írandó; meg az alcím is fontos, kihagyhatatlan: „avagy az apokrif kerekasztal”, valamint a „20–21. század”.)

Minthogy azonban az EMIA gyűrűjéből indulunk ki, ne horgonyozzunk le a lábjegyzeteknél, bármilyen fontosak ezek egy komoly, lelkiismeretes irodalomtörténésznek, tehát Csapodynak mindenekelőtt – beszéljünk magukról a könyvekről, Csapody Miklós jelentős vállalkozásairól. Persze nem mindegyik szól az erdélyi irodalomról és képzőművészetről – elég a szegedi jeles etnográfus és művelődéstörténész Bálint Sándor életét és életművét végigkövető monográfiát említenünk 2014-ből, amelyet egy évtizeddel megelőzött a mesterrel készített beszélgetések dokumentumkötete. Őrzöm, 2010-es ajánlással (történetesen mátraházi bejegyzéssel) a *Késői ünnep* címet kapott tanulmány- és kritikakötetét is, itt az egykori szegedi diákok és kortársak sorakoznak a könyvbírálatokban (Baka István, Ambrus Lajos, Gécz János, Zalán Tibor, Zelei Miklós); az idősebbek közül Ilia Mihály és Péter László (a politikai rendőrség által készített megfigyelési iratok tükrében). Befér ebbe a kötetbe Tar Sándor is a novelláival, valamint Markó Béla 1988-as verskötetével; Markó méltatását a kritikus így kezdi: „...az ugyancsak nemzedékéhez tartozó, nála alig fiatalabb Szócs Gézával együtt az utóbbi másfél évtized fiatal erdélyi magyar irodalmának legjelentékenyebb költője. Az ifjabbak (a negyven év alattiak) közül ma az ő pályáiva a legemelkedőbb.”

Természetesen nem monográfiát, még csak monografikus összefoglalást sem írok Csapody Miklósról, de nem hagyhatom említetlenül, hogy az *Erdélyi Féniks*

tanúsága szerint (is) a két háború közti *Erdélyi Fiatalok* egyik legjobb kutatója, irodalomtörténészi és kritikusai minőségében pedig sokunkról írt elemző szövegeket, például Bözödi Györgyről, Kányádiról, Szilágyi Istvánról, Lászlóffy Aladárról, Csiki Lászlóról, Farkas Árpádról, Cs. Gyimesi Éváról, Vári Attiláról, újra és újra Markó Béláról. Könyvben méltatta Jakabffy Elemér és Mikó Imre nemzetiségpolitikai munkásságát (*Politika és történetírás*, 2012.).

És akkor térjünk vissza a Bánffy-kutatáshoz, ehhez a több mint 700 lapot kitevő műhöz, melynek alcíme: Bukarest, 1943, vállalt témája a „Politika és diplomácia” – ami már önmagában fölkeltheti az olvasói és szakmai figyelmet; ám sokkal többet ad az ígértnél – 20. századi kortörténetet, művelődéstörténetet, portrét, a bő száz oldalnyi Függelék révén dokumentumközlést. Tanítani lehetne, kellene az egyetemen, és nem csupán Bánffy Miklós okán, hanem mint filológusi teljesítményt – példát. Egy ilyen könyvet csak elkötelezett, sőt megszállott kutató tud megírni, aki azonban nem a kommentárookban éli ki szenvedélyét, hanem a múlt minél teljesebb megismerésében, és a megismert tények tudós rendezésében, áttekinthető feltárásában. Egy ilyen munka, a tekintélyes névmutatónak is köszönhetően, oldalági kutatások kiindulópontja, eszköze.

Valamit a lábjegyzetekről. A *Bánffy Miklós kettős küldetésében* van belőlük 1181. Részletezés, háttér megvilágítása, pontosítás, helyesbítés. A kutatói megszállottság, a közlésvágy érvényesül ebben, a legteljesebben. Illetve: a nagy kompozíció szükségszerű kísérője – ami néha akár bosszanthatja az olvasót (kevesebb is elég volna?), holott önmagunk ellenőrzésére szolgál.

A megszállott, a nagy könyvekben gondolkodó Csapody Miklós, a személyes érintettség miatt is, időnként „beleártja magát” képzőművészeti témákba. Korai barátsága a nagy szelíd képek kolozsvári kitűnő festőjével, Fülöp Antal Andorral, a Nagyváradon élt, jó emlékű Jakobovits Miklóssal megjelenik egy-egy Csapody-írásban, de olyan szokatlan terjedelmű monográfiát is köszönhetünk barátunknak, mint amelyet a grafikus Cseh Gusztávról írt – és egyúttal (a reprodukálásra kiválasztott művek révén) szerkesztett, méltó emléket állítva az önálló grafikai lapok, sorozatok (a *Hatvan főember*, a *Jeles házak*), folyóiratokban, hetilapokban közölt és könyvekben föllelhető illusztrációk szerzőjének. (Itt a lábjegyzetek számozása fejezetenként újrakezdődik, hol a 111-ikig, hol csak a 64-ig jutva el.) A választott tárgy mindenestre szent. És hogy mások ugyancsak fogalmat alkossanak maguknak, kiről-miről van szó – akár a Bánffy-, akár a Cseh Gusztáv-könyvet angol és román nyelvű összefoglalás zárja.

Kívánom a szerzőnek – és önmagunknak –, hogy művelődés- és irodalomtörténeti vállalkozásai hosszú távon folytatódjanak. (Újabbban a Gáll Ernő hagyatékában kutakodott, a legújabb munkája pedig a Magyar PEN Club történetnek megírása két vaskos kötetben.)

Csapody Miklósnak köszönhetően feltűzhetjük a gatyaszárat – hosszú olvasásokhoz.

SZUBJEKTÍV PERSPEKTÍVÁK VS. OBJEKTÍV TÁRSADALOMÁBRÁZOLÁS

A realizmus problémái és Petelei István *Máli* című novellája

■ A 19. század második felének magyar irodalma, ez a Németh G. Béla által „név nélküli korszaknak” elkeresztelt periódus, a romantika (vagy ha úgy tetszik, a nemzeti klasszicizmus) és a modernség közötti átmeneti szakasz komoly dilemmák elé állítja a vele foglalkozó kutatókat: az irodalomtudomány számára kihívást jelent a rendkívül sokféle irodalomtörténeti jelenség közös jegyeinek meghatározása (más szóval a korszak egységességének kérdése), a félszázad művészi értékeinek felbecsülése, valamint az őt megelőző és követő korszakokhoz való viszonyának leírása.¹ Számos egymástól jelentősen különböző koncepció létezik erre vonatkozóan, ezek nagy része azonban inkább a lírával kapcsolatos kérdésekre keresi a választ. A prózairodalom esetében az egyik legismertebb és legtekintélyesebb elgondolás az időszakot a romantikából a realizmusba vezető átmenetként írja le. Kiindulópontként jó példa lehet az ezen elgondoláshoz való közeledéshez Németh G. Béla monográfiája.² Németh G. Béla szerint az irodalom története elválaszthatatlan a társadalmi folyamatoktól, a társadalom szerkezetében, összetételében, szociológiai-politikai viszonyaiban végbemenő változásoktól. A romantikus irodalom a nemzet öntudatának, önmeghatározásának médiuma, a realizmus pedig a társadalmi fejlődés következő fokával, vagyis a demokratizmus térhódításával, a polgárság megerősödésével, a gazdaság tőkés átalakításával és az iparosodással, valamint a modern nagyvárosok megjelenésével összefüggő irányzat.³ A tárgyalt intervallumot a magyar irodalomnak ezen megközelítés szerint az a különleges jellemzője teszi önálló korszakká, hogy benne a romantikának és a realizmusnak egy egészen sajátos ötvöződése figyelhető meg, amely egy teljesen egyedi irodalmi minőséget teremt, amely „nem vas és réz, hanem bronz”.⁴ Az egységen belül azonban kitalálható egy fejlődési ív: a periódust három kisebb egységre lehet tagolni,⁵ amelyek közül a harmadik egyértelműen a realizmus kiteljesedéseként fogható fel.⁶

Németh G. Béla, aki szöveginterpretációival és az általa bevezetett terminusokkal az irodalomértés történetében egy egészen új, mű- és elemzéseközpontú szemléletmód kezdeményezője volt, ebben a kötetben is rendkívül összetett, poétikai szempontú, gazdagon árnyalt képet alkot a tárgyalt szerzőkről. Azokban a szövegrészekben viszont, amikor a korszak általános jellemzőit tárgyalja, realizmuskonceptiója megfelel a marxista irodalomtudomány lukácsi definíciójának, amely szerint a művészet feladata a tudattól független, objektív társadalmi valóság megfelelő visszatükrözése. Ez az elképzelés a realizmus számos identifikációs jegye közül (Szegedy-Maszák Mihály összefoglalása⁷ alapján ilyenek többek között pl. az akár képtelennek tűnő események lélektani indoklása, a meseszöveg viszonylagos leértékelődése, a metonimikus történet szerkesztés, az elbeszélő látszólagos hiánya és a mindentudó narrátor alkalmazása, a hősök átlagossága, a leíró részek hangsúlyossága stb.) a mimetikus kódot kezeli kiténtetett jegyként. A műalkotás ezek szerint egy teljesen áttetsző nyelv produktuma, amely nem annyira megte-remt vagy interpretál, hanem leképez egy rajta kívül, a nyelvtől és az ábrázoló szubjektumtól függetlenül létező világot. A nyelv eme elképzelés alapján oly-

annyira képes áttetszővé válni, hogy még a lírában is létrehozhatja a realizmust, ily módon lehetséges az, hogy pl. Petőfi „költészetében a dolgok újra azok, amik”.⁸ A nyelv által megjelenített objektumok ezek szerint egy adott beszédmódban tökéletes fedésben lehetnek a nem nyelvi, empirikus világgal, amely mindenféle közvetítés nélkül, problémátlanul hozzáférhető az érzékelésünk számára. A realizmus marxista felfogása szerint emiatt az íróvá váláshoz nem is a nyelv és az irodalmi formák iránti érzék, hanem az élettapasztalat, a társadalmi valósággal fenn tartott kapcsolat az elsőrendű követelmény, így pl. Petőfi nem érzékenységeinek és műveltségének, hanem a sok gyaloglásnak köszönhető költői eredményeit,⁹ mivel képkinccsének „nem az eszményi képzelet, hanem a mindennapi empíria a forrása”.¹⁰ Az objektív társadalmi valóság visszatükrözésének dogmája egy olyan (irodalomellenesnek nevezhető) beszédmódot eredményezett, amely a poétikai megalkotottság vizsgálata helyett az írónak a társadalomhoz való viszonyát, politikai nézeteit, szociális érzékenységét tette meg fő kérdésiránynak és értékmérőnek, valamint olyan morális-politikai attitűdöket, mint a szociális éleslátás, szolidaritás, sőt a szeretet. Tömörkény István művészetének pl. a parasztság ábrázolása, problémáinak feltárása a fő erénye, amire azért volt képes, mert katonaévei alatt eléggé közel tudott kerülni ehhez a társadalmi réteghez,¹¹ és ha ez nem lenne elég az esztétikai érték létrehozásához, még szerette is a parasztságot: „Szerette azokat az embereket, akiket műveiben újrateremtett, szerette a népet, azért tudott olyan megkapóan hiteles képet alkotni róla.”¹² Mindez figyelmen kívül hagyja a Szegedy-Maszák Mihály által is hangsúlyozott belátást, miszerint a valóság nem a tudattunktól és a közvetítő rendszerektől független entitások halmaza, hanem „intézményesített értékek rendszere”,¹³ vagyis konvencióknak, nyelvi kódoknak és interpretációknak egy olyan összessége, amit megszokottsága miatt természetesnek érzékelünk (de utalhatnánk itt Nietzsche radikális elgondolására is, miszerint a jelenségek eredeti értelme nem hozzáférhető, mivel mindig kisajátítja azokat egy hatalomra törő akarat interpretációs aktivitása). Más megközelítésben, Paul de Man megfogalmazásában a „mimézis egy lesz a többi trópus között”,¹⁴ vagyis a valóság csak a nyelv által létrehozott illúzió. Talán nem felesleges megemlíteni mindezzel kapcsolatban itt még azt is, hogy érdekes módon a prózairodalomnak ezzel a (lát-szólagosan) a mimézis felé haladó fejlődésével párhuzamosan a modern lírában éppen egy mimézisellenes fordulat ment végbe, ami mindenesetre kételyekre adhat okot a tárgyalt mimetikus koncepció érvényességét illetően. Bednancs Gábor hangsúlyozza a korszakról szóló monográfiájában, hogy a romantikus imagináció helyett a modernség a képek nyelvi közvetítettségét teszi meg a költői kép konstitutív elemének: „a tapasztalati mező átalakulása nem a képzelőerővel, hanem a vizuális élmény rögzítésének mediális feltételeivel számol.”¹⁵ (Például a szimbolizmus által olyannyira kedvelt szinesztézia esetében, mely nem a látvány értelmében vett kép, hanem egy kimondottan a nyelv specifikus kifejezési lehetőségeire épülő poétikai képződmény.)

Az objektív társadalmi valóság mimetikus leképezésének marxista koncepciója látszólag egyszerű, könnyen elfogadható elgondolás, mivel megegyezik a hétköznapi, reflexió nélküli, a valósággal és a nyelvvel való kapcsolatunkat problémátlanul érzékelő elképzeléseinkkel. Ám amint megpróbáljuk komolyan végiggondolni és filozófiailag megalapozni mindezt, rögtön problematikussá válik az elmélet. Jól mutatja az ilyesfajta nehézségeket Szili Józsefnek a Lukács esztétikai főművével¹⁶ foglalkozó könyve,¹⁷ ahol a szerző éles logikával tárja fel, hogyan vezet el a realizmus bölcséleti alapvetése saját alapfogolatainak megkérdőjelezéséhez, valamint hogyan termeli ki az ismeretelméleti paradoxonok tömegét.

A visszatükrözés szerkezetének leírása valójában már *A realizmus problémáiban* előlegezi a későbbi ellentmondásokat. Lukács hangsúlyozza, hogy a valóság visszatükrözése mindenféle emberi tevékenység, vagyis a megismerés alapvető

jellemzője, amelynek része a művészi visszatükrözés is, ám ez nem jelent tükörszerű (vagy más kifejezéssel fotokópiaszerű) leképezést. Szó sincs arról, hogy a műalkotás egyes elemei közvetlenül felelnek meg egy empirikus valóság objektumainak; ha így gondolnánk, az a meghatározás teljes félreértése lenne. A dialektikus materializmus (helyes középútként a jelenségek felszínén megrekedő mechanikus materializmussal és az eszme üres elvontságába emelkedő idealizmussal) a visszatükrözést a jelenség és a lényeg dialektikájaként gondolja el, vagyis nem egyszerű, képzetszerű reprezentációként, hanem a megismerő tudat fogalomalkotó (és így értelmező) aktusának révén, amely a valóság mélyebb törvényszerűségeit tárja fel az egyes jelenségek megragadásán és azok összekapcsolásán keresztül. A valóság túlságosan bonyolult és összetett is lenne ahhoz, hogy teljes egészében reprezentálódhassék a tudatban, szükség van tehát az absztrakcióra, sőt a fantáziára is.¹⁸

Lukács ezután kifejti azt is, hogy a műalkotás értékének alapvető összetevője, hogy olyan zárt és egész világ legyen, amelyben a befogadó teljesen elmerülhet, mintegy elfeledkezve a saját világról. A műalkotás önnön zártságával tükröz vissza egy olyan valóságot, amelynek legfőbb jellemzője éppen a változékonyság és a határtalanság, az összefüggések végtelen mennyisége (pontosabban megfogalmazva: az intenzív totalitás leképezi az extenzív totalitást). Lukács szerint ez ugyanakkor nem mond ellent a realizmus követelményének, hiszen a befogadónak ebbe a zárt rendszerbe való belemerülése „éppen azon alapszik, hogy a mű lényegében hívebb, teljesebb, elevenebb, mozgóbb tükrözését adja a valóságnak, mint amilyennel a befogadó különben bír”.¹⁹ A műalkotás így egy olyan rendszert képez, amely a komponenseinek egymásra vonatkoztatottsága révén hűbb, élelőbb képet nyújt a valóságról, mint ami a hétköznapi tapasztalataink számára elgondolható lenne. A műalkotás világának realitása tehát végül is nem mimetikus, hanem dialektikus (és így értelmezett) jellegű, valóságosságát pedig saját egységének intenzitásából nyeri.²⁰ Mint Lukács mondja: „Egy részlet művészi helyességének tehát semmi köze ahhoz, hogy ez a részlet valaha megfelelt-e egy meglévő részletnek.” A részletek kiválasztásának és elrendezésének módja a valóság mélyebb, lényegesebb összefüggéseit kell hogy érzékeltesse, az ábrázolás lényegében ettől lesz objektív.²¹ Mindez viszont végeredményben mégiscsak azt jelenti, hogy bebizonyosodik: Lukács kiindulópontul szolgáló alaptételével gyökeres ellentétben a valóság egyáltalán nem független az azt visszatükröző tudattól, hanem rá van utalva arra az alkotó tevékenységre, amely belőle a művészi feldolgozás során egy különleges módon rendezett, szerves egységet hoz létre, amely lehetőséget ad a valóságnak arra, hogy rajta keresztül olyan módon mutakozzék meg és tárja fel önmagát, amely egyébként hozzáférhetetlen lenne a számunkra. Lukács György azzal bizonyítja a műalkotásnak az alkotói tudattól független voltát, hogy elmagyarázza: a kielégítően kerek történetek a saját törvényeik szerint szerveződnek, és a saját logikájuk alapján bomlanak ki, ezért az alkotói szubjektivitás nincs befolyással rájuk, közvetlenül nem érzékelhető bennük a szerző személyes hangja, sem akarata, amely irányítaná szereplőinek életét.²² Ebből az elképzelésből már kiolvasható az a kettősség, ami Szili József könyve szerint meghatározóvá válik a későbbi nagy műben: amit Lukács itt kizár, az a szubjektivitásnak egy felszíni megnyilatkozása, miközben a műalkotás zártságának leírása implicit módon mélyebb szinten mégiscsak feltételezi egy aktív alkotói tudat jelenlétét, amelynek intencionalitása átfogja és egységként artikulálja a poétikai képződmény egyes komponenseit.²³

Szili József elemzése és továbbgondolása szerint a különböző szubjektum- és objektumfogalmak azonosságából fakadó ellentmondásosság elmélyül, és egy paradoxonok bonyolult szerveződéséből álló skizoid rendszert hoz létre *Az esztétikum sajátosságában*. Lukács kiindulópontja természetesen itt is a tudattól függet-

len, objektív valóság visszatükrözésének alaptétele. Elképzelése szerint a tudomány és a művészet ugyanazt az objektív valóságot tükrözi vissza a maga módján, ami azt jelenti, hogy a megismerés mindkét fajtájának szerkezete a visszatükrözött objektum és egy visszatükröző szubjektum dualitására épül. Ennek a szerkezetnek a megléte viszont rendkívüli bonyodalmakhoz vezet. Az *esztétikum sajátosságában*, ami pedig abból ered, hogy a műben összekeveredik az ismeretelméleti, az esztétikai, valamint a konkrét, egyedi, az empirikus világra vonatkozó megismerési aktusokban tételezett szubjektumfogalom. Ismeretelméleti értelemben ugyanis a tudattal mint olyannal csakis a nem-tudati állhat szemben, ez a szerkezet viszont teljesen egybeesik a tudományos visszatükrözés alapstruktúrájával, hiszen kizárólag ennek a megismerési formának az objektumai függetlenek teljes mértékben a megismerő szubjektumtól. Ebből következően tehát csakis a tudományos megismerés lehet teljesen objektív, és ez a fejlemény már önmagában is ellentmond a kiinduló állításnak. Az esztétikai visszatükrözés egyedi aktsaiban a tudat tudatot tükröz vissza, vagyis itt a visszatükrözés speciális esetéről van szó.²⁴ Az esztétikai visszatükrözés tárgya az emberi világ. Az ember reális létezőként a visszatükrözés objektuma, viszont szubjektum is egyben. A megismerő aktus szubjektuma és a visszatükrözött szubjektum így egyszerre azonos és különböző is.²⁵ „Az esztétikai visszatükrözés tárgya az ember bensősége a szónak a tágabb értelmében”, ez a bensőség az érzelmeket, a környezettel való kapcsolatot is magában foglalja. A bensőség különböző vonatkozásainak a neve az öntudat, tehát (egy egyedi) öntudat tükröz vissza (egy kollektív) öntudatot.²⁶ Ez a leírás már önmagában is eléggé dinamikus reflexív strukturát jelenít meg, hiszen a visszatükrözött tudat egy olyan tágabb tudatot tükröz, amelynek, bár számára külsődleges és objektív, ő maga is része, és amelyet éppen saját egyedi visszatükrözési aktusa révén maga is változtat, gyarapít. Mindezt tovább bonyolítja az, hogy mivel Lukács rendszerében a történetiség alapvető szervező elv, az emberiség öntudata maga sem statikus, hanem dinamikus fenomén, azzal azonos, amivé önmagát teszi, így ez az öntudat folytonosan változik. Nem csupán önmaga tudatáról alkotott öntudat, hanem fejlődése során öntudata az előző fejlettségi fokának öntudatairól alkotott tudatait is magában foglalja.²⁷ Ennek a tükörjátéknak harmadik elemként komponense még maga a műalkotás is. A műalkotás objektív létező, viszont szubjektív is, amennyiben rá van utalva egy egyedi befogadó interpretációs tevékenységére. Ez a szubjektum egy interiorizációs aktus révén a saját élményeként realizálja a műalkotást, viszont ebben az azonosítási aktusban mutatkozik meg a műalkotásnak a befogadótól való különbsége is.²⁸ Végeredményben tehát Lukács esztétikai fõmûvébõl, amely az objektív valóság visszatükrözésének alaptételét volt hivatott bölcséletileg megalapozni, kibontható egy a tükrözések végtelen, dinamikus játékból álló rendszer léte.

Az irodalom leegyszerűsített, dogmatikus mimetikus elképzelésétől tehát eléggé távol áll Lukács realizmuskonceptiója és az annak a továbbgondolásából kibontható végtelen reflexivitás. A mimézis érdekes módon eleve nem volt kitüntetett jegye, annak a felfogásnak, amellyel az adott korszak kiemelkedő szakértői dolgoztak, mindenekelőtt Gyulai Pál és Péterfy Jenő, akik, egyaránt a realizmus nézőpontjából bírálták Jókait, és értékelték nagyra Kemény írásművészetét, viszont az ő szövegeiknek is fontos része a szubjektivitás megléte. Náluk, szemben a realizmus későbbi szószólóival, a mimetikus kód eleve nem számított elsődlegesnek. A jellemrajz kidolgozottsága az, ami mindkettőjüknél központi követelmény, eköré szerveződnek az esztétikai értékrendszer egyéb elemei. Gyulainál az értékelés alapja a műalkotás szervesége, egységes volta, ami az elbeszélő művek esetében olyan összetevők arányosságát és egymáshoz illését, megfelelő elrendezését jelenti, mint a jellemek következetes rajza (hasonló lélektani karakter, hasonló motivációk szerint viselkednek-e a szereplők különböző szituációkban), a cse-

lekmény egysége és az egyes események lélektani motiváltsága, a nyelv kifejező-készsége, a megfelelő modalitás (pl. nem illik a pátosz egy olyan történethez, amit az olvasó inkább komikusnak érzékel), valamint az, hogy az egész műnek a kidolgozása megfelel-e a szövegből kikövetkeztethető művészi intenciónak. Gyulainál azonban az elsődleges viszonyítási pont nem annyira a realista irodalom, mint inkább a legnagyobb példakép, Arany János, akinél bámulatos művészi szinten valóslul meg ez az összhang, többek között a *Toldi estéjében*, ahol mindezen elemek példaértékű művészi invencióval rendeződnek el.²⁹ A fantázia szélsőségeit elutasító, a harmónia megteremthetőségének hitét őrző idealizált realizmusnak ez az elgondolása a nemzeti klasszicizmus értékrendjének kontextusában fogalmazódik meg, amely, mint Rónay György monográfiája hangsúlyozza, a reformkor optimizmusát őrzi, szemben a következő nemzedék kiábrándultságával.³⁰ Gyulainál, bár hangsúlyos a valóságűség követelménye, a realitás csak áttételesen, a művészi feldolgozás által hitelesítve jelenhet meg: „a klasszikus esztétika fölfogása szerint a művésznek az élet anyagából kell teremtenie; de amit teremt, autonóm, öntörvényű művészi valóságnak kell lennie.”³¹

Péterfy írásaiban a Gyulaiénál már jóval gyakrabban fordul elő szakkifejezés-ként a realizmus terminus, és a magyar irodalom értékelésében következetes, állandó hivatkozási alap a francia és az angol realista regényirodalom. Egyes helyeken nála is meghatározónak tűnik a mimetikusság. Dante-tanulmányában pl. az *Isteni színjáték*ból kiemelt realiztikus jegyeket tárgyalván valóban a mimetikus megfelelések alapján azonosítja azokat: a gótikus szerkezetű, középkori szemléletű mű szövegében az egyes hasonlatokban és gyakran az allegorikus képekben is már az élet, a természet, az olasz táj festői képét kapjuk: „[Dante] örömmel legelteti szemét a természet, méregeti formáit, örül szépségöknek, s visszatükrözteti azokat.”³² Éppenígy a mimetikus kód uralja azokat a jeleneteket, ahol a pokol szörnyű vízióin átsejlenek a mindennapi itáliai élet képei,³³ valamint Dante művészi stratégiájának azt a szembeszökő jellegzetességét, hogy a szenvedélyeket azok külső, a testen megnyilatkozó kifejeződései alapján ábrázolja.³⁴ (Egyébként Kemény Zsigmond méltatásakor többek közt szintén azt emeli ki egyik legfőbb erényként, hogy az író mennyire szuggesztív módon képes a lélektani folyamatokat, a szereplők belső drámáját a külsőleg érzékelhető testi megnyilvánulásokon keresztül érzékeltetni.³⁵) Összességében azonban a mimetikusság egyáltalán nem meghatározó Péterfy esztétikájában, sőt megfigyelhetünk olyan tendenciákat, amelyek mintha a nyelv áttetszőségének elképzelése felől egy egészen más, ellentétes irányba vezetnének.

Kezdetnek érdemes felidézni az Eötvös regényeiről szóló tanulmányának egyik gondolatát. A jeles irodalmár helyteleníti a regényírónak azt az eljárását, amikor a *Magyarország 1514-ben* c. regényében a keresztes hadak gyülekezésekor a krónika által feljegyzett csodás eseményt, amely szerint a hazakivándozók oszlopáról a földre hullik a kereszt, Lőrinc pap és Villiband szerzetes mesterkedéseként értelmezi. Péterfy ebben Eötvös képzeletének prózaiságát, olcsó pragmatizmust lát.³⁶ Ezek szerint a csodás elemnek erőteljesebb lett volna a művészi realitása, mint egy racionális magyarázattal ellátott csodának, vagyis a mű belső realitása jelentős részben független e művön kívüli világhoz való viszonyától, nem az empirikus valósággal való megfelelés, hanem a művészi intenció betöltése az, ami realitásként fogadta el egyes eseményeket. Szintén bírálja Péterfy Zola elméletének azt az elképzelését, mely szerint az író „a valóságot nem alakítja, hanem megfigyeli”, és „megfigyelésmódja annak a szubjektivitásától, eredeti fantáziájától független”.³⁷ Annak oka, hogy az ábrázolt világ a realitás érzetét kelti a befogadóban, nem az olvasottaknak az olvasó empirikus tapasztalataival való megfelelése, hanem az, hogy a szerző a szöveg kidolgozásában tanúsított gondosságával és következetességével el tudja hitetni a befogadóval, hogy a regény világának és szereplőinek

megvan a maguk valóságossága. A mű világát a pszichológiai részletezés mint jellegzetes alkotásmód és a szöveg láttató ereje, érzékletessége, szuggesztivitása teszi valósággá az olvasó számára. Jókai-tanulmányában az angol és francia realista szerzők áttekintésekor hangsúlyozza, hogy „eljárásuk közös vonása: a pszichológiai részletezés”, ezek a jellemvonások közösek az angol író műveiben és annak a franciának az alkotásaiban, „kinek realizmusa a legvigyázóbb művészi számítás”.³⁸ A »művészi számítás« kifejezés azt sejteti, hogy a szöveg valósága olyan illúzió, amelynek fikcionalitását a művész a maga felkészültségével és ügyességével képes elfeledtetni az olvasóval. „Flaubert hősei hallucinatív erővel hatnak az olvasóra. Amint az író addig egy sort sem ír, míg azt, mit le akar írni, maga előtt nem látta; amint alakjai rövid párbeszédéből egy szót föl nem jegyez, míg a dialóg önkénytelen ajkán ki nem fakad: úgy az olvasót is fogva tartja alakjai élethű volta.”³⁹ A mű világa tehát nem egy a nyelven túli objektíven létező világ tükörszerű verbális reprezentációja, hanem egy tudat olyan tárgyainak megjelenítése, amely objektumok valóságosságuk intenzitását ettől a tudattól kölcsönzik aszerint, hogy a tudatoságnak milyen fokán képesek artikulálódni. A realista regény színre vitt világának realitása tehát nem egy a művön kívüli objektív, a közvetítő rendszerektől függetlenül létező és megismerhető valósággal való mimetikus megfelelésből származik, hanem a művészi megformáltság eredménye; a művészi világ valóságosságának érzete a fikcionális szöveg sajátos művészi stratégiáinak az effektusa.

Ibsen realizmusának értéke a dráma szereplőinek teljes pszichológiai jellemzéséből, valamint a jellemek egymáshoz való rendkívül komplex viszonyainak aprólékos kidolgozásából adódik. Ez az oka a szereplők valószerűségének, annak az érzésünknek, hogy „ezek az alakok furcsa fajzat ugyan, de élő emberek”.⁴⁰ Mintha a valóságosság (a szereplők *élősége*) nem a mimetikus megfelelésből származna, hanem abból, hogy furcsaságuk (vagyis a valótlanság érzete) ellenére eléggé bonyolultak ahhoz, hogy a minket körülvevő világhoz hasonló komplexitással rendelkezzenek. Másfelől viszont az is feltűnő, hogy a realista műalkotásnak nem a kidolgozott, összetett jellemek megalkotása a végső célja és értéke. A jellemeknek ez a rétegzettség azéért fontos, mert lehetőséget ad a szöveg összetettségének, sokrétegűségének megteremtésére. Ibsen szereplőinek rajza annyira kifinomult, hogy alakjuk csak rendkívül lassan, összetett textuális folyamatok révén rajzolódik ki előttünk. Nyelvi megnyilvánulásaikra is jellemző, hogy „a szó éppannyira rejti az alakok belsejét, mint amennyire fölfedi”.⁴¹ Emiatt az egyes megnyilatkozások csak többszöri olvasás után, egymásra való vonatkozásukban, egymást értelmező kapcsolatukban fedik fel értelmüket, és „az olvasó csak lassan, nyomról nyomra lesz otthonos a drámában”.⁴² Az egyes elemek csak a többi elemhez való rendkívül sokrétű, komplex kapcsolatból nyerik el jelentésüket. A jellemrajz tehát csupán a sokrétegűség mint esztétikai érték megteremtésének a feltétele fontos Péterfy számára. Mindez viszont összefügg a mű mélyebb, filozófiai témájával, ami nem más, mint az akarat szabadságának kérdése.⁴³ Az összetettség, a mű rétegeit összetartó gravitációs energia tehát nem csupán az adott komponenseinek egymásra vonatkozásából, hanem ezzel a mélyebben működő témával való kapcsolatukból ered. Egy nem közvetlenül, tematikus módon artikulált alapproblémának ilyen intenzív, az egyes elemeket átjáró és a felszíni jelentések mögött működő, illetve azok bonyolult kapcsolatait meghatározó jelenlétében mintha egy mélyebb, átfogó intencionalitás működne, mely magát a művet hatja át abban a Paul de Man által tárgyalt értelemben, amely nem empirikus vagy pszichológiai, hanem strukturális aktivitásként jelentkezik.⁴⁴ Ez az intencionalitás az, ami létrehozza a művet, megteremtí az elemek közötti sokszoros jelentésbeli kötések, és (egy fikción belüli) reális létezés intenzitásával ruházza fel azokat.

A realizmus elméletei tehát, akár az objektív valóság visszatükrözéséből, akár a pszichikai részletezés elvéből indulnak ki, nem kerülhetik meg az alkotó szub-

jektivitás vagy intencionalitás kérdését, amely végül mint egy nagyobb kör foglalja magában a műalkotás világának valóságára vonatkozó megállapításokat.

A mimézisre épülő objektív realista ábrázolásmód felé haladó irodalom koncepciójának érdekes ellentétét alkotja Horváth János leírása is, amely szerint a korszak lírájának alapvonalát éppen az erőteljes szubjektívizálódásban lehet megragadni. A lírai én szélsőséges önérzete, a világgal való dacos szembenállásának attitűdje már Petőfi egyes verseiben is jelen van előképként és ösztönzőként⁴⁵ (Horváth János szerint csupán emiatt és nem költői örökségének poétikai értékei miatt tartották számon kiemelkedő elődjükként Ady és kortársai⁴⁶), de Petőfinél az ilyesfajta megnyilvánulások nem képezik az életmű lényegi részét. Reviczky-nél viszont elkezdődik, Komjáthy-nál pedig kiteljesül az a költői magatartás, melyben központi elemmé válik a szélsőséges becsvágy, illetve az a poétikai szemléletmód, hogy a versbeli objektumok mintegy feloldódnak a lírai én szubjektívizálásában, minden egybeolvad és kiteljesül az énben: „az én-vallás rajongója nem riadhatott vissza alany és tárgy merész azonosításától, jobban mondva a kettő spinozai rangjának felcserelésétől: az én istenség vég-gondolatától. Ezzel levonta a »zsenitan« végső következtetéseit.”⁴⁷ Ezt a költői szemléletet, a filozófiai szimbolizmust Komjáthy-nál már készen találta Ady: „a panteista költő viszonya a tárgyi világhoz, ennek tökéletes birtokbavétele általa: már kész szimbolikus koncepció [...]. E filozófiai szimbolizmustól csak egy lépés már a stilsztikainak is mondhatóhoz, s különösen az Ady-féléhez, mikor ugyanis a költő a természet és a világ konkrét részleteibe is lélekül költözik be, alkalmi szemléleteivel is azonosítja magát: a képet, a metaforát is birtokba veszi.”⁴⁸ Ady modern szimbólumáig, amelyet Horváth János Ady leglényegesebb és legértékesebb jellegzetességének tart, és amelynek megvilágító erejű leírását adja Ady-tanulmányában,⁴⁹ a szubjektívizálódáson keresztül vezet az út. (Igaz, máshol azt is írja, hogy az ilyesfajta poétikai jellemzőnek szinte nincs semmilyen előképe a magyar lírában.⁵⁰) Mindez mindenesetre gyanúra ad okot a lírával párhuzamos prózai változások objektivitásigényével kapcsolatban.

Petelei Istvánnak, a korszak „kismesterei” egyikének és a romantikából a realizmusba való átmenet egyik reprezentatív alkotójának az életműve a fentebb vázolt összefüggésekben sajátos kettősséget mutat: a szakirodalomban egyfelől realistának tartják, másfelől hangsúlyozzák műveinek líraiságát. Monográfusa, Kozma Dezső szerint a nemzedék „gyötrő társadalmi igazságok kimondását, általában az élet valósághű ábrázolását tűzi maga elé programként”, beleértve Peteleit is, aki „szintén a való életet figyeli: rajzaiban, elbeszéléseiben környezetének, városának, utcájának mindennapjait írja meg”,⁵¹ e társadalmi valóság megismerésében egyébként segítette Peteleit kolozsvári újságírói munkássága is. A monográfus ennek megfelelően vizsgálja az életművet: bemutatja, hogyan látja az író a korabeli falut, várost, az udvarházakat. A valóság ilyesfajta megjelenítése mellett viszont nem tekinthetünk el a líraiságtól, ennek fontosságát a belső monológok hangsúlyosságával együtt Németh G. Béla is kiemeli összefoglaló művében.⁵² Kozma Dezső monográfiájának ide vonatkozó része szerint Peteleire Kemény Zsigmond elmélyült lélekábrázolása és tragikus hangoltsága mellett a székely népballadák voltak erős hatással, ez a hagyomány „a különös lelkiállapotok, a feszült morális konfliktusok ábrázolásában jelentett számára ösztönzést”.⁵³ Szintén ezen szöveghagyomány ismeretének köszönhető Petelei novellisztikájának ama jellemzője, hogy „itt is rendszerint az és annyi tárul elénk, amit és amennyit vergődő hőseinek valameilyike átél. Az ő lelkivilágán keresztül látunk, érzünk [...]”⁵⁴ Ezek szerint tehát Petelei műveire egyszerre jellemző a realista, vagyis objektív ábrázolásmód és a szubjektív nézőpont korlátozott perspektívája. Az ellentét eléggé élesnek tűnik, hiszen a két jellemző mintha egymást törlő viszonyban lenne egymással, ám egy realizmusra épülő koncepcióban nyilván feloldható az ellentmondás, hiszen az

említett szubjektivitás a lélekelemzés, lélekábrázolás terminus alá rendelve beilleszthető egy mimetikusként elgondolt esztétikai rendszerbe.

Vannak viszont esetek, ahol bonyolultabb a helyzet. Nem példa nélküli Peteleinél az olyan szubjektív expozíció, amikor egy vagy több szereplő korlátozott jelenbeli perspektíváján keresztül lépünk be a mű világába, és a voltaképpeni szerzői hang csak ezután veszi át a szót, hogy harmadik személyben, retrospektív módon mesélje el az eseményeket, amik a mostani helyzet kialakulásához elvezettek. Ezt a jelenbeli egzisztenciális állapotot általában valamilyen lelki törés, fájdalom vagy hiány, reménytelenség, kétségbeesés vagy végletes enerváció jellemzi, ami a szereplő(k) számára vagy ellehetetleníti a világ érzékelését és a múlt felidézését, vagy csak valamilyen traumatikus emlék korlátozott lencséjén keresztül teszi hozzáférhetővé mindezt. Jó példa erre Petelei egyik legismertebb műve, az *Árva Lotti*, ahol, mint Pozsvai Györgyi hangsúlyozza, egy olyan többszörösen ambivalens szubjektív alaphelyzetből bontakozik ki az elbeszélés, amely átmeneti állapot az ébrenlét és az álom, illetve az álmodozás és az emlékezés határán,⁵⁵ és ahol a múlt felidézése és a jelen érzékelése is összemosódik. Hasonló poétikai stratégiát alkalmaz Petelei *A nagyapó*ban is: a szöveg a címszereplő monológjával kezdődik, amely az adott szubjektum külvilághoz való viszonyának a (referenciális értelemben vett, vagyis szervi) vaksgát emeli ki konstitutív elemeként. Ez a vaksgág párhuzamos annak a tágabb értelemben vett érzékelésnek a hiányával, amely a jelent tenné hozzáférhetővé számára: teljességgel a múltban él, és minden gondolatát az unokájára való várakozás tölti ki, aki a szöveg metaforikája szerint 'nagyapó szeme' lenne, és így megszüntetné a perspektíva korlátozottságát. Ezek a jellegzetes felvezetések mindenesetre eléggé erősen reflektálnak a narrátor által később elmondottakra, és a novellákon belül egy erős belső perspektivikus törést hoznak létre ahhoz, hogy Petelei műveiben a valóság problémátlan megjelenítését lássuk.

A *Máli*⁵⁶ azért különleges ebben az összefüggésben, mert a novella kezdetén megfigyelhető szubjektív perspektíva itt nem adja át a helyét egy személytelen, külső narrátornak, mint az előbb említett esetekben, hanem mindvégig uralja a szöveget: az eseményeket teljes egészében a címszereplő meséli el nekünk. A jelen érzékelése itt is összemosódik a múltbeli események felidézésével, és a kettő párhuzamosan futó, de egymásba játszó narratívájából bontakozik ki a szöveg. A jelenbeli történet Máli ébredését meséli el: a szöveg elejének megjegyzései arra utalnak, hogy kora hajnal van, és maga Máli sem tudja egyértelműen eldönteni, hogy ébren van-e, vagy álmodik. Az érzékelés folyamata itt is hasonló lelkiállapotból indul, mint az *Árva Lottiban*. A külvilág tárgyai ezután kezdenek kibontakozni a sötétségből és elnyerni identitásukat a hajnal megvilágításában. Az első szakasz vége felé az elbeszélő még a konkrét időt is megállapítja: fél négy van. A szövegben mindazonáltal mindvégig megmarad a felidézés helyzetére jellemző félálombeli lelkiállapot is, ahol maga az elbeszélő sem tudja eldönteni egyes érzékleteiről, hogy azok az álom vagy a valóság birodalmába tartoznak-e, például: „Alig néhány napja, hogy az ágyamat a szoba túlsó sarkába vitték. Nem álmodtam. Tudom, minden érzékemmel tudom, hogy vitték.” Más példa: „Valószínűleg ébren vagyok, s igen szeretnék felkelni innen.” A szubjektum öntudata tehát egy átmeneti állapotban: az álom és az ébrenlét határán pozicionálódik. Az első fontos momentum tehát, ami ebből a szubjektív elbeszélő szituációból következik, az, hogy a felidézett események egy olyan szubjektumban idéződnek fel, amelynek tudata és öntudata nem teljes, hiszen az álom és az ébrenlét határán lebegve pozicionálódik.

A felidéző szubjektummal kapcsolatban a másik fontos jellemző az, hogy gyakran reflektálódik zavart mentális állapota is: „Nem vagyok én bolond” – olvashatjuk rögtön a novella elején, még azelőtt, hogy a szövegben megképződő sub-

jektumról, illetve a beszédhelyzetről bármi konkrétat is megtudnánk. Ez a magyarázkodásnak ható kijelentés rögtön gyanút ébreszt az olvasóban, ami az azt követő szöveg egészét átfogja, mivel egy ilyen kijelentés, ahogy Bengi László fogalmaz a korszak másik örület-elbeszélése, Cholnoky László *Epeira diademája* kapcsán, „önmagában véve kétélű nyelvi cselekvés, hisz azt sejteti: legalábbis van miért magyarázkodni”.⁵⁷ Később is történnek utalások az örületre: „Reményilem, nem fogom elveszíteni az eszemet.” „Ah, ez a gondolat a téboly. Nem bánom.” Ez a sajátos lelkiállapot nem számolódik fel később sem, hogy átadja a helyét egy objektívebbnek tűnő narrációnak, hanem mindvégig megmarad, és mindvégig megőrzi hangsúlyosságát a másik narratíva elbeszélése közben.

Ami a voltaképpeni elbeszélte történetet illeti, ez Máli életének egy jóval korábbi, igencsak bizarr eseményéről szól: Máli, akinek édesapját féltestvérének, Szász Lottinak az anyja elcsábította Lotti édesanyjától, így félárvánvá téve Málit, úgy áll bosszút (a csábításban egyébként ártatlan) Lottin, hogy afféle femme fatale-ként elcsábítja és öngyilkosságba hajszolja Lotti vőlegényét, Bükki Pált. Rendkívül érdekes poétikai megoldás egyébként, hogy a két narratíva között gyakoriak az átjátszások, amikor nehéz eldönteni (vagy legalábbis egy-egy apróbb szakasz újraolvasása után tudjuk csak azonosítani), hogy egyes kijelentések melyikre vonatkoznak. A második szakasz elejének egyik bekezdése például az „...Ott van: már szól a hajnali harang” mondattal indul, amelynek időmegjelölése mindkét történetre igaz lehet. A negyedik szakasz elején az „Idézlek.” egyszavas bekezdés után Máli az elképzelt (sőt levegőből lett) Bükki Pálhoz beszél, ám a jelenet, amit ezután jelen időben, többes szám első személyben elbeszél (bemutatja a férfit az apónak), már egy múltbeli eseményt idéz fel. A jelen idejű fantázia és az emlékezés tehát teljes egészében egymásba íródik ebben a szakaszban. Ráadásul még a nyelvtani személyek is összekeverednek, Máli helyenként egyes szám harmadik személyben beszél önmagáról: „Te, Bükki Pál, már nem vagy ott idegen. Az apó sokat hallott rólad Málitól. Rebegő ajakkal, lesütött szemmel beszélt természetéről, hangodról, szándékokról.”⁵⁸

Mindez felveti a kérdést, hogy miként értelmezhető átfogóbb szinten a felidézés folyamata és a felidézett események közötti viszony. A felidéző szubjektum esetében, mint láttuk, mind az álom és az ébrenlét közötti átmeneti állapot bizonytalansága, mind az elbeszélő mentális zavara alapvetően meghatározza a novellát. Az örület egyfelől tematikusan reflektált a szövegben, másfelől viszont ez alakítja magát a szöveget: nincs külső nézőpontunk, befogadóként teljesen ki vagyunk szolgáltatva a szöveg többértelműségeinek, váratlan perspektíva- és időbeli töréseinek. Mindezekon túl maga a felidézett történet is különös a többi Petelei-novellához képest, hiszen itt az örült bosszúnak és a groteszk szerelmi öngyilkosságnak olyan, a másodlagos romantikára jellemző motívumaival dolgozik, ami általában nem jellemző az életműre. Az elbeszélő helyzet olyannyira megkérdőjelezi az elbeszélte történet valóságosságát, hogy lehetetlen eldönteni, valóban megtörtént eseményeket olvasunk-e, vagy csak egy örült asszony vágyfantáziáját. Az örület lehet az elkövetett bűn büntetése, összhangban Petelei más műveinek kontextusával, hiszen jellemző téma nála a jelenbeli feloldhatatlan magány, elidegenedés, ami egy múltbeli vétség eredménye. Másfelől viszont, mivel ebben a novellában az egész múltbeli történetet egy széthullott tudat monológiáján keresztül ismerjük meg, elképzelhető, hogy a szerelem, a bosszú és a halál is pusztán ennek az elbeszélőnek a vágyfantáziája. Az események vágyjellegét erősíti az is, hogy Máli többször is hangsúlyozza, milyen emésztő sóvárgást érzett, hogy megbüntesse Szász Lottit. Szintén a fantáziaszerűsége utal az a szakasz, ahol Máli önmagát valóságos démonként feltüntetve elmeséli, hogyan döntött romlásba egy utána vágyakozó urat, illetve egy papot.

Sajátos viszony alakul ki tehát az őrült diskurzus és a narratíva között, amely ezen a diskurzuson keresztül közvetítődik. Az őrület, ami a diskurzust jellemzi, lehet a Málinak köszönhető öngyilkosság által kiváltott bűntudat eredménye, másfelől viszont éppen az őrület tematizálása és a sajátos szövegalakítás kérdőjelezi meg ennek az eseménynek a realitását. A traumatikus esemény, amely a narratíva kitüntetett eseménye, végpontja és így az őrület szövegének generatív magja, létrejöttének oka, egyúttal éppen azáltal fosztódik meg realitásától, hogy ez a diskurzus tartalmazza őt. A szubjektív diskurzus felfüggeszti az őt okozatként létrehozó, az empirikus világhoz tartozó esemény referencialitását.

Peteleinek ez a novellája egyértelműen balladisztikus szöveg, hiszen a bűn és a bűnhődés, illetve a hasadt tudat témája is jellegzetes (Aranyánál is központi jelentőségű) balladai tárgy. A balladáktól viszont eltér ez a szövegalakítás abban, hogy teljes egészében átadja a szót a beszélő szereplőnek, és eltünteti azt a harmadik személyű narrátort, ami az Arany-balladában a töredezettség és elliptikusság mellett is valamiféle megbízhatóságot adott az elbeszélésnek. A szöveg poétikai jellemzői (az idősíkok váltogatása és összerosódása, a nyelvtani alanyok felcserélődése, egy külső, megbízható narrátor hiánya stb.) már a posztmodern irodalom eljárásai felé mutatnak, ám az etikai mag, ami ezen töredezettséget részben mégiscsak megokolja, korlátozva a szövegszerűség teljes kibontakozását, még a romantikus balladairódalomhoz kapcsolja a novellát. A *Máli* így nem a romantika és a realizmus, hanem a romantika és a posztmodern szövegszerűség közötti olyan átmeneti darab, ami a szubjektivitáson keresztül drasztikus mértékben korlátozza a világszerűség (és így a realitás) illúzióját, megteremtve egy aprócska irodalomtörténeti narratívát, hasonlóképpen Bednancs Gábornak a korszakra vonatkozó reflexiójával, miszerint lehetséges olyan irodalomtörténet-írás, melyben „akár több, egymás kioltására nem törő vélekedés versenyezhet egymással”.⁵⁹

Az elbeszélte események realitása tehát megkérdőjeleződik a szubjektív szempontú elbeszélő diskurzusban. Mindent Máli tudatán keresztül ismerünk meg, akinek neve egyben az elbeszélés keretét is adja, mivel címként paratextuális pozícióból identifikálja magát a művet is. A szöveg elején viszont magának ennek a paratextuális instanciának az identitása temporalizálódik: ami a szöveg olvasása előtt megnevezésnek tűnt, az rögtön megszólítássá íródik át. Kiderül, hogy a név Bükki Pál szájából hangzik el, aki ébrenlétre hívja Málit, az ablakban szólítgatja a nőt. Máli tudatát (és így magát az elbeszélő diskurzust) tehát egy másik hang hívja elő a semmiből, a külső hangnak ez a performatív beszédaktusa konstituálja az elbeszélő szubjektum tudatát, ő az, aki vágyakozik Máli után. Ezt egyébként nem sokkal később a szöveg explicit módon is megfogalmazza: „Csodálatos, hogy minden apróság mint elevenedik meg a szemem előtt. Az a rejtelmes hang, mely itt az ablakom alatt hívogat éjszakánként, felnyitja bennem az emlékezet időtől bemohosodott barlangjait, mint a mesében a bűvös ige.” Viszont ez a külső hang Máli emlékében létezik, vagyis a szubjektum tudatát egy interiorizált külső hang konstituálja. Az elbeszélte világ objektivitása felszámolódik egy olyan tudatban, ami önmagát is egy másik, belsővé tett szubjektum tudatán keresztül teremti meg. A külvilág objektív ábrázolásának helyébe így az egymást konstituáló tudatok tükörijátéka kerül, az események realitása pedig felszámolódik az emlékeknek és a fantáziának ebben a sokszoros közvetítettségében. A realista ábrázolás helyébe tehát, akárcsak a realizmus elméleti konstrukciói esetében, végül az egymást tükröző szubjektív perspektívák játéka kerül, és az objektív valóság helyett csak egy a perspektivikusságnak és a közvetítések játékának kiszolgáltatott világ képét kapjuk.

Koós István

■ **JEGYZETEK**

1. Alapos áttekintést ad erről Bednanics Gábor könyve. Bednanics Gábor: *Kerülőutak és zsákutcák. A modern magyar líra kezdetei*. Ráció, Bp., 2009.
2. Németh G. Béla: *Türelmetlen és késlekedő évszázad*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1971.
3. Uo. 14.
4. Uo. 15.
5. „Az első a hetvenes évtized második feléig, a második a nyolcvanasok végéig, a harmadik az új század első tizedéig terjed.” Uo. 183–184.
6. Uo. 191.
7. Szegedy-Maszák Mihály: *Bevezetés*. In: Uő: *Kemény Zsigmond*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1989. 5–41.
8. Németh G. Béla: i. m. 42.
9. Barta János: *A kritikai realizmus kérdései a XIX. század magyar irodalmában*. In: *A realizmus kérdései a magyar irodalomban*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1956. 162.
10. Uo. 163.
11. Kispéter András: *Bevezetés*. In: Tömörkény István: *Válogatott elbeszélései*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1960. 17–20.
12. Uo. 24.
13. Szegedy-Maszák Mihály: i. m. 27.
14. Paul de Man: *Ellenszegülés az elméletnek*. Ford. Huba Miklós. In: *Szöveg és interpretáció*. Szerk. Bacsó Béla. Cserépfalvi Könyvkiadó, Bp., 1991. 104.
15. Bednanics Gábor: i. m. 89–90.
16. Lukács György: *Az esztétikum sajátossága*. Ford. Eörsi István. Akadémiai Kiadó, Bp., 1965. I–II.
17. Szili József: *A művészi visszatükrözés szerkezete. A művészet ismeretelméleti kérdései Christopher Caudwell és Lukács György esztétikájában*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1981.
18. Lukács György: *A realizmus problémái*. Ford. Gáspár Endre. Athenaeum, Bp., 1948. 19–24.
19. Uo. 30.
20. Lukács György később nagyon határozottan kifejti, hogy az egység követelménye a *cselekményre* vonatkozik, amelyet Lukács szembeállít a leírással (amelyet egyébként a mimézis fő elemének tartanánk). A cselekményben egy emberi jellem és sors integritása artikulálódik, ami leképezi a valóság, vagyis a társadalom fejlődésének szervezősége, mivel Lukács szerint a társadalmi valóság maga is szervezett, organikus fejlődő totalitás. Flaubert és Zola, akiknél a leírás dominál, nem az igazi (dialektikusan felfogott) valóságot tükrözik, hanem annak felszíni képét; műveikből hiányzik az egység, regényeik külső helyzetek, tárgyak, illetve pszichológiai állapotok széteső képeinek sorává válnak. Ezért van az, hogy érdekes módon Lukács élesen elítéli a zsánerszerűséget (uo. 258), ami Németh G. Bélánál, pl. Jókai esetében éppen a realizmus, vagyis a megfelelő társadalomábrázolás példája. A zsánerszerűség nagy hiba, Flaubert művei ezért a hamis, burzsoá életet tükrözik: „az életet összetéveszti a burzsoa átlagos mindennapi életével”. (Uo. 252.) Ez viszont azt jelenti, hogy a műalkotás valóságosságának mértékéről a valóságról alkotott előzetes koncepciónak való megfelelés alapján döntünk, vagyis az esztétikát totálisan alárendeljük saját politikai ideológiánknak.
21. Uo. 37.
22. Uo. 49.
23. Lukács ezt egyébként egy más szöveghelyen explicit módon ki is mondja, amikor kijelenti, hogy az általa (Tolsztoj és Balzac mellett) példaértékűnek tartott Walter Scott „kompozíciójának művészi lényege tehát csak politikai és történelmi állásfoglalásának tükröképe, világnézetének megnyilatkozási formája”. Uo. 268.
24. Szili József: i. m. 72–79.
25. Uo. 97.
26. Uo. 98.
27. Uo. 123.
28. Uo. 122.
29. „A jellemelek mély lélektani felfogása vetekedik a cselekvény egyöntetű szabályosságával, az alakok, helyzetek, tájképek plaszticitása a hangulat, a ritmus, a nyelv bájaival. Mindenik ének előkészíti a másikat, fokozatosan ömölnek egymásba, s mint bevégzett részek úgy állnak az egész kerekdedségéhez, mint a drámában a felvonások. A személyek közül mindenik megtalálja az egész építményhez illő helyét, s a cselekvény növekedő emelkedéssel siet kifejlésre.” Gyulai Pál: *Tanulmányok*. In: Uő: *Válogatott művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1989. 511.
30. Rónay György: *Petőfi és Ady között (1849–1899)*. Magvető, Bp., 1981. 76–91.
31. Uo. 284.
32. Péterfy Jenő: *Dante*. In: Péterfy Jenő *Válogatott művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1983. 298.
33. Uo. 307–312.
34. Uo. 313.
35. Péterfy Jenő: *Báró Kemény Zsigmond mint regényíró*. In: Uo. 571–572.
36. Uő.: *Báró Eötvös József mint regényíró*. In: Uo. 529.
37. Uő: *Le roman expérimental*. In: Uo. 370.
38. Uő: *Jókai Mór*. In: Uo. 615.
39. Uo. 616.
40. Uő: *Ibsen*. In: Uo. 382.
41. Uo. 377.
42. Uo. 378.

43. Uo. 381–382.
 44. Paul de Man: *Forma és intenció az amerikai új kritikában*. In: Uő: *Olvasás és történelem*. Ford. Nemes Péter. Osiris, Bp., 2002. 62.
 45. Horváth János: *Újabb költészetünk világnézeti válsága*. Komjáthy Jenő. In: Uő: *Irodalomtörténeti és kritikai munkái V*. Osiris, Bp., 2009. 259.
 46. Uő: *Forradalom után*. In: Uo. 365–366.
 47. Uő: *Újabb költészetünk világnézeti válsága* 260.
 48. Uo. 265.
 49. Uő: *Ady s a legtíjabb magyar líra*. In: Uo. 286–291.
 50. Uő: *Ady*. In: Uo. 317.
 51. Kozma Dezső: *Egy erdélyi novellista. Petelei István*. Irodalmi Könyvkiadó, Buk., 1969. 10.
 52. Németh G. Béla: i. m. 217.
 53. Kozma Dezső: i. m. 32.
 54. Uo. 33.
 55. Pozsvai Györgyi: *Az anekdotikus hagyományok önironikus felülírása*. In: *Induló modernség – kezdődő avantgárd*. Szerk. Bednanincs Gábor – Eisemann György. Ráció, Bp., 2006. 163.
 56. Petelei István: *Máli*. In: Uő: *Őszi éjszaka. Petelei István válogatott művei*. Anonymus, Bp., 2002. 60–76.
 57. Bengi László: *„a lelkem ketté ne hasadjon*. Chólnoky László: *Epeira diadema*. In: *Induló modernség – kezdődő avantgárd*. 127.
 58. Ezen a helyen egészen elképesztően bonyolulttá válik a szövegben a személyek és a perspektívák változásának játéka. Máli pl. egy ezelőtti jelenetet az apó nézőpontjából említi meg, ahol önmagát hangsúlyosan külső nézőpontból mutatja be: „Azt tudja, hogy te kétszer szólítottad meg Málit az úton, s akkor a lány végigmért fekete szemével – mintha nem is léteznél.” Máshol pedig saját titkos szándékára figyelmezteti Palit, mintha egy önmagán kívüli nézőpontból látná az eseményeket: „Ah! ne hidd, mint ha sóhajtvá epedve, de vágva rád, mint ahogy a pók vágjik az arany szárnyú légy után.”
 59. Bednanincs Gábor: i. m. 15.

SÜLI ATTILA

MÁDAY FERENC MÁTYÁS-HUSZÁR SZÁZADOS VISSZAEMLEKEZÉSE HÁROMSZÉK ÖNVÉDELMI HARCÁRÓL

Bevezetés

■ Máday Ferenc Mátyás-huszár százados 1849. május végén érdekes naplót tett közzé a Debrecenben megjelenő *Marczius Tizenötödike* hasábjain, melyet a történetírás máig nem hasznosított. Pedig a szerző tevékeny résztvevője volt 1848-ban a székely tábor harcainak, majd Háromszék önvédelmi harcának. 1896-ban, az 1848–49. Történelmi Lapok Könyvtára 3. köteteként jelent meg az *Adalék Háromszék 1848–49. önvédelmi harca történetéhez* című munka, melyben Kuzskó István, a kolozsvári ereklyemúzeum őre Bíró Sándor¹ és Macskási Antal² hagyatékát rendezte sajtó alá. Ebből kiderül, hogy Máday a „Háromszék önvédelmi harca főbb tényezői 1848-ban” közé tartozott, azzal a megjegyzéssel, hogy „nem tudhatni hová való”. Egy következő felsorolásban pedig Macskási azt közölte róla, hogy a „forradalom főbb tényezői Háromszéken” közé tartozott, aki után tudakozódní kell Kézdivásárhelyen.³

A forrásközlő személye, Máday Ferenc életútja

■ Máday Ferenc 1808-ban született a Pozsony megyei Nagymagyaron, római katolikus nemesi család sarjaként. 1824 és 1832 között őrmesterként szolgált az erdélyi kiegészítésű 2. huszárezredben, majd kilépését követően Tordán élt.⁴ Tagja lesz az 1848. augusztus 15-én létrejövő Torda megyei politikai körnek.⁵ 1848. szeptember elején pedig belépett a Berzenczey László által szervezett, Kossuth Lajos nevét viselő huszárezredbe, amely később a 15. (Mátyás) huszárezred nevet nyerte.

A 15. (Mátyás) huszárezred kolozsvári osztályának szervezését 1848 júliusában kezdték meg Mikes Kelemen⁶ és Bethlen Gergely grófok.⁷ Augusztus végétől Berzenczey László kormánybiztos – a Kossuth Lajos pénzügyminisztertől nyert felhatalmazás alapján – a Székelyföldön újabb négy osztály szervezését kezdte meg. Így az alakulat a huszárezredek közül egyedülként nem négy, hanem öt osztályból, vagyis tíz századból állt. Nevük a Kossuth-lovagokról Hunyadi-, majd Mátyás-huszárookra változott. Az alakulat kolozsvári osztálya (Mikes őrnagy) 1848 november közepétől a Partiumba szorult, és az erdélyi magyar hadtest állományához tartozott. A székelyföldi Mátyás-huszárok pedig Háromszékre vonultak vissza, ahol derekasan kivették részüket a törvényhatóság önvédelmi harcából.⁸

Máday feltehetőleg még Tordán került kapcsolatba Berzenczeyvel. Egy névtelen tordai polgár visszaemlékezése szerint személyesen is járt Tordán.⁹ A szervező kormánybiztos Mádayt az 1848. szeptember 25-én kelt felterjesztésében a marosszéki osztály 1. századának főhadnagyaúl javasolta. A század tisztikara az alábbiak szerint alakult:

1. század: – Sánta Lajos kapitány.¹⁰
– Máday Ferenc főhadnagy.

– Csergő Ferenc¹¹ és Bagoly József hadnagy.¹²

Egy szeptember közepéről származó sajtótudósítás szerint a leendő huszárok kiképzését Máday Ferenc főhadnagy tartotta napi öt-hat órában, fegyverekkel azonban még nem rendelkeztek.¹³

Az agyagfalvi székely nemzeti gyűlés (1848. október 16–19.) után a marosszéki Mátyás-huszárok a székely tábor kötelékében harcoltak, majd annak veresége után (november 5.) Háromszékre húzódtak vissza.

Bár a szerző tevékeny résztvevője volt a háromszéki harcoknak, az utóbbiakról keveset ír.¹⁴ Ő ugyanis nem a hadjárat történetét kívánta megírni, hanem elsősorban egy vádiratot fogalmazott meg azokkal szemben, akik szerinte Háromszék harcát szabotálták. Ide sorolta a törvényhatóság teljes polgári és katonai vezetését. Berde Mózes és Demeter József kormánybiztosokat,¹⁵ P. Horváth Albert főkirálybíró, Dobai Károly¹⁶ és Sombori Sándor¹⁷ ezredeseket, valamint Nagy Imre¹⁸ alezredest. Pozitív hősnek pedig Gál Dániel¹⁹ kormánybiztost, Gál Sándor őrnagyot,²⁰ Gábor Áront²¹ és a radikális ellenzék többi képviselőjét tartotta.

Máday ellenszenvének a fenti személyekkel szemben személyes okai is voltak. Berzenczey Lászlóval kapcsolatban gyakran hangoztatott vád volt, hogy a rábízott pénzekkel nem tudott elszámolni.²² A gyanú elkerülése érdekében Berzenczey 1849 februárjában Csány László erdélyi főkormánybiztoshoz utazott, akivel Kolozsváron személyesen is találkozott. Berzenczey közölte Csányval, hogy számadásai a marosvásárhelyi vereséget követő menekülésben elvesztek, így csak azon feljegyzéseit tudja átadni, amelyek tartalmazzák olyan személyek neveit, akik neki tartoznak. Az exkormánybiztos kérte Csányt, hogy az illetőket számoltassa el. A főkormánybiztos a kérést méltányolandónak tartotta.²³ Ennek szellemében Csány kérte Mészáros Lázár hadügyminisztertől, hogy a Berzenczey által megadott listán szereplő katonákat szólítsa fel számadásra.²⁴

Lényegében ezzel az ügy véget is ért volna, azonban 1849. április végén Berde Mózes Szeben-vidéki kormánybiztos levélben tájékoztatta Csányt, hogy Máday Ferenc Mátyás-huszár századost rendőri felügyelet alá helyezte, mert nála vannak Berzenczey azon számadásai, amelyek jelentős kárt okoztak az álladalomnak.²⁵ Egyben kérte a főkormánybiztos állásfoglalását az ügyben.²⁶ Máday egyébként 10 655 forintot vett át Berzenczeytől 1848 őszén. Berde külön rendeletben szólította fel őt a birtokában lévő elszámolások átadására.²⁷ Tekintettel arra, hogy az ügy tapodtat sem haladt előre, Berde egyenesen a képviselőház elnökéhez intézett levelet. Közölte, hogy Berzenczey számadásai Nagyszebenben vannak, így szólítsa fel a képviselőt azok átvételére.²⁸ Az elszámolást azonban nagyban nehezítette, hogy az ezred korábbi számvevő tisztje a vízaknai ütközetet (1849. február 4.) követően eltűnt. Bajtársai szerint vagy elesett, vagy fogságba esett.²⁹

Máday 1849. február 2-án Szotyorról tudósította Gál Sándor ezredes, székelyföldi katonai parancsnokot, hogy az általa felvett pénzekkel elszámolt.³⁰

Ezt követően Máday József Bem altábornagy futáraként Debrecenbe érkezett. Májustól „hűtlen kezelés” miatt folyt ellene vizsgálat Debrecenben, majd Pesten és Szegeden.

A szabadságharc leverése után uradalmi hivatalnok, 1867-ben Budán él. Tagja volt a Pest városi Honvédegyletnek.³¹

A forrást a *Marczius Tizenötödike* hasábjain megjelent formában, kritikai lábjegyzetekkel adjuk közre, az eredeti névformák megtartásával.

■ 5. november 1848. A marosvásárhelyi futás után,³² mely vezéreink műve³³ volt, én Gyergyón keresztül Háromszékre menekültem, századosunk S[ánta] L[a]jos] századját szélnek bocsátá, ő pedig elrepült – ezt nem hiszi senki? De hát azt, hogy egy sánta jobban fusson, mint más? Pedig megmutatta a mezősegi táborozáskor, ki ser[e]jét odahagyta és S[ombori] S[ándor]ral együtt elszaladt a szó teljes értelmében.³⁴ Holott sehol sem volt ellenség, – tehát csak a szagától, ennek meglejtése könnyű, mert ő lóháton futott, – de azt, hogy ily jó futók, egyik grand pecsovics,³⁵ most őrnagyok, ennek nincs magyarázatja.

Engem szerencsétlen csillagzatom, vagy a honnemtóje vezetett Háromszékre, hol a magyar ügy árulós és gyáva kezekben volt, a generalcommandó³⁶ felszólítására arra bíratott mindenki az árulók által, hogy magokat megadják.

24. November. Választmányi gyűlés volt³⁷ S[epsi]sz[en]tgyörgyön, soká hallgattam a tanácskozáásokat, melyből feltétlen megadásnál egyebet nem hallottam javasolni. Végre e feletti fájdalomban felszóltam, látván, hogy a magyar ügy bukás szélén áll (ekkor mondott beszédem elkérték leírás végett, mely máig is oda van) és midőn elmondott beszédem kívánt hatást vala eszközölni, felszóltak Berde Mósa, Horváth Albert főkirálybíró, Dobai, Sombori ezredesek, Demeter, Szentiványi György³⁸ s többek az ügy ellen, az első szólásszabadságomtól akart eltiltani, a második szintén és idegennek nevezett; annak ellenére a nép határozni kívánt; ezt látván Horváth Albert ármányhoz folyamodék, azt lármáztatja egy erre betanított huszár által, hogy „béütött az ellenség”, mire minden ember otthagya a gyűlést és szaladt a határszélre, hova még 50-60 székely asszonyok is, nyárs és vasvillával kigyűltek hazájukat megvédeni. Aznapra sikerült a csel, a gyűlés eloszlott, holott semmi ellenség nem volt sehol, ámitás volt az egész. Az ügy mellett csupán Gál Dani derék honfi és Gyárfás ügyvéd³⁹ léptek fel.

25. November. Gábor Áron 3 ércágyút öntött⁴⁰ és felszereléseket minden kitelhető módon akadályozák az illetők,⁴¹ hozzám jött panaszolni és én minden megbízás nélkül éjjel-nappal felszereléséhez láttam, minden mesteremberhez, kik felszereléssel foglalkodtak, katonát rendeltem, mint executor⁴² és felügyelőket.⁴³

27. November. Az árulás terjedt és nem lévén senki, ki azt meggátolni merészelt volna, a dolog élére álltam és a honvédeket lefegyverző és áruló Balázs őrnagyot⁴⁴ elfogattam a főkirálybíró szállásán,⁴⁵ Gál Dani és Jenei József⁴⁶ kíséretében és elzártattam, Buczi századost⁴⁷ a honvédek fogták bé, ezen befogatás megtette hatását, megszeppentek az illetők és egy darabig nem űzték oly nyilvánosan árulásaikat, kivált, hogy Brassóval gyakori titkos levelezések útját is elvágtam örök felállításá által.

28. November. Új választmányi gyűlés volt hirdetve, de amely a nép sokaságánál fogva nemzetivé vált. A General Commando újabb átírása volt tárgyalandó, mely a falukkal, véleményadás végett azelőtti napokban köröztetett, mely újabb csel akart lenni. B[áró] Szentkereszt⁴⁸ századja lóháton be volt rendelve a gyűlésre és már híre terjedt: hogy a Kossuth lovasok, honvédek és azok elfogására vannak bérendelve, kik a magyar ügyet pártolandják. Erre én elővigyázatból, egy már felszerelt hatfontos ágyút, kartáccsal megtöltetve égő kanóccal, Kossuth huszárok által őriztetve a piacra kiszegzettem,⁴⁹ történhető megtámadás esetére magunk védelmére, de a megtámadás elmaradt, mert a dolgok a gyűlésen kedvező fordulatot vettek, sőt Balásznak megöletésében is a kiállított székely huszárok elsőket részt, így az illetők benne rosszul számíthattak céljuk kivételére.

A gyűlés megkezdődött. Horváth A[lbert] engem szóhoz jutni nem engedett, a néphez szóltam, utat törtem a szóláshoz, elmondottam az ide A jegy alatti csatol-

mány tartalmát, melyre Berde Mózsia 1 és fél óra hosszat tartó jeremiádot⁵⁰ mondott, sima beszédje és sophismája⁵¹ által mentegetőzve, zavarba akarta hozni az elveket és más térre vezetni a népet, – támogatva Szentiványi Gyuri, Demeter s mások által. Ekkor előállott Szentiványi György és elmondá, az előtti napokba tartott gyűlés alkalmával a választmányra bízott véleményadást, hogy [tudni]j[[lik] „a választmány úgy van meggyőződve, miszerint a nemzetnek feltétlen meg kell magát adni a magos General Commandonak”, – ennek ellenére mégis győzött az igaz ügy! Így volt Háromszéken a magyarügy fordulópontja, – kimondatott a nép által az általános ellentállás.

Ez boldog napom volt, hogy az ügy előmozdításához ily sikerrel voltam szerencsés hozzájárulni. Indítványom következte és annak szellemében a választmány letétetett, – úgy az eddig működött katonai vezérek is, – az első helyett más választott, Berdét meghagyták!!! Hja! A sima szónak nagy hatalma van, avval jól lehet ámítani; – a katoná vezérek, ehhez értő egyének (képzelt) hiányában újból meghagytak, de szégyen és gyalázatjokra 3 ellenőrt rendeltek melléjük, – egyike én voltam kikiáltva a néptől, de míg én a Balázs ügyében kiküldött rögtönítélő bírói eljárásban működtem, B[erde] M[ózes] oda munkált, hogy helyettem suttonba mást neveztek ki. Ezek lettek Dobai mellé Gál Sándor, Zsombori mellé Gál Dani, Nagy Imre alezredes mellé Cseh Sándor.⁵³

Ezen elhatározott fellépésemért elleneim személyem ellen több orgyilkosokat fogadtak megölésremre, miről jóakaróim értesítettek és én óvakodtam. Itt ugyan betölt „szólj igazat, betörök a fejed”. Azonban a székely nemzet méltánylá ebéli szolgálatom, mely gyűlésileg jegyzőkönyvben főszaadosságra léptetett utólagos jóváhagyás reményében.

A csatázások szerencsével folytak, a Barcaság nagyobb része meghódítva és sarcolva, míg Brassó bevételére indulánk,⁵⁴ itt mintegy 12 ezer embert alig lehetett a rohanástól⁵⁵ feltartóztatni, de Dobai és Zsomborinak sikerült, ármány által Brassó alól a tábort elvonni, miután jól meghurcoltak, napokon át fárasztottak, minden cél és irány nélkül, – Erdővidékre fordíták a figyelmünket, hogy Brassó bántatlan maradjon, holott akkor semmi védereje nem volt és már közeledtünkre kitézte a magyar nemzeti zászlót.

Itt az árulás újból feltűnt mindenki előtt, de nem mert senki szóllani. Erdővidékére a derék Gál Sándor küldetett, hova Sombori nem mert eljönni és fényes győzelem vívatott ki Heydte ellen, 200 ellenség hullott el. Ezután a főserég Hídvégre ment, én Erdővidékén maradtam 50 emberrel a határszélt őrzeni, hol naponta katoná, száz, oláh foglyokat fogtak el portyázóim.⁵⁶

Ez idő alatt a fáradhatlan Gábor Áron rézágyú öntéssel foglalkozott,⁵⁷ de azok felszerelésekre szükséges vas egészen hiányzott, ezt én megtudtam, elmentem Füle és M[agyar]hermány vashámorokba és azokból 40 mázsa vasat küldöttem, S[epsi]sz[en]tgyörgyre, minden megbízás nélkül és még 30 mázsát a földből, hová az el volt dugva, kiásattam és a nemzet számára confiscáltattam,⁵⁸ mely alkalommal két ellenséges polyák⁵⁹ katonát fegyverestől elfogattam Fülébe bujkálókat, – és szerencsémre jókor küldtem el a vasakat, mert a vidéki magyaroktól, ki hinné?⁶⁰ Kevesen létünk Heydte előtt elárultatott és ő újból béütött nagy erővel, mivel pedig elszaladtunk, a Füle és M[agyar]hermány vashámorokat összeromboltatta.⁶¹

25. December. Az új választmány Berde és Horváth egyeduralkodások alatt sutyomba működött, és megadásunkat idézték elő,⁶² mi a táborban voltunk, kik akadályozhattuk volna és onnét is vissza akartak hívni, tanácskozás ürrügét adván elé, de mi nem mentünk, hanem őrzöttük a határszélt, nem gyanítván részekről új veszedelemtől félhetni. Végre a székely tiszték, kiknek később nagy része megszökött, mint pecsovicso, hogy ne mondjam árulók, de a honmaradotakból is később és jelenleg is alkalmazva vannak, kik a nemzet ellen elkövetett bűneikért soha nem

fognak számolni tudni, – a népet hazabocsátották karácsonyi innepre,⁶³ holott az ellenség velünk szembe állott, mi is visszamentünk Háromszékre, hol minden hozzájárulhatás nélkül és a nemzet híre és tudtán kívül Gedeonnal békét kötött a választmány;⁶⁴ – b[áró] Szentkereszti volt a fősfár,⁶⁵ – de amelyet nehogy valaki félreértsen, korántsem valami tisztességes béke,⁶⁶ hanem egy és kiválólag minket idegeneket megalázó megadás volt; lefegyverzés, ágyú, ló átadás⁶⁷ s végre a császári seregbe szolgálni felszólítás, vagy ellenkező esetben elcsapás, voltak a tisztességes feltételek. – A nemzet nagy része zúgott, ellentmondott az utcán és hazament. – Mindazonáltal egy néhány ágyút eldugtak az atyafiak⁶⁸ és midőn újból egyet éjjel ellopni megkísértének, mely sikerült is; a császárhoz szító ebek megszaglálták, lóháton után nyargaltak, a derék tetteit összevagdalták, halálos sebet ejtve az útszélén hagyták nagy hidegben, és ezt a székely huszárok tették vérrokonokkal, egy idegen zsarnok érdekében.⁶⁹

4. január 1849. Somborítól azon rendeletet vettem írásban, hogy századomat fegyverkezzen le, lovait vegyem el és Gedeonnak fognak által adatni; ezen váratlan rendelet meglepett, a fő- és altiszteket a honvédektől is magamhoz kértem, ily fontos teendő felett tanácskozni; eléadtam a vett rendeletet, de egyszersmind kijelentettem előttük, hogy én senkitől fegyvert, lovat el nem veszek; hanem tanácslám: szélednének el Háromszék falvaiban és igyekezzen mindenki lovát, fegyverét az állomány számára megtartani, míg segedelem reménye mutatkozik, és így éjjel titkon eloszlottunk.

22. január 1849. Három héti szétoszlott bolygó tengő állapot után, jó híreket hallottunk, melyre Gál Sándor összegyűjtött, mit még össze lehetett gyűjteni, alig ¼ részt; ekkor nagyon megfogyva, sokan ezek közül is lovaikat, fegyvereiket eladták, vagy zálogolták, fegyverek árából tartották némelyek lovaikat, magok pedig más ingyen kegyelmére szorultak; azon törekedtünk, hogy az eladott lovakat, fegyvereket nyugtatvány mellett visszaszerezzhessük.

5. február 1849. N[agy]szeben alá indultunk Bem altábornagy⁷⁰ úr táborához csatlakozandó. Ez nap volt a muszka kozákokkal első csatánk.⁷¹

Mádai Ferenc

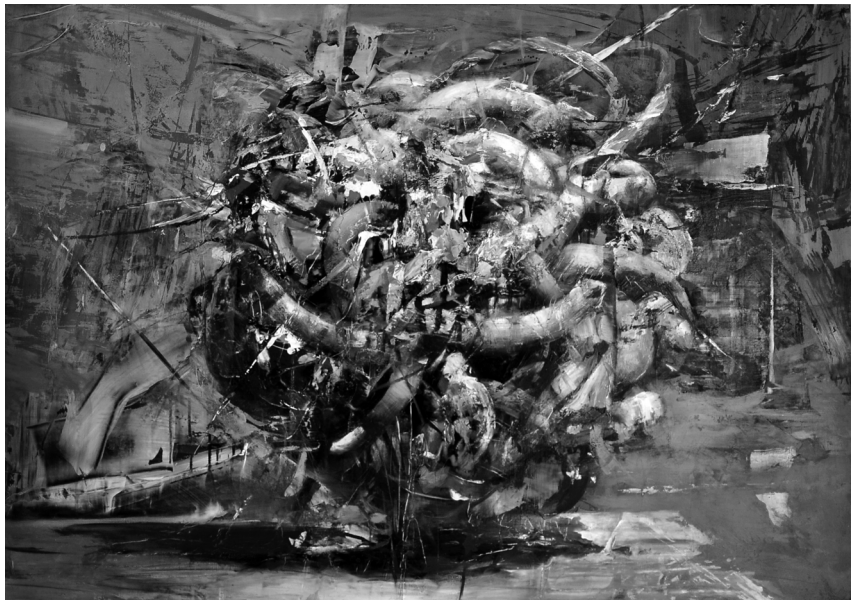
Megjelent: Marczius Tizenötödike 2. évf. (1849) 90. sz. Debrecen, 350–352.

■ JEGYZETEK

1. Bíró Sándor (1818–1877) rétyi református lelkész, radikális forradalmár. Háromszék önvédelmi harcának résztvevője. Később honvéd százados.
2. Macskásy Antal (1820–1883) Mátyás-husár főhadnagy, Háromszék önvédelmi harcának résztvevője.
3. Kuszko István: *Adalék Háromszék 1848–49. önvédelmi harcra történetéhez*. Kvár, 1896. 13–16.
4. Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. I–II. Bp., 2008–2009. (A továbbiakban: Bona 2008–2009.) II. 81.
5. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. (A továbbiakban MNL OL) Budapest. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharcra, emigrációra vonatkozó nyomtatványok. R.32. 5. d. 854.
6. Mikes Kelemen gróf (1820–1849) ezredes, a 15. (Mátyás-) huszárezred parancsnoka.
7. Bethlen Gergely gróf (1812–1867) ezredes, a 15. (Mátyás-) huszárezred parancsnoka.
8. Kedves Gyula: *A szabadságharc huszárai*. Bp. 1992. 60; Süli Attila: *A nemzetőrség, a honvédség és a Kossuth-szabadságcsapat szervezése Erdélyben 1848-ban*. Sepsiszentgyörgy, 2011. 146–196.
9. MNL OL Naplók, visszaemlékezések. R.31. N. 2030.
10. Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848–49. évi szabadságharcban*. Bp. 2000. 610–611.
11. Bona 2008. I. 248.
12. Bona Gábor: *Hadnagyk és főhadnagyk az 1848–49. évi szabadságharcban*. I–III. Bp. 1998–1999. A hivatkozott rész: I. 59.
13. Ellenőr 1848. Kolozsvár. Szerk. Kővári László, Dózsa Dániel. 1. évf. (1848) 79. sz. 1848. szeptember 19. Kiss József Kossuth-husár tudósítása.
14. A Mátyás-huszárok háromszéki harcaira lásd Kovachich Horváth Ignác: *Töredékek az 1848 és 1849e székely hadjáratokról*. Sajtó alá rendezte Demeter László. In: *Határvidék, 1762–1918*. I. Sepsiszentgyörgy, 2003. 7–52. A hivatkozott rész: 28–46; K. Horváth Ignácra lásd Bona 2000. 386.
15. Demeter József: *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*. Szerk. Pálmány Béla. Bp. 2002. (A továbbiakban Pálmány 2002) 204–205. (Az életrajzot Egyed Ákos készítette.); Berde Mózesre lásd Benczédi Gergely: *Berde Mózsa életrajza*. Bp., 1901.
16. Dobai Károly ezredes (1793–?) a 15. (2. székely) határezred parancsnoka.

17. Sombori Sándor ezredes (1794–1860) a 11. (székely) huszárezred parancsnoka.
18. Nagy Imre (1799–1859) a 11. (székely) huszárezred alezredese.
19. Gál Dánielre lásd Pálmány 2002. 291–292. (Egyed Ákos)
20. Gál Sándor (1817–1866) később honvéd ezredes, a székelyföldi hadosztály parancsnoka.
21. Gábor Áron (1814–1849) őrnagy, a székely tüzérség későbbi parancsnoka.
22. Pálffy János: *Magyarországi és erdélyi urak*. Sajtó alá rendezte Szabó T. Attila – Benkő Samu. Bp., 2008. 53–54.
23. Hermann Róbert: *Csány László kormánybiztosi iratai*. I–II. Zalaegerszeg. 1998. II. 223–224. Csány levele Kossuthoz. Kolozsvár, 1849. március 11. előtt.
24. Uo. 233. Kolozsvár, 1848. március 15.
25. Berde az ügy előzményeivel tisztában lehetett, mivel 1849. februártól áprilisig Csány mellett segédkormánybiztosként működött.
26. MNL OL Berde Mózes kormánybiztosi iratai. F247.1849:74/Sz.K.B.. Nagyszében, 1849. április 29.
27. Uo. 1849:137/Sz.K.B.. Az összeget Máday még a székely tábor harcai alatt vette fel. Az ügyet végül a hadügyminisztériumhoz irányították. (Uo. 1849:148/1849.)
28. Uo. 1849:493/Sz.K.B. Nagyszében, 1849. május 11.
29. Uo. 1849:955/Sz.K.B. gr. Bethlen Gergely ezredes bizonyítványa. 1849. június 1.
30. Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Biroul Județean Covasna, Sfântu Gheorghe. sz. n.
31. Bona 2008. II 81.
32. 1848. november 5-én a székely tábor csapatai döntő vereséget szenvedtek Joseph Gedeon császári-királyi altábornagy dandárjától.
33. A marosvásárhelyi vereség elsődleges oka a császári-királyi katonaság számbeli és minőségi fölénye volt.
34. Ezt egykorú adattal alátámasztani nem tudjuk.
35. Az 1848 előtti konzervatív rendszer híve.
36. Erdélyi Főhadparancsnokság.
37. Más források szerint november 23-án.
38. Szentiványi György háromszéki országgyűlési képviselő, az önvédelmi harc vállalásának ellenzője.
39. Gyárfás Károly, Sepsiszentgyörgy országgyűlési képviselője.
40. A Csíkszentdomokosi Rézbánya Hivatalhoz tartozó magyarhermányi vasbányán 1848. november 25-ig három hatfontos vaságyút öntöttek. Az anyagköltséget Zakariás Antal tulajdonos vállalta fel. (Bodor Ferenc bányaművezető elszámolása. Csíkszentdomokos, 1849. március 24. Lelőhely: Erdélyi Múzeum-Egyesület Levéltára, Kolozsvár. Böződi György hagyatéka. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4 csomó. sz. n.) Az öntési technológiát pedig Bodor Ferenc üzemvezető határozta meg, a munkálatoknál Gábor Áron is jelen volt. (Bodor Ferenc jegyzőkönyve. Lelőhely: Unitárius Levéltár, Kolozsvár. Kanyaró Ferenc hagyatéka. 23. csomó.)
41. Ez az állítás erős túlzás. A Bodvajon öntött három hatfontos vaságyút Sepsiszentgyörgy városa szerelte fel saját költségén.
42. Feladat végrehajtója.
43. Székely Nemzeti Múzeum Nyugtagyűjteménye. Sepsiszentgyörgy. sz. n. Kis Dani tüzér biztos nyugtája. E szerint a hatfontos agyúk felszerelését november 25-én kezdték meg még Erdővidéken, vagyis a lövegcsövek öntését ekkor már befejezték.
44. Balázs Manó (1811–1848) honvéd őrnagy, a 12. honvédszászlóalj parancsnoka. Balázs árulása azonban nem bizonyított tény, ennek az osztrák forrásokban sincs nyoma.
45. Balázst saját honvédjei tartóztatták le.
46. Jeney József (1811–?) Maroszsék duellója, később nemzetőr, majd honvéd őrnagy.
47. Buczy Alajos (1811–1849) a 12. honvédszászlóalj századosa, később őrnagy. Ismereteink szerint őt nem tartóztatták le.
48. Szentkereszti Zsigmond báró (1817–1891), a 11. (székely) határőr huszárezred századosa.
49. Az utóbbit azért fogadjuk kétkedéssel, mert az első ágyú Erdővidékről pont 28-án érkezett meg, és ezután került sor a csapatpróbájára.
50. A *jeremiád* panaszos hangvételű lírai műfaj, a gyászdal műfajcsoport jellegzetes típusa.
51. Álokoskodás.
52. Archberendezéssel és arckifejezések elemzésével foglalkozó tudomány.
53. A november 28-i székgyűlés határozatait közli Egyed Ákos: *Háromszék 1848–1849. Forradalom, szabadságharc*. Harmadik, bővített kiadás. Sepsiszentgyörgy, 2008. (A továbbiakban Egyed 2008) 146–147.
54. 1848. december 8-án.
55. Ezt a számot erős túlzásnak tartjuk. Háromszék teljes védereje kb. 10 000 fő volt, melynek csak egy része volt sorkatonaság. Nem tartjuk valószínűnek, hogy a szék többi részét védtelenül hagyták volna.
56. A harci eseményekre lásd Csikány Tamás: *Kisháború Háromszéken. 1848 december*. Barót, 2015. 44–45.
57. Gábor Áron 1848. december elején vállalta, hogy négy háromfontos löveget önt Sepsiszentgyörgyön a háromszéki települések által felajánlott harangokból. Lásd Süli Attila: *Erdély hadiipara 1848–49-ben*. In: *Ágyúba öntött harangok*. Tanulmányok Gábor Áron születésének 200. évfordulójára. Szerk. Hermann Róbert és Benkő Levente. Barót–Sepsiszentgyörgy. 2014. 136–137. (A továbbiakban Süli 2014)
58. Az állam számára elkoboztam.
59. Galícia területéről újoncozott sorkatoná (lengyel vagy ukrán).

60. Az elszállított vasmennyiségre lásd Bodor Ferenc bányaművezető elszámolása. Csíkszentdomokos, 1849. március 24. Lelőhely Erdélyi Múzeum-Egyesület Levéltára, Kolozsvár. Bözödi György hagyatéka. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4. csomó
61. 1849. január 7-én.
62. Ez az állítás erős túlzás. A háromszéki kormányzó hivatal még az árapataki fegyverszüneti tárgyalások alatt is több intézkedést hozott az önvédelmi harc érdekében.
63. Máday állítása erős túlzás. A parancsnokok (Dobai és Sombori ezredek) a táborban elharapódzó szökések és fegyelmetlenség miatt rendszeresen panaszkodtak a kormányzó hivatalnak. Ez utóbbi a problémát december végén már képtelen volt orvosolni.
64. Ez az állítás nem felel meg a valóságnak. Gál Sándor őrnagy az 1849. január 14-én, Kézdivásárhely városához írt levelében így fogalmazott: „Midőn a békekötés iránt közgyűlésileg tanácskozáánk...” (Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Biroul Județean Covasna, Sfântu Gheorghe. Fond. 20. sz. n.)
65. Ezt más forrásból megerősíteni nem tudjuk.
66. Máday elfelejtette megemlíteni az árapataki szerződés legfontosabb eredményét: a császári-királyi csapatok nem szállták meg Háromszéket. (Egyed 2008. 178–185.)
67. Az ágyúkra lásd Süli 2014. 137–139. 1849. január 4-én indult el egy szállítmány a székely huszárok fedezete alatt Prázmárra. Az utóbbi a honvédek és a Mátyás-huszárok beszedett fegyverzetét tartalmazta, azaz 41 szuronyos puskát, 40 pisztolyt és 32 lovat. (Hadtörténelmi Levéltár, Budapest. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc iratai. 8/202. Vitályos Antal százados szállítólevele. Sepsiszentgyörgy, 1848. január 4.)
68. Kézdivásárhelyen, a református lelkészi lak csűrjében négy háromfontos és két hatfontos ágyút. (Süli Attila: *Források Háromszék hadiiparának történetéhez (1848–1849)*. In: *Ágyúba öntött harangok. Tanulmányok Gábor Áron születésének 200. évfordulójára*. Szerk. Hermann Róbert és Benkő Levente. Barót–Sepsiszentgyörgy. 2014. 337.)
69. Ezt más forrásból megerősíteni nem tudjuk.
70. Bem ekkor még vezérőrnagy volt.
71. Az 1849. február 4-én vívott szászszentpéteri ütközet. Ez a székelyek vereségével végződött.

KOVÁCS GÁBOR

A TERAPEUTASZEREP MINT RETORIKAI STRATÉGIA BIBÓ ISTVÁN POLITIKAI GONDOLKODÁSÁBAN

■ Gondolatmenetemet egy Bibó által írott levélben citált Bocskai-idézettel kezdem. A szóban forgó idézet a következőképpen hangzik: „Ami magamat illeti, azt hiszem, agyajárásom alapján egyféle maradt, csak éppen realistaságom (és inkább nemforradalmiságom) szigorú megtartásával az abszolút Értékek nagy igénylésébe jutottam, ami nem is éppen ellentétes, sőt nagyon természetes. Most is az jó Bocskay [sic!] fejedelem szavával élve »az dialektikához és retorikához nem tudunk, (sajnos, mi tudunk) az dolgot ő magát nézzük«, de az nézésből nem következik az dolgoknak megtartása és megmaradása. Igazában inkább a gondolkodás módjára nézve békétlenkedem, mint a cselekvésére. Kissé meghasonultam azzal a zsidósos agyajárással, amely az igazság útjait a módszerben, az ellentmondástalanul egységes rendszerben és a logikus formulákban látja. Európai betegség ez nagyon. Szép és érdekes példája itt ennek Kelsen, akinek itt buzgó szemináriumi hallgatója vagyok. Nagyon közvetlen és zseniálisan okos ember, de nekem Horváth valahogy igazabb.”¹

Mint ahogyan erre másutt már rámutattam,² a gondolatmenet mindenekelőtt Bibónak a nagy, rigorózus filozófiai rendszerekkel szembeni averzióját fogalmazza meg, azt a fajta antispekulativitást, amely Percz László szerint a bibói gondolkodás egyik jellemző jegye.³ Nem kétséges, Percznek ebben teljesen igaza van, magam is egyetértek megállapításával. Mindamellelt azért nem szabad megfeledkezni arról, hogy ez az antispekulativitás Bibó esetében korántsem jelent racionalizmus-ellenességet, ami egyébként meglehetősen népszerű pozíció volt abban a két háború közötti időszakban, amelyben Bibó intellektuális szocializációja végbement. Az „ő magát a dolgot” nézni attitűd Bibónak arra a megközelítésére világít rá, amelyet leginkább a fenomenológiaival lehetne rokonítani. Ne essünk persze túlzásba: szó sincs arról, hogy Bibó tudatosan használta volna a fenomenológiai metódust: ha valami, a módszertani tudatosság igencsak távol állt gondolkodói habitusától.

A továbbiakban azonban nem erre. hanem a retorika problémájára szeretnék összpontosítani. Vajon igaz-e, hogy Bibótól idegen volt bármiféle retorikai stratégia alkalmazása. Megelőlegezve gondolatmenetem konklúzióját: nincs erről szó, nem is lehet. ez ugyanis ellentmondana Bibó alapvető gondolkodói intencióinak. Ezeknek az intencióknak a kifermálódása pontosan abban az időszakban történik, amelyben a fentebb látott levél is született. Bibó ekkoriban adja fel jogfilozófiai ambícióit, s tesz le arról, hogy szaktudósi jellegű, szokványos akadémiai karriert fusson be. A politika mint érdeklődési terep az ő esetében korántsem jelenti azt, hogy csupán tudományterületet váltana. Nem, itt sokkal többről van szó: szerepváltásról. Nem szaktudós akar lenni, hanem valami más. A kérdés az, hogy vajon mi? Erre nézve az idézet levlérészlet is ad bizonyos támpontokat: ha figyelmesen

Jelen írás *A magyar filozófiatörténet narratívái (1792–1947)* című, K104643-as számú OTKA-projekt keretében készült.

olvassuk a szöveget, akkor abból kiderül, hogy Bibó már itt is az elmélet és gyakorlat olyasféle kapcsolatáról beszél, amelyben a két terület nincs elszakítva egymástól. Valójában a spekulativitással szemben az a legfőbb kifogása, hogy ez elszakítja a gondolkodást a valóságtól, a cselekvéstől. Ezért is preferálja az egyébként rá valójában komoly hatást tévő Kelsennel szemben magyar mesterét, Horváth Barnát.⁴

Bibónak az 1930-as évek közepén végbemenő – Nagy Endre által megtérésnek nevezett⁵ – konverziója nemigen volna érthető, ha nem vennénk tekintetbe azt az alapvető tapasztalatát, amely nemcsak hogy összekapcsolódott a politika világa felé történő orientációjával, hanem nagyon erősen determinálta és meggyorsította ezt az orientációt. Bibó közismert barátsága Reitzer Bélával és Erdei Ferencsel témánk szempontjából azért érdekes, mert a három fiatalember a magyar társadalom három egymástól meglehetősen elszigetelten élő társadalmi csoportjából jött: Bibó az ún. keresztény középosztályból, Reitzer a zsidó származású középosztályból, míg Erdei a parasztságból. Egymással folytatott levelezésükből kiderül, hogy a legnagyobb problémát egymás megértése jelentette; túlzás nélkül állítható, hogy többről volt itt szó, mint felnőtt életüket elkezdő fiatalok között gyakori – felfokozott önközlési vágyból fakadó – megértési nehézségekről. Bibó saját életvilágában szembesült azokkal a kommunikációs problémákkal, amelyek a korabeli, egymástól elszigetelt, egymással kölcsönös értetlenségben élő kasztokra szétszakadt magyar társadalom életének szükségképpen velejárói voltak. Működő, demokratikus politikai közösség ilyen közegben nem lehetséges – ez volt Bibó alapvető felismerése ezekben az években.

Ennek a felismerésnek fontos következményei voltak. Nem utolsósorban saját szerepfelfogását illetően. Vajon hogyan gondolkodott Bibó? Levelei, művei és élete végén adott életút-interjúja alapján rekonstruálhatóak akkori gondolatmenetének lépései. Először is szükség van a helyzet világos felmérésére. A korabeli népi szociográfia ezt a feladatot vállalta magára: barátjának, a világképe kifermálódásában kulcsszerepet játszó Erdeinek a munkássága ebbe a vonulatba tartozott. Az objektív elemzés azonban csak szükséges, de nem elégséges előfeltétele az oly szükséges változásnak. A helyzet felmérésétől valamiképpen el kell jutni az azt megváltoztató társadalmi cselekvésig. Ez benne volt a kor levegőjében: a népi szociográfia nagy figyelmet keltett darabjainak szerzői maguk is többek akartak lenni a parasztság állapotát elfogulatlanul rögzítő, távolságtartó szaktudósoknál. Álláspontjukból logikusan következett a politikába való bekapcsolódás igénye. A dilemma abban állott, hogy miképpen robbantható szét a megkövesedett társadalmi-politikai konstelláció. A Bibó–Erdői-levelezésből kiderül, hogy komoly kétségeik voltak valamiféle parasztforradalom realizálásánál. Akkor viszont nem maradt más, mint az evolutív jellegű változtatás lehetősége, reformok segítségével: a Márciusi Front kísérlet volt arra, hogy belépjenek a politikai térbe, s belülről próbálják megváltoztatni a konstellációt. A front története azonban azt bizonyította, hogy az általa képviselt üzenet nem jutott el a címzettekhez. Bibó háború alatt, tehát post festum született írásából kiderül: mindinkább meggyőződésévé vált, hogy bármiféle, a modern demokratikus intézményrendszer kialakulását célul kitűző vállalkozás kudarcra van ítélve, ha nem jön létre valamiféle közvetítés a magyar társadalom magukba zárkózó kasztjai között. Más szavakkal: meg kell teremteni a kommunikáció feltételeit azok között, akik eddig nemigen beszéltek egymással, akár eleminek gondolt érdekellentét, akár egyszerű közömbösség okán.

A kommunikációs rövidzárlat feloldására konstruálja meg Bibó a politikai-közösségi terapeuta pozícióját. A terjedelmi korlátok miatt nemigen van módunk annak a kontextusnak a teljes rekonstrukciójára, amelyből ez a pozíció kinőtt: megtette ezt Balog Iván – akitől egyébként a terminus is származik – Bibó hisztériai fogalmát tárgyaló monográfiájában.⁶ Itt csupán nagy vonalakban lehetséges

felrajzolni a feltétlen szükséges hátteret. A lényeg az a társadalompszichológiai megközelítés, amelynek elemeit Bibó részben a korabeli pszichoanalízis fogalomkészletéből,⁷ részben pedig Guglielmo Ferrero egzisztencialista ihletésű félelem-elméletéből kölcsönzi. Ezeket elegyíti a korábbi jogfilozófiai tanulmányai során megismert Bartók Györgytől származó értékelméleti megfontolásaival, illetve egy határozott auklérista attitűddel. Emellett lényeges szerepet játszott a Bibót egész életében végigkísérő határozott antimarxizmus: miközben nagyon határozottan baloldali gondolkodóként definiálta magát, élesen elutasította a Marx-féle osztályharc-teóriát. Úgy vélte, hogy téves az a tézis, miszerint a társadalom egyes csoportjai között – érdekeik szembenállása folytán – kibékíthetetlen ellentét van. Nem az érdekeknek van primátusa, hanem azoknak az értékfogalmaknak, amelyek meghatározzák a társadalmi szereplők értéképzeteit és szerepfelfogását. A feladat kettős: egyrészt szükség van a társadalmi értékválságból való kilábalásra. Ez új, teljesítőképes elitet kíván. Másfelől – ezzel párhuzamosan – szükség van annak a kommunikációs rövidzárlatnak a feloldására, amely egy torz – valamilyen útonmódon feltétlenül megváltoztató – társadalomszerveződés eredménye. Ennek eredményeképpen szereznek az emberek valóságosan létező, ám mégis hamis és félrevezető tapasztalatokat egymásról a mindennapi érintkezés során. Itt lép be a koncepcióba a politikai-közösségi terapeuta pozíciója, ami szükségképpen retorikai pozíció: a szerepkör hatékony működtetéséhez ugyanis végiggondolt retorikai stratégiára van szükség. Az, hogy a „dolgot magát” nézzük, csak kiindulópont lehet: szükséges, ám önmagában elégtelen előfeltétel.

A leginkább tisztázásra váró dolog a terapeuta pozícióval kapcsolatban az, hogy milyen viszonyban van ő azzal a közösséggel, amelynek tagjaihoz szólni kíván, akiket meg akar győzni álláspontjának igazságáról, illetve – ennek szükségképpen előfeltételeként – saját álláspontjuk hamisságáról. Miképpen lehetséges ez? Önként kínálkoznak itt bizonyos antik minták. Szóba jöhetne itt a Szókratész-féle, szofista eredetű módszer. Ez egyfajta racionális párviadalnak fogja fel a dolgot, amelyben a felek érveket ütköztetnek érvekkel: győzzön a jobbik, az, aki a sarokba tudja szorítani ellenfelét. Valójában persze ebben sincsen szó egyenlő hatékonyságú fegyverekkel vívott párviadalról, hiszen a mester – Szókratész vagy valamely képzett szofista – birtokában van annak a logikai-retorikai arzenálnak, amellyel a vele szemben álló nem rendelkezik. A platóni dialógusok kommunikációs szituációiban Szókratész érvelésének címzettjei többnyire olyan alacsonyabb osztályba tartozó edzőpartnerként tűnnek fel, akikkel a Mester formába hozás végett szparingol egy jót. Egyenlőtlen felekről van szó: egyikük rendelkezik bizonyos skillekkel, a többiek pedig nem.

Ebből a szempontból a Bibó-féle politikai-közösségi terapeuta hasonló helyzetben van: ő is birtokol valami olyan tudást, amivel azok, akiket meggyőzni kíván, nem rendelkeznek. Viszont van itt egy lényeges különbség. Szókratész és vitapartnerei egy fontos szempontból mégiscsak egyenlők: a Mesterhez hasonlóan ők is a polisz közösségének a polgárai, akik a már létező politikai erőterben folytatják le vitáikat. Elvileg nincsen semmi akadály, hogy a filozófus partnerei maguk is filozófussá váljanak, elsajátítva az ehhez szükséges szellemi arzenált. Ezzel szemben a politikai terapeuta célja éppenséggel a politikai közösség megteremtése, a demokratikus, minden ember egyenlő emberi méltóságán alapuló közéleti erőter konstituálása. Itt ugyanis éppen a közösség létrehozásának előfeltételeit kell megteremteni. Szóval ha mindenképpen antik előképekhez akarunk folyamodni, akkor nem annyira Szókratész figurája, hanem talán inkább annak a törvényhozónak az alakja tűnik használhatónak, akit maguk a görögök sem tartottak a közösséghez tartozónak. Az ő feladata volt azoknak a szellemi falaknak – vagyis a törvényeknek – a megkonstruálása, amelyek körbekerítették a polisz közéleti-politikai terét. Ám látnunk kell, hogy ez az analógia is sántít: Bibó nem törvényeket

akar adni: a politikai-közösségi terapeuta pozíciója ugyanis egy lépéssel hátrébb van az antik törvényadónál. Azt az elemi közösségi konszenzust szeretné létrehozni, amelyek nélkül nem lehetséges törvényhozás. Ez a konszenzus Bibó számára mindenekelőtt értékconszenzus: az aktuálisan kibékíthetetlennek látszó ellentétek által dezintegrált közösség különböző társadalmi-kulturális csoportokhoz tartozó tagjainak el kell fogadniuk bizonyos alapelveket.

Mind Platón, mind pedig Arisztotelész szövegeiben föl-fölbukkan az orvos metafora, amikor vezetők és vezetettek viszonyáról van szó. Hannah Arendt joggal mutat rá arra, hogy ez modern szempontból problematikus, a modern egalitarizmus szellemével ellentétes koncepció, hiszen orvos és páciens viszonya – pásztor és nyáj viszonyának metaforájához hasonlóan – inherens módon egyenlőtlen viszony.⁸ Nos azt kell mondanunk, hogy a közösségi-politikai terapeutát közösségek tagjaihoz fűződő viszony pontosan ilyen természetű. Merthogy – s ez a biológiai metafora alapvető eleme a bibói gondolatmenetnek – itt bizony beteg közösségről van szó, olyanról, amely patológus állapotban leledzik. A nyavalyát Bibó közösségi-politikai histériának hívja. Az erre vonatkozó teória – az ezzel összekapcsolódó nacionalizmuselmélet mellett – alighanem a bibói életmű legidőtállóbb része. Itt és most nemigen van lehetőség ennek részletes leírására. Megtették már ezt mások, és jómagam is írtam erről másutt: akit ez a nagyon fontos kérdés közelebről is érdekel, forduljon bizalommal Balog Iván monográfiájához.

Amit itt mindenképpen figyelembe kell vennünk, az az, hogy a közösségi-politikai terapeutának a közösségi kommunikáció helyreállításához nem elég pácienseinek a szellemére apellálnia: itt bizony a lélek betegségeiről van szó, a hajdani traumák fel nem dolgozott és kóros módon fixálódott emlékképeiből táplálkozó lelki deformációk torzulásait kell megszüntetni. Ezen a ponton – mielőtt továbbmennénk – feltétlenül tisztázni kell, hogy Bibó erősen idegenkedik mindenféle közösségi metafizikától, s nagyon határozottan leszögezi, hogy az individuálpszichológia fogalmait ő analogikus értelemben használja, s nem szabad olyan közösségi pszichét vagy kollektív ént elképzelni, amely az egyéni tudatokról és pszichétokról független módon létezik. Ezért utasítja el a korabeli esszencialista nemzetkarakterológiát. Ám az sem igaz – mondja Bibó –, hogy a kollektív psziché az egyéni pszichék egyszerű numerikus összege lenne. Amikor egy közösség histérikus állapotáról beszélünk, nem arról van szó, hogy abban a szó individuálpszichológiai értelmében beteg egyének vannak többségben:

„A közösségi histéria egyéni lelkiállapotok együttes hatásából alakul ki, azonban ezek az egyéni lelkiállapotok külön-külön nem feltétlenül histériások, hiszen egy-egy közösségi histéria gyakran több nemzedéken keresztül zajlik, s egészen más személyek élnek át bizonyos kiinduló élményeket, mások alakítanak ki egy hamis képet a közösség való állapotáról, és ismét másokon keresztül jelennek meg a közösség histérikus reakciói. [...] Ezért hívságos és természetlen dolog a közösségi histériákat bizonyos megromlott lelkületű egyéneknek vagy csoportoknak, társadalmi osztályoknak és politikai hitvallások híveinek tulajdonítani és azon töprengeni, hogy ezek a beteg közösségnek hány százalékát teszik ki, s hogy ezeket hogyan lehetne a közösségből kiiktatni. [...] Hiába pusztítunk el minden „gonosz” embert, a histéria téveszméi és hamis reakciói békés családfókben, hatgyermekes családayákban, a légynek sem vétő szolid emberekben és nemes, magasztos, emelkedett szellemű egyénekben fognak tovább élni, s a közösség egy nemzedék alatt újból kitermeli a histéria örültjeit, haszonélvezőit és hóhérlégényeit.”⁹

De akkor mit lehet, és mit kell tennie a Bibó által vízionált közösségi-politikai terapeutának? A szerep egyfelől társadalom-lélekgyógyászati kvalitásokat kíván. Olyan terapeutikus helyzeteket kell teremteni – ami persze előfeltételezi, hogy képes rábírní a közösség tagjait ezek szükségességére –, amelyekben lehetséges

a kommunikációképtelenség feloldása. S valóban ezeket Bibó igyekszik aprólékosan kimunkálni. Mind a háború alatt íródott Békeajánlatnak – ami a középosztály és a munkásság közötti kommunikációt kívánta megindítani –, mind pedig az 1948-as nagy Zsidókérdés-esszének a lényegi eleme ezeknek a terapeutikus helyzeteknek a leírása. Az utóbbiban Bibó gondosan részletezi, hogy kinek mit és hogyan célszerű mondania.

Konklúzió

■ A politikai terapeuta szerepére a bibói teóriában átmeneti helyzetben van szükség: a premodern, tekintélyelvű, hierarchikus társadalomból a modern, egalitárius társadalomba történő átmenet figurája ő politikai traumában szenvedő, hisztérikus állapotban leledző közösségekben, melyek önerőből képtelenek áttörni a kölcsönös értetlenség falát. Bibót joggal mondhatjuk hát a tranzitológia szakemberének. Mert lehet-e vajon teremteni a gyűlölet kis köreiből a szabadság kis köreit? – ez Bibó alapvető kérdése.¹⁰

■ JEGYZETEK

1. H. Soós Mária (szerk.): *Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1991. Bibó István levele Erdei Ferenchez 1935. február 7-én, Genfből, 30.
2. Kovács Gábor: *Bibó István és a politikai filozófia*. Korunk 2015. 6. sz. 38.
3. Percz László: *Az antispekulativitás jegyében. Bibó István filozófiai előfeltevéseiről*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét*. Tanulmányok Bibó István életművéről. Új Mandátum, Bp., 2001. 37–55.
4. Bibó jogfilozófiájára vonatkozóan lásd Zsidai Ágnes: *Jogbölcseleti torzó: Bibó István jogelméletének rekonstrukciója*. Szt. István Társulat, Bp., 2008.
5. Nagy J. Endre: „Tétbeszéd” *Bibó István 1935-ös „megtérése”*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): i. m. 111–144.
6. Balog Iván: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában: Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2004.
7. Erre vonatkozóan lásd Erős Ferenc: *Bibó társadalomlélektani előfeltevéseiről*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása*. Tanulmányok Bibó István életművéről. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993 248–255.
8. Hannah Arendt: *Mi a tekintély?* In: *Uő: Múlt és jövő között*. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén. Osiris Kiadó – Readers International, Bp., 1995. 117.
9. Bibó István: *Az európai egyensúlyról és békéről*. In: *Uő: Válogatott tanulmányok I*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1986. 375–376.
10. A szabadság kis köreire vonatkozó koncepció Hajnal Istvántól származik, akinek nézetei igen nagy mértékben inspirálták Bibót. Erre vonatkozóan lásd Kovács Gábor: *Hajnal István és Bibó István történelemszemlélete*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei*. Tanulmányok Bibó István életművéről. Osiris, Bp., 1999. 200–215.

CODĂU ANNAMÁRIA

EMLÉKSZÖVÉS

Murvai Béla: Szövevény

■ „Ha igaz, ez az első emlékem...” Ha igaz, egy kisregényt tart kezében az olvasó, legalábbis a kötet fülszövege ekként jelöli meg a műfajt mintegy távolító, fikcionalizáló effektusként, miközben az elbeszélés jellegét, módját az emlékező magatartás dominálja. A szöveg ugyanakkor nagyfokú tudatosságot tükröz annak tekintetében, ahogyan az emlékezés és az éntörténet elmondása működik, hisz nagyon is tetten érhető benne a szerkesztettség és a szelekció művelete, ezeket nem is kívánja leplezni, bár a figyelmet főleg az elmesélt gyermekkor kivételessége tereli el: a moldvai Onest és a székelyföldi (regénybeli nevükön Almaszeg, illetve Víztelek) falvak között megosztott, az ötvenes évek Romániájában kibontakozott élményvilág felidézése.

Nem áll szándékomban egy autobiografikus olvasat kibontása, illetve az emlékezetkutatás eredményeinek a műre való vonatkoztatása, viszont megkerülhetetlen e kötet kapcsán arról beszélni, ahogyan az egyes szám első személy a gyermekkorát felidézi. Az ötven számozott fejezet egy-egy epizódot mutat meg, ezek címe nem pusztán téma-megjelölő, hanem hívószóként, egyfajta *trigger*ként is működik, amelyhez az adott emlék asszociálódik: csokoládé, karácsonyfa, kovácsműhely stb. Mégsem izolálódnak ezáltal a fejezetek egymástól, hisz utólag kiderül, hogy minden finoman egymásba szövídik. Ez lehetne a könyvcím egyik magyarázata – az emlékezés működésére a szövevény, a szövés metaforáját kínálja a szöveg: „Az olyan, a szőnyegszövés, mint amikor az ember csak úgy beszél, ahogy

éppen a nyelvére jönnek a szavak, de ez olyan lehet, mint amikor szavalni kell, és nem lehet akármit mondani, hanem csak azt, ami a versben van. Amit a minta követel.” Más irányból közelítve pedig a szövevényesség egy létmód metaforája, amint a fülszöveg is kiemeli: „a nyelv, a hagyományok, a kultúra és a történelem szövevényében élünk”.

Az emlékezés(ünk) ugyanakkor képlékeny, bizonytalan és következtelen folyamat. Nemcsak explicit nyelvi markerei vannak ennek („talán”, „úgy emlékszem”, „ha jól emlékszem”); az egyébként sztenderd nyelvváltozatban megnyilatkozó elbeszélő néhol a felidézett emlék hatására nyelvjárásba vált át (például egy-két mondat erejéig a-zik, tájzavakat használ), bár igen ritka „eljárás” a kötet egészét tekintve ahhoz, hogy ennél nagyobb poétikai funkciót tulajdoníthassunk neki. Máskor épp nagyon valószerűtlenül, mérnöki egzaktussággal emlékszik, főleg épületek, gépek, tárgyak pontos leírásában látszik ez meg, a vidék bemutatása esetében pedig nem ritka a költőiség. Ebből a pontosságból származik az az ökonómia is, hogy általában főleg leír, beszámol, nem értelmez, ami a „cselekményt” illeti; a hangnem is inkább semleges, az érzelmességet kerüli – a leírások azonban elidőzészzerűek, érződik bennük valamiféle lágy nosztalgia, akár idillizálás is. Az egzaktuság/bizonytalanság megoszlását az indokolhatja az emlékezés szelektív jellegén túl, hogy míg bizonyos dolgokat egyértelműen teljesen a gyermeki tudatba visszahelezkedve mond el („A háborúról is édesanyámtól hallottam először. Az olyan

dolog, amikor két ország vagy több összezőrdül egymással, és elküldik a katonákat egymással harcolni.”), gyakran óhatatlanul a felnőtt – vagy legalábbis az énnel egy utólagos – perspektívája szüremkedik be, aki pontosít („Tériszonyom volt, csak akkor nem tudtam, hogy van ilyen...”). Ugyanilyen (talán inkább az emlékező én számára fontos) pontosítások a lábjegyzetek is, melyek főleg egy-egy tulajdonnév román megfelelőjét adják meg, vagy az esemény körülményeit egészítik ki.

Milyenek ezek az események? Tulajdonképp egy gyermekkor elevenedik meg, az első óvodai élmény, egy lángoló barakk, egy meggyúlt karácsonyfa, egy kórházi beszélgetés vagy a nagymama egy ráolvasó rituáléja mint egyedi esetek mellett a tágabb környezet, a mindennapok menete, időtöltése, a barakkbeli élet Onesten a közösségi lehetőségekkel együtt, illetve egyéb szokások mint a disznóvágás, a kenyérsütés stb. Mindezek bemutatásában szociografikus elemeket is azonosíthatunk azon túl, hogy egy személyes szűrőn át nyerünk betekintést e világba. Az elbeszélő szinte mindent megfigyel, ami a környezetében van, illetve történik, megnyilatkozása rácsodálkozások sorozata (például amikor rájön, hogy a románok is ugyanazokkal a betűkkel írnak, mint a magyarok, hogy léteznek Romániában örmények stb.). Amellett, hogy szeret a felnőttekkel való beszélgetések révén tanulni, egyfajta szociális érzékenység csírái is kibontakozófélben vannak a felidézett korszakban, ilyen az, amikor a gyermek megbotránkozik amiatt, hogy a szegény cigányembert másképp temetik el, mint a románt vagy a magyart, vagy amikor tanúja vagy épp elkövetője a kiszolgáltatott emberekkel történő megaláztatásoknak. Ilyenkor érzi, hogy valami nagyon nincs rendben, bár azt még nem tudja artikulálni, fogalmak szintjén leírni, hogy miért. Emellett pedig természetesen önnön személye is foglalkoztatja, az őszinte önjellemzéseken túl („És fontoskodni, *bölcsködni* is szerettem.”), amelyek szimpatikussá teszik

az olvasó számára, mélyebb önvizsgálódások felé is tapogatózik. Például *A betűk* című fejezetben a József Attilai utalást („Szép idő volt, meleg, a levegőben *semmi pára.*”) követő bekezdés az öneszmélés pillanatait eleveníti fel: „Ilyenkor gondolkodhattam el először azon, hogy hogy is lehet, hogy ÉN vagyok. (...) Nem a személyem, hanem az az állapot, hogy éppen belém bújott az énség, hogy belülről és nem kívülről tapasztalhatom meg a saját létezésemet?” Ebben pedig tetten érhető az emlékek bizonyos fokú megszerkesztettsége is.

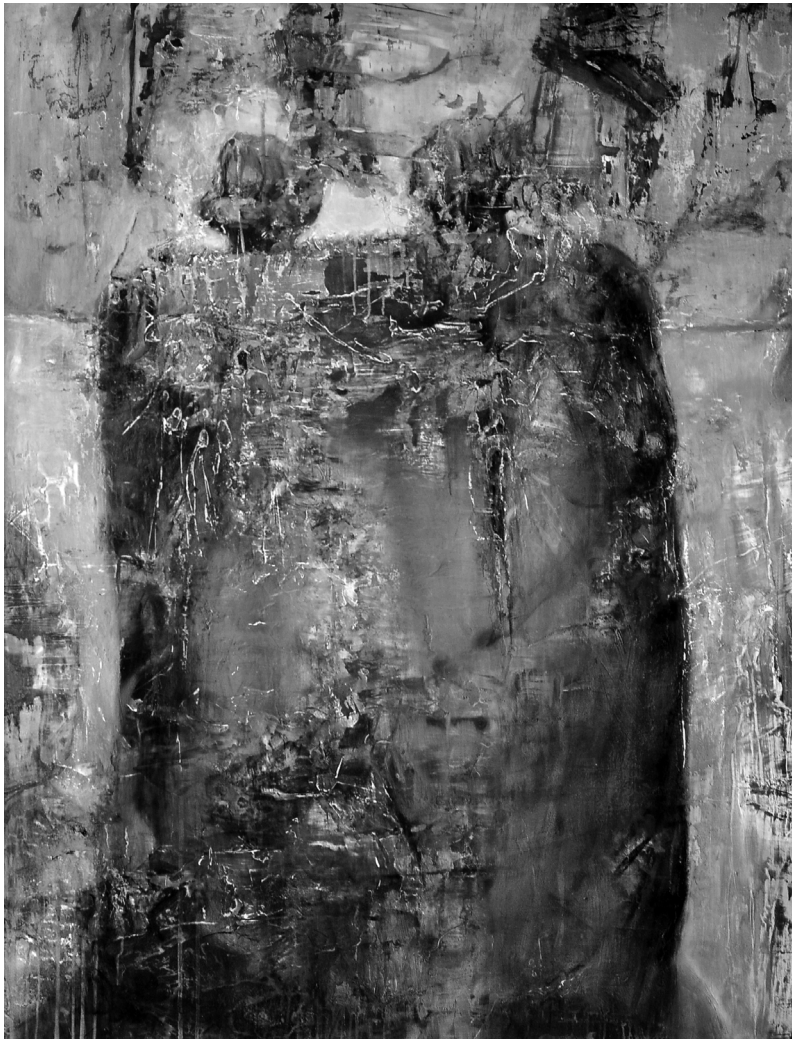
Az elbeszélő világa egyrészt nagyon familiáris, már csak a gyermekkori kedves tárgyak és a játéklehetőségek miatt is: van ott similibda, bicska, cseréppipa, kedvelt foglalkozásként a régi pénzek gyűjtése, parittyázás, kártyázás és különféle csintalanságok. Másrészt ez a világ, pontosabban a gyermek szocializációs kontextusa igen sajátosnak tűnhet, hiszen egyszerre tanulja meg a román és a magyar nyelvet, ami fogékonnyá teszi a nyelvvel kapcsolatos kérdésekre, jelenségek értelmezésére. Gyerekként magyar szüleivel együtt főként román környezetben (Onest) él az édesapa munkahelye miatt. Tehát többes kontextusban létezik a nyelv, az etnikum, a vallás szempontjából, de olyan különbözőségeik ezek, amelyek a gyermeki szemszögből elsimulnak, kuriózumokká válnak, amelyekre rácsodálkozik, s amelyekhez természetességgel alkalmazkodik.

Ennek a sajátos helyzetnek a megértetése érdekében indokolt a kisregénynek az apa történetével való indítása, akit tizenöt-tizenhat évesen határátlépéssel vádolnak az országhatárok változása következtében. Ez a rész adja a magyarázatot a későbbiekben arra, hogy magyar család hogyan kerül Onestre. Ugyanakkor azt is szemlélteti, hogy a történelmi-politikai változások mennyire az egyén feje fölött, átláthatatlanul és követhetetlenül mehetnek végbe. A kötetben végig ott a történelem, a diktatúra háttere („Míntha én nem tudtam volna már hat-hét éves ko-

romtól, talán már korábban is, hogy miről szabad s miről nem beszélni.”), az elbeszélő például emlékezik a Gheorghe Gheorghiu-Dej halála körüli változásokra (új térkép, új városnév), de a – dominánsan – gyermeki nézőpont lehetővé teszi, hogy arról is szó legyen, ami ezen a szinten túl is történ(hetet)t az emberekkel, a mikrovilágokba nyújt betekintést.

A technikáiban és poétikailag is inkább hagyománykövető, mint újsze-

rű *Szövevény* visszatekintő jellegével, a gyermekkor elemeinek, tárgyi és szociális környezetének felelevenítésével nem pusztán az emlékező én identitás(re)konstruáló, identitásmegőrző kísérlete lehet, hanem dokumentum is, egy nivelláló/uniformizáló/kívülálló nézőpont számára kivételesnek tűnő, valójában természetesnek tartott és természetes könnyedséggel leírt kontextus.

ERDÉLYI ÉLETFORMAVÁLTÁSOK A 20. SZÁZADBAN

Oláh Sándor: *Kényszerek – tanúságtevők.* *Történetek a legrosszabb évszázadból*

■ Oláh Sándor (1954, Homoródalmás) a csíkszeredai Kulturális Antropológiai Munkacsoportban szocializálódott társadalomkutatóvá. Számos antropológiai, társadalomtörténeti tanulmány és kötet szerzője. Munkáiban elsősorban Székelyföld különböző társadalmi jelenségeit – szegénység, iparosítás, életformaváltások, állam-társadalom viszonya – elemzi antropológiai, társadalomtörténeti és mikrotörténeti megközelítésben.

Műfaji bontásban a kötetben szerepel hét életútelemező tanulmány; három könyvismertetés; egy, a szerzővel készült interjú, valamint egy hiányzó Kurkó Gyárfás-életrajz társadalomtörténeti szempontú megírásával kapcsolatos eszmefuttatás.

A szerző ebben a kötetében több forrástípus felhasználásával egyéni élettörténeteket elemez. Nemcsak helyi összefüggésekre világít rá, hanem az adott korszak társadalmi/politikai viszonyaiban is elhelyezi azokat. Másiképp szólva: az egyéni történetek elemzésén keresztül eljut egy általánosabb társadalomtörténeti értelmezéshez is. Ennek érdekében nemcsak az interjúk alapján rekonstruálja az életutakat, hanem levéltári forrásokat és a napisajtót is felhasználta. Munkájában az interjúk forrásértékét sem becsüli túl. Úgy véli, hogy „az egyéni és közösségi emlékezet teljes mértékben konstruálás, a múlt kimunkálásának az eszköze, mentális konstrukció. A múltat úgy látjuk, ahogy a jelen horizontjából feltárul.” (164.)

A kötet egyik legérdekesebb tanulmánya (*Kényszerek és vágyak*) a cseléd-

kedés gyakorlatával foglalkozik. Ebben a székelyföldi fiatalok időszakos brassói munkavégzését, „szolgálatát” elemzi. Régi cselédekkel készült beszélgetések alapján rekonstruálja ezt a „társadalmi gyakorlatot”. Ugyanakkor tisztában van azzal is, hogy a cselédekkel készült interjúk egy lezárt életformát elevenítettek fel, ezért a volt cselédek akkori szemléletét tükrözték. A székelyföldi cselédek brassói mindennapjairól tájékozódhatunk – az „elszegődés története”, napi munkavégzés, lakáskörülmények, társadalmi élet a városban, etnikumok közötti interakciók stb. – behatóbban. A szerző nem egy kizsákmányolási, alávetett viszonyként értelmezi a cselédkedést. Mint írja: „Az emlékezők elbeszélte tapasztalatai alapján úgy véljük, hogy a szolgálat átmenetileg vállalt cselekvésstratégia volt, amely az egyéni-családi társadalmi pozíció megerősítését, felemelését célozta a saját életvilágban. Ezt az átmeneti létformát gyakorló mint az elérhető legkedvezőbb lehetőséget választották. E társadalmi gyakorlat idő- és térbeli dimenzióit részben a város és vidéke mint gazdasági és kulturális környezetek különbözőségei határozták meg mindaddig, míg külső beavatkozások (politikai döntések) nem számolták fel e gyakorlat kialakult feltételrendszerét.” (22.)

A nagy háború alulnézetből. című tanulmány az első világháborús mindennapok mikrotörténeti ábrázolása. Oláh Sándor ebben is többszintű olvasatot nyújt. A forrásokon – egy homoródalmási házaspár levelezése 1914 augusztusa és 1918 novembere között

– keresztül nemcsak a család, hanem az első világháborús hátország, a székely falu, a rokonság, a férfiak nélkül maradt vidék gazdálkodásába is bepillantást enged. Az elemzés szerint az első világháború kitörése „rendkívüli, tapasztalati előzmények nélküli társadalomlélektani állapotot és gazdasági helyzetet” idézett elő. (33.) Mentalitás-történeti tapasztalatokat tár fel, amikor azt próbálja a család levelezésén keresztül ismertetni, hogy a bevonult katonák mit gondoltak a háborúról, mi volt „a háború értelme”, milyen definíciót alkalmaztak a csatákban való részvételre. A szerző bemutatja, hogy az általános európai tendenciák hogyan jelentek meg egy székelyföldi falusi katoná gondolkodásában. Öntudatosan a „királyért és a hazáért” harcolt. Fontos, hogy a népi levelezés egy teljesen új élettapasztalatot – az íráskultúra megnövekedett súlyát – jelentette a világháborút végigszenvedett családokban. A frontkatonáknak a levél „nemcsak információs tartalommal bíró tárgy volt, hanem az elveszített világ bizonyossága, ugyanakkor a kilátástalan helyzetben, esetenként a letargikus lelkiállapotban reményt, vigaszt nyújtó híradás”. (41.) Ugyanakkor Oláh Sándor egy másik jelenséget, az elidegenedést is kimutatja a levelezésből. Szerinte „nemcsak a rajvonalban, hanem a harcterek mögött szolgálatot teljesítő katonák természete is elváltozhatott. A kezdeti traumatikus élmények után közömbössé válhattak a bajtársak betegségeivel, szenvedéseivel, mások halálával szembesülve.” (51.) A tanulmány a különböző mentalitástörténeti, pszichológiai elemzések mellett felvázolja egy első világháborús katoná harctéri állomásait, beosztásait is. Ennek során az élettapasztalatok leírására is bővült: a „halálfélelem”, a „létbizonytalanság” után egy fronttól távolabbi helyen az apátia, az unalom, a várakozás jellemezték a háború végére a levélváltásokat.

A harmadik, szintén az 1944 előtti korszakban induló tanulmány („*Aki új utat tör, azt gaz és tüske várja*”). Egy

„rossz időben” született falusi kisvállalkozó feljegyzései (1943–1958) egy, a prekapitalista székelyföldi gazdálkodással szakító, a piacra termelő személy vállalkozását mutatja be. Ennek az elemzésnek az alapját egy, a székely falusi társadalomra nem jellemző, atipikus élettörténet adja. Egy homoródalmási család úgy döntött, hogy földművelés helyett cserép- és téglakészítő üzemet hoz létre. A szerző a családfő feljegyzéseit, naplóját mutatja be, azzal, hogy az életút elemzésével egy tágasabb, társadalomtörténeti konklúziót is levonjon. Az narratíva központi részét Antónia Dénes – az írás „főhőse” – identitásának az elemzése képezi. Itt a főszereplő következetesen „cserép- és téglakészítőnek” (78.) határozza meg önmagát. „Környezetében felvilágosultnak, tájékozottnak számító, sokat olvasó, a változásra, változtatásra fogékony embernek tartották. [...] Az emlékező családtagok és egykori alkalmazottak szerint olyan ember volt, »aki mindig törte a fejét valamiben«. [...] A szövegekben folyamatosan felbukkan gondolkodásmódjának, világnézetének néhány – tipizált nyelvi alakzatokban kifejezett – toposza: nézetei a társadalmi egyenlőtlenségekről, haladásról, a fejlődésről, környezetében a személyközi viszonyokban tapasztalt magatartásáról, a helyi közállapotok javításának a lehetőségeiről, kifejeződik élénk technikai érdeklődése és jövőre orientáltsága.” (83–84.) Az egyéni identitásához hozzátartozott még a folyamatos önreflexió, amit az írás, naplővezetés gyakorlásával valósított meg. A tanulmány központi állítása szerint „amikor a vállalkozáshoz szükséges tőkét földörökségük eladásával teremtették elő, szembesültek az érvényes szokásrenddel, kiléptek a gazdálkodás megszokott rendjéből, az örökölt hagyományból”. (89–90.) Ez a tanulmány egy olyan sikeres interdiszciplináris vizsgálódás, amely nemcsak történeti, hanem antropológiai, szociológiai, sőt néhol még néprajzi szempontokat is érvényesít. Egyben a székelyföldi gazdasági életben tapasztalható, a „hagyományos” gazdálkodási keretek és az azo-

kat felülíró, megreformálni vágyó egyének közötti konfliktusokat is bemutatja.

A kötet központi tanulmánya (*Életformaváltás a Székelyföldön a szocializmus korszakában*) egy elméleti bevezetővel és két interjú teljes közlésével szemlélteti a kötetet egységbe fogó elvet: az életformaváltást jelentő társadalmi mobilitást. Itt a szerző egy általa alkalmazott perspektívaváltásra hívja fel a figyelmet: míg a történeti vizsgálódások eddig a megszokott nagytársadalmi dimenziókban (kollektívizálás, iparosítás, urbanizáció) végezték társadalmi elemzéseiket, és így „személytelen” eredményekre jutottak, ő igyekezett ezt a munkát alulnézetből, az egyének sorsában bekövetkezett változásokra fókuszálva elvégezni. Oláhnak sikerült kiegyensúlyozottan az egyéni élettörténeteket makrotörténeti kontextusokba ágyaznia. Az életformaváltó társadalomról kijelenti, hogy szerinte ehhez szükséges volt egy mobilis paraszti réteg, amelynek készen kellett állni arra, hogy az újonnan létrejött társadalmi státuszokat feltöltse. Álláspontját azzal támasztja alá, hogy már a 20. század elején hozzátartozott a vidék gyakorlatához az időszakos városi munkavégzés, tehát a mobilitási hajlam már akkor létezett. Ekkor érték az első kulturális impulzusok (ruházkodás, új használati tárgyak stb. megjelenése falun) a székelyföldi falvak népét. A teljes életformaváltás, azonban csak később – miután bővültek a városok befogadó kapacitásai: új lakónegyedek, gyárak stb. – állandósult a lakóhelyváltással. A társadalmat ért impulzusokra reflektálva a szerző elveti a „determinisztikus magyarázatnak” nevezett elméletet, amely a hatalomnak a totális, fentről lefele történő társadalomszervezését vallja. Oláh szerint árnyaltabban kell eljárni, az egyéni cselekvéseket, a döntések autonómiáját is figyelembe kell venni. Tanulmányában a mellett érvel, hogy „a 20. századi székelyföldi életformaváltás folyamatában két jól elkülöníthető szakasz figyelhető meg”. A negyvenes-ötvenes évek fordulójától a hatvanas évek második feléig a székelyföldi mobil falusi népesség közeli jelentős

ipari központok és más, a rendelkezésre álló munkaerő felszívására képes gazdasági ágazatok hiányában a távoli országrészek felé vándorolt (Bánság, Nagybánya vidéke, Zsil völgye). Ezek a nemzedékek a paraszti környezetből kilépve nagyrészt végleges életformaváltáson estek át. A hatvanas évek második felétől beinduló székelyföldi ipar- és városfejlesztés, a közlekedési hálózat bővítése lehetővé tette a foglalkozásváltoztatást lakóhely-változtatás nélkül is. Akik lakóhelyet változtattak továbbra is gazdasági, társadalmi kötelékkel kapcsolódtak a kibocsátó falusi környezethez. A foglalkozásváltás és a lakóhelyváltás ebben a korszakban már nem jelentett gyökeres életformaváltást. (113.) A tanulmány elméleti részét két példa követi, amelyek az életformaváltás egy-egy mintáját adják. Az első esetben egy juhász-földműves családból származó férfi a katonai szolgálat alatt szakmát – villanyszerelést – tanult, így később kiléphetett a helyi társadalmi státusából. A másik esettanulmány pedig egy földművescsaládból származó nő esetét ismerteti, aki kezdetben Brassóban cselédeskedett, majd az államosítás után ugyanott egy nehézipari vállalatnál dolgozott. Először szakképzetlen munkakörökben, majd szakképesítése után hat évet darusként, később az ipari vállalat raktárosa, majd raktárvezetője lett. Innen nyugdíjazták. A szerző tehát mindkét életúttal a székelyföldi életformaváltás más-más mintázatát mutatta fel.

Az életformaváltás, a társadalmi mobilitás, a státus változtatni akarását, illetve megváltoztatásának kissé atipikus módját mutatja be az államszocialista korszakban játszódó, *Egy „demokratikus magatartású pap” az ügynökhálózatban* című ügynöktanulmány. Ebben egy unitárius pap – akitől megvonták papi teendői elvégzésének a jogát – és a román állambiztonsági szerv, a Securitate közötti kapcsolatot, a lelkes 1945 utáni ügynöki tevékenységét elemzi. A tanulmány arra keresi a választ, hogy mivel magyarázható az állambiztonsági együttműködés. A szerző szerint „Jzsák Vilmos felszentelt papként – rendszeridegenként –

kereste a beilleszkedés lehetőségeit”, aki már hivatalos beszerzése (1951) előtt is szolgáltatott alkalmi információkat az Unitárius Teológián működő „ellenséges csoportról”. A szerző ugyanakkor a beszerzett pap egyéni motivációjára is kíváncsi volt, az ügynöki „életformának” ezt az oldalát igen terjedelmesen és meggyőzően elemezte. Kimutatta, hogy „Izsák 1945 előtti politikai múltja – az Imrédy Párt ifjúsági vezetőségének tagjaként tevékenykedett – egy bármikor elővehető zsarolási eszköz volt, ezért ügynöki tevékenysége alatt többször kényszerült önlegitimációs játszmákra”. (189.) Éppen ezért az identitása folyamatos újrakonstruálásának nemcsak az volt a szerepe, hogy megőrizze társadalmi pozícióját, hanem sokkal elemibb, egyéni szabadságát, létét védte azzal, hogy elhallgatott tényeket az 1945 előtti tevékenységéről. Sorozatos önlegitimáló önéletrajzaiban visszatérő elem a hatalomnak való megfelelés. Ezért is többször hangsúlyozza, hogy „lelkési pályát nem világnézeti meggyőződésből, hanem anyagi megfontolásból választotta”. (192.) Oláh szerint a zsarolhatóság mellett Izsák pénzéhesége, „anyagiasága” is közrejátszott a beszerzésében. Jelentése miatt komoly anyagi térítést várt el, és ennek az igényének hangot is adott. „Társadalomtörténeti szempontból mellékes lehet, hogy Izsák mennyire volt pénzéhes, de azt látnunk kell, hogy az anyagi függőség állapota az értelmiségi államhoz, párthoz láncolásában, a hiteles vagy álcázott rendszerhűsége biztosításában igen fontos tényező volt” – állapítja meg a szerző. (194.) Négy évtizedes, „a szocializmus különböző korszakait átívelő ügynöki tevékenységének in-

dítékait, a célcsoportról és a célszemélyekről készült jelentéseinek tartalmát folyamatosan alakították a tartótisztek elvárásai, s rendszer uralomgyakorlási formáinak változásai és Izsák társadalmi és anyagi érdekei, pontosabban *e tényezők közötti, dinamikusán változó viszony.*” (Kiemelés az eredetiben, 203.) Az Izsák által az állambiztonságnak szolgáltatott információk mérlegeléséből Oláh megállapítja, hogy a „személyes érdekből, hálózati pozíciójának megszilárdítására »felduzzasztott«, tehát sok esetben a valóságos viszonyokat elferdítő [...] szerzőjeként tevékenykedett a hálózatban. De amikor az általa napi tapasztalatok szintjén ismeretlen társadalmi viszonyokról – kollektivizálásról, kulákosításról, a munkásság életviszonyairól – hallottakat közvetítette tartótisztjének [...] Izsákot a »jó« tanúbizonyságok szerzőjeként kell elfogadnunk.” (253.)

A kötet utolsó tanulmánya egy elméleti fejtegetés a történeti emlékezetéről (*Közösségi emlékezet a történeti időben. Emlékezetkultúránk metamorfózisai*). Ez egyben a szerző „ars poeticáját” is tartalmazza. A *Székegyföldben*, majd a kötetben publikált munkáiról a szerző úgy nyilatkozik, hogy „e történetek ne tűnjenek el nyomtalanul a történelem süllyesztőjében. Ne merüljenek feledésbe a meggyötörtek, megkínzottak, üldözöttek vagy az erőszak enyhébb formáival uralom alá hajtottak, a diktatórikus uralomgyakorlásban szoros függőségi viszonyokba vetettek történetei, de a hóhéroknak segítők történetei is maradjanak fenn! Hátha kevesebb rosszra lesznek kaphatók a későbbi nemzedékek.” (6.)

Antal Róbert-István

RÖVIDZÁRLATOK

Slavoj Žižek – John Milbank: *The Monstrosity of Christ: Paradox or Dialectic?*

■ Amennyiben a teológia a nyugati szekuláris modernitás korszakában marginalizálódott, most úgy tűnik, hogy szinte „bosszúval” tér vissza. Napjainkban a teológia újraformálni látszik általában a humán tudományokat, olyan diszciplínákat, mint a filozófia, politikatudomány, irodalom, történelem, pszichoanalízis és kritikai elmélet, melyek megérzik visszatérésének hatását. Egyik magyarázó ok lehet a kommunizmus bukása az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején, valamint a kapitalizmus globális expanziója (az Amerikai Globális Birodalom zászlaja alatt). Annaira kiterjedt és mély volt ez az amerikai hatás, hogy egyesek nemcsak gazdasági vagy ideológiai téren láttak győzelmet, hanem az életnek magának a győzelme-ként ünnepelték. Fukuyamával együtt sokan azt gondolták, hogy az élet, a történelem, az emberiség elérte a végét. Bár úgy tűnt, hogy az emberiség elérte fejlődése csúcspontját, felébredt egy különös érzés a filozófusok, kritikusok, költők és teológusok kollektív tudatában. Szerintük valami elveszett, elfelejtődött. A humanitás rendkívüli mélységét elárasztotta az esztelen anyagi fogyasztás rossz szelleme, az emberiség és történelem titokzatos igazságai és reményei ki lettek árusítva a piacnak: az új világrend új logikája nem más, mint az újgazdagság feltűnően látható logikája. Válaszként a kapitalista nihilizmus adventjére a gondolkodásnak új utat kellett keresnie, új reményforrást. Olyan hagyományhoz lehetett visszafordulni ennek érdekében, amely ellenállhat a kapitalista hegemoniának és előfeltevéseinek – az egyéni hatalomakarásnak. Innen a teológia felé való nyitás – mert a kapitalizmus végső

szoron egy önmagába zárt struktúra, a teológia viszont utat nyit számunkra ahhoz, hogy meghaladjuk a tőkét a *viszonyra* és nem az egóra alapozva.

Žižek szerkesztésében jelenik meg a The MIT Press kiadónál a *Short Circuits* (Rövidzárlatok) című sorozat, melyben a kritikai elmélet, a pszichoanalízis és a teológia szikrázó találkozása megy végbe. A „rövidzárlat” okozta sokk a kritikai olvasat metaforájaként értelmezhető Žižek szerint, hiszen (egyik) kritikai eljárásának tekintendő az olyan szálak keresztezése, melyek szokásosan nem találkoznak: pl. egy nagy klasszikushoz (szöveg, szerző, fogalom) nyúlni és rövidzárlatos módon olvasni egy kis (minor) szöveg vagy fogalomkészlet lenscséjén keresztül. A „kicsi” itt – deleuzei értelemben – nem csökkentett minőséget jelent, hanem az uralkodó (hegemón) ideológia által marginalizáltat. Ha ez a kis referencia jól választódik ki, ez az eljárás képes olyan belátásokhoz vezetni, amelyek teljesen aláássák a szokásos percepciókat. (Ezt teszi Freud és Nietzsche a moralitással, rövidre zárva a legmagasabb etikai fogalmakat a tudattalan libidinális ökonómiájának lenscséjén keresztül.) Amit az ilyen olvasat elér, az nem egy egyszerű deszublímáció, egy magasabb intellektuális tartalom redukálása alacsonyabb ökonómiájára vagy libidinális okára. Žižek sorozatának alappremisszája az, hogy a lacani pszichoanalízis kitüntetett eszköze egy ilyen kritikai olvasatnak, mely teljesen új fénybe helyezi a szövegeket, és új módon teszi olvashatóvá azokat. Lacan hozzászól filozófiához, valláshoz, zenéhez, irodalomhoz, vizuális művészetekhez, politikai ideológiákhoz.¹ A *Rövid-*

zárlatok tehát egy olvasási gyakorlatot szeretne újraéleszteni, mely a klasszikus műveket, szerzőket, fogalmakat konfrontálja rejtett előfeltevéseikkel, és feltárja ekként fel nem ismert vagy be nem ismert igazságukat.

A sorozatban megjelent szövegek publikálásának alapkritériuma az, hogy létre kell hozniuk ilyen teoretikus rövid-zárlatokat. Az olvasó, miután elolvasott egy ilyen könyvet, nem pusztán valami újat tanul. A lényeg inkább az, hogy tudatosítsa valami általa már mindig is tudott dolognak egy új, felkavaró aspektusát. Célja inkább az interpretált szöveg inherens decentralálása, mely napfényre hozza elgondolatlanját, be nem ismert feltételezéseit és konzekvenciáit. A sorozat eddig megjelent kötetei közt találjuk többek között: Slavoj Žižek: *The Puppet and the Dwarf: the Perverse Core of Christianity*, Alenka Zupanèi: *The Shortest Shadow: Nietzsche's Philosophy of the Two*, Jerry Aline Flieger: *Is Oedipus Online? Siting Freud after Freud*, Alex Monroe: *Interrogation Machine: Laibach and NSK*, Slavoj Žižek: *The Parallax View*, Mladen Dolar: *A Voice and Nothing More*, Lorenzo Chiesa: *Lacan and Subjectivity: A Philosophical Introduction*, Alenka Zupanèi: *The Odd One In: On Comedy*, valamint Slavoj Žižek – John Milbank: *The Monstrosity of Christ: Paradox or Dialectic?* Ez utóbbiról szólnék még egy keveset, mely kötet egy szellemi összecsapásnak ad teret. Egyik sarokban Slavoj Žižek, aki (a fülszöveg szerint) a kritikai-materialista beállítódást képviseli a vallási illúziókkal szemben, a másik sarokban John Milbank radikális ortodox teológus, egy befolyásos és provokatív gondolkodó, aki azt állítja, hogy a teológia az egyetlen alap, amin a tudás/ismeret, politika és etika állhat. Több fordulóban esnek egymásnak, és gazdag eszköztárat vonultatnak fel saját álláspontjuk védelmére és támadásra is.

A vita végére kiderül, hogy hit és ráció nem hajthatatlan ellenségei egymásnak. Žižeket régóta érdekli a keresztény teológia emancipációs potenciálja. Milbank, aki a globális kapitalizmust az új század legnagyobb etikai kihívásának tekinti, saját ontológiáját politikaibb és materiálisabb irányba kezdi tolni. A *Monstrosity of Christ*-beli vitájuk nem kevesebbet érint, mint a vallást, a szekularitást, a politikai reményt egy sajátos esemény – Isten emberré válása – fényében. Az eredmény messze túlmutat a népszerűsített ateista/teista ellenpontokon, melyeket pl. Christopher Hitchens, Richard Dawkins könyveikben kifejtettek.

Slavoj Žižek szlovén filozófus és kultúrkritikus több mint harminc könyvet publikált. 1999-ben *The Ticklish Subject: The Absent Centre of Political Ontology* című monumentális művének egyik fejezetében elemzi Alain Badiou francia filozófus Pál-könyvét (*Saint-Paul: La fondation de l'universalisme*). Pála való utalások azóta is állandóan felbukkannak műveiben, pl. *The Fragile Absolute, or Why is the Christian Legacy Worth Fighting For?* (2000), *On Belief* (2001), *The Puppet and the Dwarf – Christianity between Perversion and Subversion* (2009), *The Monstrosity of Christ* stb.² Slavoj Žižek – Alain Badiou-t követve – párhuzamot von napjaink amerikai globális dominációja és a kései Római Birodalom között, mely szintén „multikulturális” globális állam volt: sokféle etnikai csoport virágzott benne a római jogrend nonszubsztanciális láncá által egyesítve (ahogyan ma a tőke egyesít). Ma egy olyan gesztusra van szükségünk a két filozófus szerint, mely aláásná a kapitalista globalizációt az egyetemes igazság szempontjából úgy, ahogy a páli kereszténység tette a Római Birodalommal.

Kerekes Erzsébet

■ **JEGYZETEK**

1. Lacan fogalmai (pl. szimbolikus, imaginárius, Valós) inspirálják Žižeket is, aki leleplezi pl. a társadalmi gyakorlatokban kollektíven performált, tudattalan ideológiai fantáziáműködés mechanizmusait (Žižek: *The Sublime Object of Ideology*. London, 1989).

2. A téma iránt érdeklődőknek ajánlom még: Kerekes Erzsébet: *The Figure of the Apostle Paul in Contemporary Philosophy (Heidegger, Badiou, Agamben, Žižek)*. Journal for the Study of Religions and Ideologies vol. 14, issue 42, 2015. 27–53; *Szavak közt az idő*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kvár, 2015. 109–151.

TŰRÉS ÉS HALLGATÁS

■ Az ENSZ 1993-ban fogalmazta meg a *Nők elleni erőszak megszüntetéséről szóló nyilatkozatban*, hogy „bármely olyan, a nőket nemük miatt érő erőszakos tett, mely testi, szexuális vagy lelki sérülést okoz vagy okozhat nőknek, beleértve az effajta tettekkel való fenyegetést, valamint a kényszerítést és a szabadságtól való önkényes megfosztást”, családon belüli erőszaknak, bántalmazásnak minősül. Sokat kellett várni, míg megjelent ez az állásfoglalás, mely mérföldkő a jelenkori társadalomtörténetben. A nők elleni erőszak, az *asszonyors* és a családon belüli erőszak a legújabb korig megoldatlan akadályt jelentett, jelent. A „régiben családban”, „négy fal között marad” felfogás értelmében ezek az események, történések ritkán kerültek nyilvánosságra, ennek ellenére mégis vizsgálni lehet különböző források alapján a történelem e részét is. Formabontó, nem szokványos téma, viszont módszerei, eszközei, forrásai, forrásfeldolgozásai, modern következtetései érdekes eredményekkel gazdagítják történetírásunkat.

A *BBC History* 2016. októberi számában Fónagy Zoltán életmódtörténeti sorozatának legújabb, *Nem bántott, csak néha megvert – Mozaikok a családon belüli erőszak történetéből* című cikkében néhány újkori vonás bemutatására vállalkozik a témában.

Az elmúlt évtizedekben számos olyan jogszabály, mozgalom, intézmény tevékenykedett azon, hogy visszaszorítsák a családon belüli erőszakot. A szerző kiemeli, hogy a felvilágosodás óta felfigyeltek a családon belüli erőszakra, bár megoldást a helyzetre nem tudtak adni. Értékesnek találok a magyarországi helyzet bemutatását a falusi, a polgári és a nemesi világon keresztül.

A 20. században a családon belüli erőszak gyakori és természetes jelenség volt a *falusi hétköznapi* életben, ez pedig azért lehetett így, mert a családfenntar-

tó férfi hatalmát semmilyen jog vagy szokás nem korlátozta. A ház ura, a családfenntartó a hagyományos családban a megélhetés szimbólumaként jelenik meg, míg az asszony feladata a nevelés, a pénz kezelése, a gyermekszülés volt. Az apa szava, akaratja: törvény – mindenkinek, a lányoknak, asszonyoknak meg főleg törvényként kellett tisztelniük. Az apa, ha mérges volt, akkor a családon töltötte ki dühét, feszültségét: „Megvertem, mert nem jól nézett, vagy részeg voltam” – idézi a szerző. A néprajzi adatközlők esetében az indulat, a düh, az erőszak okozója esetenként az alkohol. Abban az esetben is lehet „oka” a férjnek bántalmazásra, ha nem kap pénzt a feleségtől kocsmezésre. Hogy hogyan látta a családon belüli erőszakot a közösség, a falu? Népi felfogás szerint a bántalmazás a házasság lejáratója. A falubeliek ítélete mindig az indoklás és mérték szempontjából vizsgálta az esetet. Amennyiben a feleség hűtlen volt, lusta vagy pazarló, akkor a falu jogosnak találta a bántalmazást, de ha a férj különösen kegyetlenül bántalmazta társát, azt elítélte. A várandós anyák bántalmazását viszont minden esetben elítélték.

A *polgári életben* a családon belüli erőszak tényét a férj nem tagadta, csak a mértékét és annak súlyosságát igyekezett kisebbíteni. A polgári élet nyitottabb volt, és a hír hamar kijutott a cselédeken, szolgálókon, inasokon, segédeken keresztül. A szerző kiemeli, hogy Debrecenben csak akkor büntették a családi erőszakot, ha annak mértéke veszélyeztette a nő életét. Viszont abban az esetben, ha a bántalmazás mértéke olyan volt, hogy azt a közvélemény, a városi közösség már nem tudta megemészteni, és felháborodást váltott ki, az önkiretehetette a férfi tekintélyét, valamint a társadalmi pozícióját. Ez pedig a falusi világhoz képest koc-

kázati tényezőként jelenik meg. Ugyanis a falusi társadalom esetében nem jár pozícióvesztési kockázattal a feleség bántalmazása. A szerző több olyan esetet, pert említ és mutat be, mely a cívisváros, Debrecen esetét példázza Megkülönböztet eseteket, melyekben a férj felindulásból fenýíti meg a társát, de olyanokat is, amikor a férj rutinszerűen veri feleségét. A példák forrását válsók periratai és vallomásai képezik, melyek hiteles bizonyítékai sajnálatos tetteknek.

A *nemesi világ* ellentéte az előbb bemutatott társadalmi rétegeknek. Míg az utóbbiban elfogadott, eltúrt jelenség volt a bántalmazás, az úri, nemesi szinten ez összeegyeztethetetlen volt az úriasszony-úriember viszonyal. A források alapján a szerző nem találkozott a művelt osztályok esetén bántalmazási leírásokkal. Sem emlékiratok, sem naplók, sem levelek nem tanúskodnak fizikai bántalmazásról. Ez viszont nem zárja ki azt, hogy léteztek boldogtalan házasságok, lelki gyötrődések, megáldott társak. Ennek egyik magyarázata lehet az is, hogy a leányokat már kicsi koruk óta arra is nevelték, hogy tűrni kell. Az ilyen esetekről megtanultak hallgatni a lányok. Erről sokkal jobb volt hallgatni, nem beszélni, mert szégyen volt az asszony, bár még nagyobb szégyen a férj számára. Tűrni, hallgatni kellett. A másik elgondolás, melyet a szerző sokkal logikusabbnak tart, az, hogy a rendi és polgári társadalom normáinak egyes vonásai nem tették lehetővé a családon belüli erőszakot, mert: az úri test tabunak számított; a család mindenképp áll; a férfi és női szerepeknek nincsenek alternatívái; a nemesi házasságokat érdekek és nem érzelmek kötik össze; sokba kerülhet a házasság felbontása; vagy mert egyszerűen az úriember uralkodik érzelmein.

A szerző végezetül a Kúria válóperi döntéseit mutatja be. Több száz perirat átnézése után arra a következtetésre jut, hogy nagyon kevés az az irat, melyben tényleges válóokként a bántalma-

zást, az ütlegetést, rendszeres verést említik. A szerző a bírói döntések esetében felsorol bántalmazást teljesen elutasító ítéleteket. Van azonban olyan is, melyben az ítélet kimondja, hogy nem válóok, ha a férj azért bántalmazta a feleségét, mert az a férjét sértegette. Olyan is akad, melyben a férj sérelmezte a feleség tettét, de nincs összhangban a tett a „büntetéssel”, és erre azt a példát hozza fel, hogy a férj azért ütötte meg a feleségét, mert az vasárnap felhúzta az új cipőjét.

Tény, hogy a családon belüli erőszak, a *tűrés* és a *hallgatás* évszázados hagyományokkal rendelkezik. Nincs olyan nap, hogy ne hallanánk, látnánk ennek nyomát a médiában. Ennek ellenére sokat fejlődött a nyugati társadalom, és most már nem lehet a családon belüli erőszakot csak úgy elrejtteni és magyarázkodással megoldani. A tett következménnyel jár. Emberjogi aktivisták, nőszövetségek, alapítványok, lelkesek, pszichológusok dolgoznak azon, hogy a jövőben az „asszonysorsot” jobbá tegyék. Természetesen naivítás lenne kijelenteni, hogy a bántalmazást, a családon belüli erőszakot teljesen ki lehet szorítani minden társadalmi szint otthonaiból. Lehet súlyosbítani a jogi szabályozást, vagy akár a médiának is lehet nagyobb szerepe abban, hogy egy-egy esetben nagyobb hangsúlyt fektessen az erőszak elítélésére.

Úgy gondolom, korunk folyamatos átalakulása, változása komoly kihívást jelent a házasság évszázados intézményével szemben. A házasságkötés idejének kitolódása, a vallási különbségek, a gyermekvállalási tendenciák, a nyitott házasságok mind-mind olyan trendek, melyek átértelmezik a hagyományos modellt. Még nem látjuk tisztán, hogy ennek milyen következményei, eredményei lesznek. Egyben azonban majdnem biztos vagyok: hogy az „asszonyi kötelességet” nem lehet majd a *tűrés* és *hallgatás* szintjén tartani. (*BBC History* 2016. 10. sz.)

Eszenyei Farkas-Gábor

ABSTRACTS

Biborka Ádám

■ ***First of December in Sfântu Gheorghe***

Keywords: *First of December, commemorative event, ethnic representation, national identity, interethnic relations, symbolic borders and spaces*

In this study we used the anthropological method of participant observation in order to document, analyse and interpret the most important Romanian commemorative event of our times, the 1st of December. More concretely, we analysed in depth the example of the event of 2014, held in Sfântu Gheorghe. Due to its geographic situation and historic evolution, the city of Sfântu Gheorghe and its surroundings provide a very special geographical site for this research, in respect of ethnicity and minority-majority relations; hence, this study focuses on a territory which represents a frontier zone in respect of both ethnic and confessional point of view. The detailed analysis of the narratives, discourses, system of symbols and codes of the event of 2014 demonstrates that the local Romanian community has been celebrating this commemorative day with an even growing mediatisation. The elite that organises the event uses the majestic atmosphere of the feast to organize marches and to demonstrate its power and institutions, to model the conceptual aspect of the community and to consolidate its identity. As regarding the means and methods, it does not refrain from instigating interethnic tensions, a quarrel of symbols and other elements – as it is reflected in the scandals regarding plaques, anthems, flags, the appearance of the New Right – all organised around this feast.

Miklós Csapody

■ ***Amitié amoureuse***

Keywords: *Count Miklós Bánffy, writer, politician, foreign minister, Karola Bornemissza Szilvássy, love, Transylvanian aristocracy*

From the two great loves of the life of Miklós Bánffy, the first was a relationship which lasted for more than fifty years, a kind of “loving friendship”. This relationship has become a romantic tale to which the personality of Bánffy lends a strange halo due to all that which his name signifies within the 20th century history of Hungary, Transylvania, and Hungarian culture. This special “literary love story” has become fashionable not only because its protagonists, who are notable representatives of the Transylvanian aristocracy. The most important cause of the interest for this narrative is none other than the Grand Seigneur, the tragic figure of Bánffy himself, an aristocrat who has lost everything in his old age. Although the relationship has certainly been a romantic one, it is not the kind of typical romance in which the beloved woman, of secondary importance, becomes famous due to the love of an important man. Here, we have a relationship between two active people of similar intellectual value, who have supported each other until their death. Furthermore, this love story cannot be regarded as traditional because the careers of both participants is not only “novel-like”, but extraordinary.

Gyöngy Kovács Kiss

■ ***“For love” – Brought Before the Law***

Keywords: *Kolozsvár – Cluj, Renaissance, feasts, musicians, prostitutes, fornication, law*

Indoor and outdoor feasts have become increasingly frequent with the spread of the Renaissance way of life in 16th century Kolozsvár – Cluj. These were held at trade fairs, in taverns, and also in private houses, etc. Among their regular participants, we can find the male musicians called “fiddlers” and the women “meretrices” or “fiddler wives”. The study presents criminal lawsuits against prostitutes on the basis of the recorded testimonies, some of them prosecuted not only for fornication, but also for practicing witchcraft.

Monika Kozári

■ ***Count Gyula Andrassy and Queen Elisabeth***

Keywords: *Queen Elisabeth, wife of Emperor Franz Joseph I, Count Gyula Andrassy, fulfilled romance or Platonic love*

Count Gyula Andrassy and Queen Elisabeth have first met on the 8th of January in 1866, at the Burg, when the Hungarian delegation visited Vienna to honour Elisabeth. Their friendly relationship was established by the work they have done that year to achieve the compromise between Austria and Hungary. Both Elisabeth and Andrassy were well-known people of their time, so they knew a few things about each other before they met. Two fitting, smart and nice-looking people got together. Based on their letters, it is clear that Andrassy had loved Elisabeth, but it isn't known if their relationship was a fulfilled romance, or just Platonic love. This knowledge was very much desired by their peers at the time, and people are still keen to know the truth. After a while, love or lust has become friendship. According to the daughter of Elisabeth, after the death of Andrassy, the queen was mourning her only true friend. Their relationship had an impact on politics from the beginning.

Aranka Markaly

■ ***Interest or Love? The Relationship of Imre Thökoly and Ilona Zrínyi***

Keywords: *marriage of convenience, love, politics, Imre Thökoly, widow of Ferenc Rákóczi I, Ilona Zrínyi*

Imre Thökoly is probably one of the most controversial individuals of Hungarian history, who is known not only as a military leader, but also as one of the largest landowners in the 17th century, as the leader of the outlaws, and an ally of the Turks. Despite the fact that after the death of his father he lost his Hungarian estates, he has managed to become one of the richest noblemen of the period at

the end of the century. This was not only due to his excellent diplomatic and economic insights, since his marriage with the rich widow of Ferenc Rákóczi I, Ilona Zrínyi, also greatly contributed to the increase of his wealth. One of the most controversial issues of historiography is also linked to this fact. Did Imre Thökoly and Ilona Zrínyi marry out of love on the 15th of June, 1682, or did they merely enter into a marriage of convenience? In this study, I would like to outline the elements of this issue, not to argue in favour of any position, just to highlight the complexity of the topic, providing some additional information and maybe shed new light on the relationship of these two people.

Teréz Oborni

■ ***“Your True Love, Gabriel”: The Story of Gábor Bethlen and Zsuzsanna Károlyi***

Keywords: *Gábor Bethlen, prince of Transylvania, Zsuzsanna Károlyi, marriage, correspondence*

The prince of Transylvania, Gábor Bethlen (1613-1629), and his first wife, Zsuzsanna Károlyi (1585-1622), have married in 1605. The two youngsters, both orphans, have been introduced by the prince of Transylvania, István Bocskai (1605-1606). The largest part of their correspondence dates from 1619-21, a period in which the prince has waged war against Ferdinand II (1619-1637), and thus had to be far away from the family home. His wife, Zsuzsanna, started feel ill during this period, and she died in Spring 1622. Their letters written to each other point to strong emotional ties between them, even though we cannot be certain that there was any authentic love between the partners. According to the author, the exchanged letters lead us to believe that Zsuzsanna, although she mostly did not deal with larger political issues, could arrange payments – on her own initiative, or at the request of her husband –, issue

orders to the office-holders of the manors and castles, and could decide in manners concerned with the household and housekeeping. The sincere, intimate tone of the letters indicate strong emotional ties between the spouses.

Gábor Papp

■ ***Eternal Marital Love***

Keywords: *Tamás Nádasdy, Orsolya Kanizsai, házastársak, érdekházasság-szerelem, levelezés*

In 1532, immediately after the death of the last male descendant of the most important landowner family of Hungary, the Kanizsais, the ten-year-old heiress, Orsolya Kanizsai, was engaged to the third most prominent politician of the country, the 34 year old Tamás Nádasdy. It was marriage of convenience, which was the usual, rather the exceptional, case in their historical time period and social circle. Nevertheless, this imposed marriage has developed into the first extensively documented love story of Hungarian cultural history. Nádasdy, who was later elected Nador and became glorious on the battlefield, spent little time with his wife. Thus, their deep love for each other found an expression in their correspondence which covered more than a quarter century. Their caring love for each other and their only child, Ferenc Nádasdy, the later “black bey”, who fought the Turks, remains touching even today. The essay also present the career of Tamás Nádasdy.

Ignác Romsics

■ ***István Bethlen's Liaisons***

Keywords: *Count István Bethlen, Prime-Minister of Hungary, Countess Margit Bethlen, Countess Andor Pál Széchenyi born Baroness Mária Szegedy-Ensch, love, long lasting attachment*

Count István Bethlen was one of the most outstanding Hungarian politicians in the 20th century. From the moment he was elected to Parliament in 1901 until the end of WW II, “making politics” was an integral part of his

life. Between 1901 and 1918 he was a regional politician with peculiarly Transylvanian traits, from 1921 to 1931 he was Prime Minister of Hungary; and subsequently, until 1944, the leading representative of the anti-Nazi and pro-Western political orientation. At the end of 1944 he was captured and in 1945 transported by the Russians to Moscow where he died in 1946. Ignác Romsics, who is the author of the first comprehensive and authoritative biography on Bethlen, deals in his essay with an aspect of the politician's private life: his liaisons of love. Although he is very sceptical about the gossip according to which the young Bethlen had an illegitimate child before his marriage of 1901, he does confirm that from the late 1920s the politician really had a sweetheart: Countess Andor Pál Széchenyi born Baroness Mária Szegedy-Ensch. In spite of their long lasting and known attachment Bethlen did not divorce. After some years his wife, Countess Margit Bethlen accepted the situation and she also found a companion. The article is concluded by citations from Bethlen's letters sent to his lover from the Russian house arrest.

Attila Süli

■ ***The Reminiscence of Captain Ferenc Máday from the Mátyás-hussar regiment on the Self-Defence Struggle of Háromszék***

Keywords: *Captain Ferenc Máday, Mátyás-hussar regiment, 1848-1849, self-defence of Háromszék*

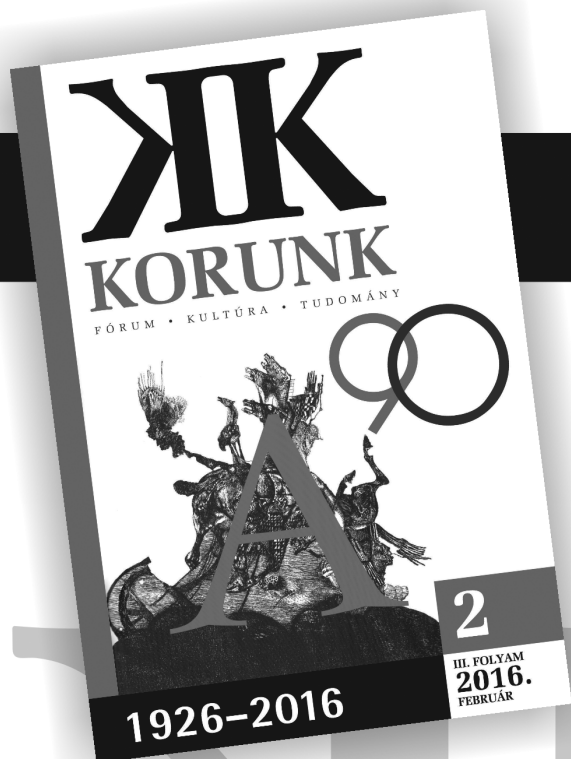
At the end of May 1849, Captain Ferenc Máday from the Mátyás-hussar regiment published an interesting diary in the gazette “Marczius Tizenötödike”. This source had hithertonot been used by historians, although the author took part in the fights of the Székely-Camp, and then in the self-defence struggle of Háromszék. Ferenc Máday was born in 1808 in Nagymar of Pozsony county in a Roman-Catholic noble family. He served as sergeant in the 2nd Hussar Regiment, recruited

from Transylvania between 1824 and 1832. After he quit, he lived in Torda. He became member of the political circle formed in Torda county (August 15 1848), and then, at the beginning of September, volunteered to the “Kosuth Lajos” (later 15th Mátyás) Hussar Regiment. Although he was an active participant of the fights in the defence of Háromszék, Máday did not write extensively on the military events, because his main aim was to compile a manifesto against the whole political and military leadership of Háromszék.

They, according to Máday, had sabotaged the fights of the Szeklers, while the positive figures of his account were the politicians of the radical opposition. After the repression of the Hungarian War of Independence, Máday made a living as an official in an estate. Living in Buda, in 1867 he has become member of the Honvéd association of the City of Pest. This source is published in its original form as an article from the “*Marczius Tizenötödike*”, with critical footnotes preserving the original names.

KORUNK

TÁRSADALOMTUDOMÁNY
KULTÚRA
IRODALOM

a Kárpát-medence egyik legrégebb alapítású magyar nyelvű folyóirata
értelmiségi fórum – kisebbségi szemle – nemzetiségi intézmény
az erdélyi és európai hagyományok ötvözete
híd az erdélyi és egyetemes magyar tudománypublikálás,
irodalom és művészet között

**KORUNK – KORUNK AKADEμία
KOMP-PRESS – KORUNK STÚDIÓGALÉRIA**

**TÁMOGASSA A KORUNK FOLYÓIRATOT
ÉS INTÉZMÉNYRENDSZERÉT**

Anyagi támogatása lehetséges módzatairól a korunk@gmail.com email címen,
a (0040) 264-375-035 és (0040) 742-061-613 telefonszámokon, illetve az Új Budapest Filmstúdió
telefonszámán: (+36 1) 316-0943, konkrét felvilágosítást nyújtunk.

*Segítségével a KORUNK
és intézményrendszere életben maradásához járul hozzá.
Köszönjük!*

A lapszámot szerkesztette:
Kovács Kiss Gyöngy

Ádám Biborka (1981) – antropológus, PhD, tanácsadó, Európai Parlament, Brüsszel

Antal Róbert-István (1992) – doktorandus, Eszterházy Károly Egyetem, Eger
Codău Annamária (1993) – mesterképzős hallgató, BBTE, Kolozsvár

Csapody Miklós (1955) – irodalomtörténész, PhD, Budapest

Eszenyei Farkas-Gábor (1983) – történész, doktorandus, BBTE, Kolozsvár
Fellinger Károly (1963) – költő, Jóna, Szlovákia

Hermann Róbert (1963) – történész, az MTA doktora, tudományos tanácsadó, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest

Kántor Lajos (1937) – irodalomtörténész, az MTA külső tagja, Kolozsvár

Kerekes Erzsébet (1977) – tanársegéd, BTE Magyar Filozófiai Intézet, posztdoktori kutató, MTA BTK Filozófiai Intézet, Kolozsvár – Budapest

Koós István (1975) – irodalomtörténész, PhD, Miskolc – Székesfehérvár

Kovács Gábor (1959) – filozófiatörténész, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA BTK Filozófiai Intézet, Budapest

Kovács Kiss Gyöngy (1960) – történész, PhD, főszerkesztő, Korunk, Kolozsvár
Kozári Monika (1960) – főszerkesztő-helyettes, PhD, MTA Doktori Tanács Titkársága, Budapest

Kuti Botond (1984) – festőművész, Kolozsvár

Markaly Aranka (1990) – történész-muzeológus, Csíki Székely Múzeum, doktorandus, BBTE, Kolozsvár

Oborni Teréz (1960) – történész, CSc, tud. főmunkatárs, témacsoport-vezető, MTA BTK TTI, egyetemi docens, ELTE, Budapest

Papp Gábor (1943) – főszerkesztő, PhD, BEC History, Budapest

Romsics Ignác (1951) – történész, az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Egyetem, Eger

Sebestyén Irén (1968) – költő, Zeteváralja

Süli Attila (1973) – tudományos kutató, PhD, őrnagy, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest

TÁMOGATÓK

nka
Nemzeti Kulturális Alap

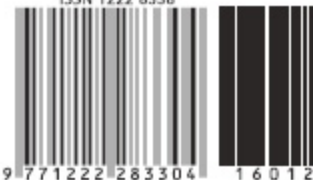
Prémium és Családi Levél
Csep-Regény

„Az összeállításban szerelem és történelem kéz a kézben jár – miközben testközelbe hozza a magyar história néhány ismert személyiségét a legérzékenyebb pontok megragadásával, érzelmi életük kötődéseinek bemutatásával. Hősei esetenként történelmi párosok, esetenként a „magányos nagyok” közül néhányan, mellettük ismert-ismeretlen kapcsolataik, szerelmeik, múzsáik, feleségeik vagy akár az anonimitásból előtűnő polgárasszonyok a maguk sikamlós és a szerelemhez csupán érintőlegesen (vagy még úgy is alig) kapcsolódó történetecskéivel. Ki kit szeretett – hogyan és miért? A tömb – amely az adott kritériumon belüli, elkerülhetetlenül szűk és esetleges válogatás ellenére is igen színes képet mutat – a história szerelmeinek birodalmában kalandozva, kordokumentumokra, levelezésekre alapozva gyűjt egybe és mesél el néhány történelmi szerelmet – ám valójában magát az életet meséli, hiszen valós történeteket mond el híres emberek szerelemeiről.”

(K. K. Gy.)

ISSN 1222 8338

5 LEJ
500 FT

DRAGOSTE ÎN ISTORIE
LOVE IN HISTORY